

ՎՐԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱԴԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ (RAA) ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ.
Արթուրյան Մարտիկ Աշոտի (Նյու-Յորք), պրոֆ. դր. Ն. Բուշաուզեն (Վիեննա), պրոֆ. դր. Ա. Մուրադյան (Փարիզ), պրոֆ. դր. Ս. Տեր
Լևրսեյան (Փարիզ) [†], պրոֆ. դր. Ն. Նոֆրիսթեր (Քայզերսլաուերն), պրոֆ. դր. Ռ. Նովիանինսկայան (Լոս-Անջելես), պրոֆ. դր.
Վ. Բարսեղյան (Նյու-Յորք) [†], պրոֆ. դր. Ժ. Փիլիք (Աթին), պրոֆ. դր. Ա. Զարյան (Երևան) [†], պրոֆ. դր. Լ. Զեքիյան (Վենսիկ)

Աշխատությունը հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ Արվեստի ինստիտուտի երաշխավորությամբ

RAA ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԻՐՔ II

**ՎՐԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՆԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԸ
(1988-1998)**

Դիվան վավերագրերի և լուսանկարների
Կազմող՝ ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА ГРУЗИИ
И ПАМЯТНИКИ АРМЯНСКОЙ КУЛЬТУРЫ
(1988-1998)**

Сборник документов и фотографий
Составитель: САМВЕЛ КАРАПЕТЯН

**THE STATE POLICY OF GEORGIA
AND THE MONUMENTS OF ARMENIAN CULTURE
(1988-1998)**

Collected documents and photographs
Compiled by SAMVEL KARAPETYAN

**ՆՏ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՆՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1998**

ԴՏՆ 725. 945
ԳՄԴ 85.113 (2Ն)
Վ - 942

Աշխարհությունը հրապարակվում է մեծարգո
պրն. Գրոնիկ Փափագյանի (Շվեյցարիա) օժանդակությամբ
Խմբագիր՝ Լաուրա Մանուկյան

Վ - 942 Կարապետյան Ս.
Վրաց պետական քաղաքականությունը
և հայ մշակույթի հուշարձանները (1988-1998)
Գիրք II, Երևան, ՏՆ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատ., 1998
Գիրք II, 1998, 124 էջ

Ժողովածուն ընդգրկում է փաստագրական նյութեր Վրաստանի տարածքում գտնվող հայ մշակույթի
հուշարձանների ավերումների և յուրացումների վերաբերյալ:
Նասցեագրվում է մասնագետներին և ընթերցող լայն շրջաններին:

В сборник включены документальные материалы о разрушении и присвоении
памятников армянской культуры в Грузии.
Адресован специалистам и широкому кругу читателей.

This work includes documentary materials on the destruction and misappropriation of monuments of
Armenian culture in Georgia.
It is addressed to both specialists and the general reader.

Կ $\frac{0505000000}{703(02)-98}$

ԳՄԴ 85.113 (2Հ)

ISBN 5-8080-0144-7

© Սամվել Կարապետյան, 1998
© Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող կազմակերպություն (RAA)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ	6
ОТ СОСТАВИТЕЛЯ	7
A FEW WORDS FROM THE COMPILER.....	8
ԱԿԱՆԱՏԵՍՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՆՈՂՎԱԾՆԵՐ	9
ՔԱՐԱՓԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	10
ԷՏՄԻԱԾՆԵՅՈՅ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	11
ԲԵԹՂԵՆԵՄԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ.....	11
ՆՈՐԱԾԵՆԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ.....	11
ՇԱՄՔՈՐԵՅՈՅ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ.....	22
ՁՈՐԱՔԱԾԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	24
ԿՈՒՍԱՆԱՅ ՍԲ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ.....	26
ԶԱՌԻՎԱՅՐԻ ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ.....	27
ՎԵՐԱՅԻ ՍԲ. ԽԱԶ ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՎ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ.....	31
ՍՈՒՂՆՈՒ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	36
ՄԱՐԻԱՄՅԱՆ - ՆՈՎՆԱՆՅԱՆ ԴՊՐՈՅ	36
ՍԲ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	37
ԽՈՋԻՎԱՆՔ.....	37
ԹԵՂԵԹԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆՔ.....	56
ՅԽԻՆՎԱԿ.....	58
ԱԽԱԳՈՐ.....	60
ՍԱԻՐԱՄ.....	60
ՆԱԽՇԻՐԳՈՐԱ.....	63
ԼԻՍ	64
ԳՈՐԻ.....	65
ԿԱԹՈՂԻԿԵ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	66
ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ	68
ՇԱՎՆԱՔԱՊԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ.....	69
ՍԲ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	70
ՃՈՒՂՈՒՐԵԹԻ ՍԲ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	70
ԶԳՐԱԾԵՆԻ ՍԲ. ԱՎԵՏԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ.....	71
ՆԱՐԻՂԱՎԱՅԻ ԲԵՐԴԱՄԵՋԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ	73
ՎԱՆՔԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐ (ՆԱՐԱՆՅ ՎԱՆՔ, ՓԱՇԱՎԱՆՔ).....	74
ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՅ.....	77
«ԿՈՎԱԿԱՍՅԱՆ» ԹԱՆԳԱՐԱՆ.....	78
ԽՂԻՐԻՆ ԱՌԸՆԶՎՈՂ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ	80
ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ	85
ОБЪЯСНЕНИИ К ФОТОГРАФИЯМ	122
EXPLANATION OF PHOTOGRAPHS.....	122

Յուրաքանչյուր ժողովրդի ապրելավարարածը ազգային դիմագիծ է ստանում, հայրենիք է դառնում ազգային մշակույթով: Առանց ազգային մշակույթի ոչ ազգ կարող է գոյություն ունենալ, ոչ էլ հայրենիք:

Տերևաբար, անվիճելի է այն հիմնադրույթը, որ ժողովուրդների ճակատագիրը որոշվում է ոչ միայն ռազմի դաշտում, այլև մշակութային հուշարձանները ոչնչացնելու կամ յուրացնելու, մշակույթի պարմությունը կեղծելու բոլոր փորձերի դեմ մղվող պայքարում: Նման պայմաններում հայ գինվորը և հայ գիտնականը նույն դերն են կատարում՝ առաջինը զենքով, երկրորդը՝ գրչով: Ոչ առաջին դեպքում և ոչ էլ երկրորդ գիշումներ չեն կարող լինել: Երկու դեպքում էլ նահանջը կամ լուրջությունը՝ ազգային դավաճանություն է, կոիվը՝ հերոսություն:

Հանձինս Մամվել Կարապետյանի մենք գործ ունենք գիտնական-հերոսի հետ, որն իր կյանքը նվիրել է հայ մշակույթի հուշարձանները հարևան ժողովուրդների կողմից ոչնչացնելու կամ յուրացնելու քաղաքականության դեմ մղվող պայքարին:

Ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող սույն գիրքը նվիրված է Վրաստանում հայկական մշակույթի հուշարձանների եղեմին, որը ռազմավարական առումով ոչ մի կերպ չի բխում վրաց ժողովրդի շահերից և կարող է հանգեցնել երկու հարևան ժողովուրդների բարեկամական հարաբերությունների խաթարմանը:

Աշխատությունը վավերագրական է, բերված փաստերը՝ անվիճելի:

*Լենդրուշ Խուրշուդյան
Հայաստանի պարմությունների
միության նախագահ, ակադեմիկոս*

Ես ուրախ կլինեի, եթե ստիպւած չլինէինք հրապարակելու այն, ինչը ներկայացւում է այս գրքում ևս ուր միայն մի փշուրն է ցաւալի իրականութեան...

Այս գիրքը անարդարութիւնը բողազերծող բողոքի կանչ է, որպէղ պարկերները խօսում են պարզ ու ճշմարիտ լեզուով, որին որպէս հասարակութիւններ են արեղում ապրողների վկայագրութիւններն ու նիւթին առընչվող այլ ուսումնասիրութիւններ: Դարերի ընթացքում սահմանների փոխաշարժերը Հայաստանի հիւսիսային գաւառները իրենց բնակիչներով Վրաստանի մաս դարձրին, դրան աւելացաւ օսմանեան փրապետութեան փակ գրնուղ Արևմտա-Հայաստանից քրիստոնեա Վրաստան ապաստանած գաղթականութիւնը: Այս երկիրը նորեկների համար էլ հայրենիք դարձաւ, որի զարգացման գործում դարեր շարունակ լաւագոյնս մասնակից եղան (փաստերն առկա են):

Այս փողերը կարելի է կրկնել պարսկահայութեան անցյալը նկարագրելու պարագային: Պարսկաստանի Արքայապարկանում են գրնում Վասպուրականի չորս գաւառները, որպէղ դարեր շարունակ ապրել է բնիկ հայութիւնը, իսկ Հայաստանի փարբեր մասերից արքայազաղթած հայութիւնը հասարակութիւն է երկրի փարբեր մասերում ևս իր նոր փունը կերպել արժանանալով հյուրընկալ պետութեան ևս իսկաւ ժողովրդի յարգանքին:

Այսօր Պարսկաստանում հայերի կառուցած աշխարհիկ, թէ հոգեւոր շէնքերը պետական հովանաւորութեան ներքոյ են: Նոր Զուղայում պահպանում են հայ վաճառականների խոջաների բնակելի շէնքերն ու բազմաթիւ եկեղեցիներ: Արքայապարկանում նորոգւում են հայկական վանքերը:

Հակապարկեր վիճակում է գրնում վրացահայութիւնն ու իր կառուցածը. լինի դա եկեղեցի, գերեզմանաքուն, թէ մի այլ շինութիւն:

Ազգային գիտակցութիւնը ազգայնամոլութեան հետ փոխանակած, վերից թելադրված քաղաքականութեան հետևանք է մշակոյթի այս շարունակական ջարդը, որը սկսւում է մարդու անունն ու հաւաք բռնի վրացականացնելով մինչև եկեղեցիների կործանում, այլափոխում կամ խրացում:

Ներկայ քաղաքակիրթ աշխարհում, երբ ՄԱԿ-ի և իր բոլոր կազմակերպութիւնների միջնորդութեամբ արւում է հնարաւորը ժողովուրդների միջև փոխադարձ հասկացողութիւն և յարգանք ապահովելու նպատակով և պետական սահմաններն էլ լոկ մի գծի վերածելու ուղղութեամբ, Վրաստանում «եղբայրութեան» կարգախոսի ներքոյ թագնւած յետեւողականորեն իրականացւում է դրկից ժողովրդի մշակոյթի յուշարձանների ոչնչացման քաղաքականութիւնը: Իրողութիւն, որը մարդու իրաւունքների իմաստով անհանդուրժելի է:

*Դր. Արմեն Տախնազարեան
RAA պարմություններ*

Մեզանում ցարդ նման գիրք չի կազմվել: Եվ ցանկալի էլ չէր: Սակայն, ազգային հոգևոր-մշակութային արժեքների շարունակական սրբապղծման ընթացքը կանխելու կամ գոնե մեղմելու ազնիվ մղումն ի վերջո հարկադրում է գեթ մի անգամ հանդես գալ վրաց աղմկարար թերթերի, ռադիոյի, հանդեսների, «հայրենիք շենացնող ինտելիգենտների» դեմ: Ի վերջո մինչև երբ կարելի է հանդուրժել հարևանների բիրտ ավերարկները հայկական եկեղեցիների, վանքերի, ժողովրդական շենքերի, գերեզմանոցների հանդեպ: Ուկրաինայում հայկական աղոթարաններ ու թաղամասեր են վերականգնում, Իրանում նույնպէս, բայց ահա դարավոր հարևանը հանգիստ խղճով ոչնչացնում է՝ ինչ հնարավոր չէ վրացացնել:

Այո, այս գիրքը մինչև իսկ ուշացած է, բայց է՝ Նրանում ժողովված նյութերը միանգամայն վավերական ու ցավալի են ականաւորես, պարմութիւնը գնահատող ու վայրագութիւնը չհանդուրժող մարդկանց սրտի մորմոք՝ մարավորականների, պետական և գիտական հոգևոր կենտրոնների ջանքերով իրագործվող եղեմի հանդեպ:

Նեղինակը Կոստանտին Զարուսակ Զանադարաբար ժողովել է արժանահավաք նյութեր: Ներկայացված լուսանկարները և նախադիմք են և, անշուշտ, ցավ: Գուցե կաթափվեն հարևանները: Չէ՞ որ ոչ ոք թանկելով առաջ չի գնում:

Մուրեկ Մադուրյան
*Նայասարանի Նաևարապետության հուշարձանների
վերականգնման վարչության պետ*

Անհնար է փաստերը թաքցնել պատմությունից: Նույնպես չեն այն մարդիկ, որ փորձում են «խմբագրել» պատմությունը: Նա ժամանակի ընթացքում միշտ գրում և պահպանում է ճշմարտությունը:

Խնդիրը պարամամշակութային որոշակի կառույցի կամ երևույթի կամայական փոփոխման փորձն է: Սա արդեն բաղաբաղված աշխարհում հուշարձանների պահպանության միջազգայնորեն ընդունված նորմերի անդրեմունք է:

Գրքում բերված փաստերը և վկայությունները, որ արժանի են մանրակրկիտ քննարկման և գնահատման, չեն կարող դուրս մնալ Վրաստանի պարամամշակութային ժառանգության պահպանման մարմինների և հասարակայնության ուշադրությունից ի շահ ճշմարտության և հարապի բարեկամության:

Կոլյուն Ղաֆադարյան
Ճարտարապետության թեկնածու

Մամվել Կարապետյանը այն բացառիկ անհատականություններից է, որն իր ողջ գիտակցական կյանքը նվիրել է հայ ժողովրդի պարամամշակութային արժեքների ուսումնասիրման և պահպանման գործին: Իմ խորին համոզմամբ այդ անխնայ և խիզախ հետազոտողի կյանքը կարարյալ սխրանք է, որը դեռ պիտի ուսումնասիրվի և արժանավայել գնահատվի: Ես ուշադիր և նախանձախնդիր ձևով հետևում եմ նրա գործին, կարդում նրա ուշագրավ աշխատություններն ու հոդվածները՝ նվիրված մեր ժողովրդի պարամամշակութային արժեքների ուսումնասիրմանը: Կարապետյանի նոր, համապարփակ ուսումնասիրությունը, նվիրված հարևան Վրաստանի Կարաթքում գտնվող պարամամշակութային արժեքների համալիրին, ոչնչացմանը, ցնցեց ինձ: Լինում են պահեր, որ մարդ կարկամում է, գրիչը կանգ առնում: Հարևան, քրիստոնեական երկրում հայ ժողովրդի դարավոր հոգևոր ժառանգության ոչնչացումը կարարյալ պաթոլոգիա է: Համոզված եմ, որ դա առաջին հերթին մեծագույն անպարվություն է հենց իրենց համար:

Ինքս միշտ էլ վրացասեր եմ եղել և առաջնորդվել եմ այն մղումով, որ հարգանքը և բարեկամությունը երկու քրիստոնյա ժողովուրդների միջև, որոնք անցել են պատմության փայտապահներով, միայն օգտակար կարող է լինել երկու ժողովուրդների համար էլ:

Ունեցել եմ ընկերներ ու բարեկամներ Վրաստանում: Բայց չեմ կարողանում հասկանալ և ոչ էլ բացատրել հայ ժողովրդի պարամամշակութային ժառանգության ոչնչացման կողոպուտի, վանդալիզմի հասնող պետական բաղաբաղվածությունը: Միայն Խոջիվանքի հայկական գերեզմանապահ ոչնչացումը, որտեղ հանգչում են հայ ժողովրդի հանճարները, մեծագույն հանցագործություն է աշխարհիկ ու հոգևոր իշխանությունների ղեկավարների կողմից և նախադիմք վրացական միավորականությանը, որ անկարող են այդ ամենին և բողոքի ձայն չեն բարձրացնում: Հանրահայտ է, որ ճակարագրի թարս դասավորությամբ Թբիլիսիի եղել է հայ ժողովրդի հոգևոր, մշակութային կենտրոն, որն իր մեջ է առել հայ և վրաց ժողովուրդների հոգևոր, մշակութային փոխադարձ կապերն ու առնչությունները: Հայ ժողովրդի մշակույթի երախտավորները մեծ գործ են կատարել նաև վրացական մշակույթի պրոպագանդան գործում:

Եկեղեցիների բռնազավթումը... ինչ ամոթալի արարք, բութ վայրագություն, սև խարան: Մի՞թե այդքան ցածր բնագծերի տեր մարդիկ կարող են ժողովուրդներ կառավարել և աստվածություն քարոզել: Շատ զայրացուցիչ է նաև Հայաստանի ղեկավարների անհոգի, անարարք վերաբերմունքը սեփական ժողովրդի պարամամշակութային արժեքների ոչնչացման փաստի նկատմամբ՝ հարևան երկրում:

Մի՞թե Վրաստանի ղեկավարությունը ցանկանում է ժառանգորդը դառնալ թուրքական բարբարոսների:

Ալեքսան Կիրակոսյան
*Պետական գործիչ, ՆԽՄԿ միևնույնիսկ խորհրդի նախագահի
առաջին տեղակալ (1970-87 թթ.), Հուշարձանների պահպանության
գլխավոր վարչության (1987-88 թթ.) պետ*

XX դարում հայկական եկեղեցիների նկատմամբ վրացական իշխանությունների վերաբերմունքը թշնամական է: 1930-ական թթ. թանկեցին Թբիլիսիի հայկական 24 եկեղեցիներից 10-ը, մյուսները, բացի երկուսից, վերածելով պահեստի, արարողամասի, սպորտդահլիճի, կինոթատրոնի և այլն: 1991 թ. հետո անկախ Վրաստանում նպատակադրված վերացվում են հայկական եկեղեցիների հայեցի լինելու բոլոր նշանները, դրանք վերափոխելով վրացական եկեղեցու, հնարավորության դեպքում, նույնիսկ լրիվ թանկելով (օրինակ՝ Նավարարի Շամբրեցոց հայկական եկեղեցին):

Ս. Կարապետյանի գիրքը գուցե որոշ չափով կանխի այդ գործընթացը:

Մուրադ Նասրաթյան
*ՄԳԳԻ-ի գիտությունների ազգային ակադեմիայի արվեստի ինստիտուտի
ճարտարապետության բաժնի վարիչ, ճարտարապետության դոկտոր*

Կազմողի կողմից

*Երջանիկ են, բայց դա չեն գիտակցում աշխարհի
այն ժողովուրդները, որոնք չունեն
քաղաքակրթություններ կործանող հարևաններ*

*(ԱԶԳԱՅԻՆ ՆԱԳԻ ԵՎ ԳԵՆՈՑԻԴԻԴ ՈՒՍՈՐՄԱՍԻՐՄԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ,
Տայոց ցեղասպանություն. Պարմատներ և դասեր, մաս 2, Երևան, 1995, էջ 30)*

Տարիներ առաջ այս ձևակերպումը փվել էինք հայ մշակույթի հուշարձանների այն մասի վերաբերմամբ, որոնք գրավում էին Հայաստանի պարմական փարածքներում, փարածքներ, որոնք 1920 թվականից ի վեր կամ գավթված են Թուրքիայի կողմից և կամ բռնակցված խորհրդային Ադրբեջանին:

Ցավում ենք, բայց այսօր ստիպված ենք արձանագրել, որ դարերի ընթացքում արյուն-քրտինքով արարված հայ մշակույթի բազմաբնույթ և մեծաբանակ հուշարձաններն առավելապես վրանգված են ոչ միայն Թուրքիայում և կամ վերջինիս փված դասերը լավագույնս սերտած Ադրբեջանում, այլ անգամ քրիստոնյա Վրաստանում: Այո, այդ երկրում այսօր բնաջնջվում են հունական, ռուսական, գերմանական և հայկական հայկական քաղաքակրթությունների ապացույցները: Ի փարբերություն մյուսների՝ հայ մշակույթի հուշարձանների առկայությունը առավել վրանգավոր է նկատվել այն պարզ պարճառով, որ եթե Վրաստանի մի շարք հայրվածներում (Քաթոլի, Կախեթ, Իմերեթ), այլ ազգերի նման, հայերը եկվորներ են, ապա հարավային շրջաններում՝ բնիկներ: Հարևան այդ երկրի փարածքում հայկական պարմական հուշարձանները միայն վերջին 10 տարիների ընթացքում ենթարկվել են համարարած և նպարակային ավերումների:

Երևակայելն իսկ դժվար է, բայց փաստ, որ հայ մշակույթի հուշարձանների նկարմամբ իրականացվող հաշվեհարդարը Վրաստանում իրագործվում է երկրի պետական և հոգևոր այրերի անմիջական մասնակցությամբ, հաճախ ուղղակի նախաձեռնությամբ և գլխավորությամբ, իսկ լավագույն դեպքում՝ չեզոքությամբ և թողտվությամբ: Համենայն դեպս միամտություն կլինեք կարծել, թե ստալինյան ժամանակաշրջանում ավերված խոջիվանքի՝ Թբիլիսիի հինավուրց հայկական շրջանի՝ Նավաբարի նույնքան հինավուրց հայոց գերեզմանարան փրկում կառուցվելիք վրաց եկեղեցու հիմնօրիններին մասնակից և Իլյա 2-րդի կողքին կանգնած երկրի նախագահ Էդ. Շևարդնաձեն փրկյալ չէր իրողությամբ:

Նախապարմությամբ հիմնադրված այդ եկեղեցին կառուցման ընթացքի մեջ է: Կարարված հողային աշխատանքների արդյունքում ցրիվ փրվեցին հանգուցյալների (այդ թվում՝ հայ ականավոր գործիչների) հարյուրավոր աճյուններ:

Վրաստանի փարածքում հայկական եկեղեցիների, գերեզմանոցների, խաչքարերի ու փապանաքարերի և վերջապես՝ պարմության ամենաարժանահավաք սկզբնաղբյուրների՝ վիմագրերի ոչնչացման մասին լուրերն այսօր արդեն հնչում են ոչ թե իբրև ահազանգ կամ գույժ, այլ՝ ամենատվորական ու առօրյա իրադարձություն: Շուրջ երեք տասնյակ վրացականացված եկեղեցիների և այլ շենքերի որմերից ու գերեզմանաքարերի վրայից քերված, ջնջված կամ պարզապես անհետացված արձանագրությունների թիվն արդեն անցնում է 300-ի սահմանագիծը: Մասնավորապես, Թբիլիսի քաղաքում ավերվել են տասնյակ հայկական եկեղեցիներ, պղծվել են հազարավոր գերեզմաններ: Մի քաղաքում, որը դարեր շարունակ մեծագույն մասով եղել է հայաբնակ և որը ավելի քան մեկ դար, ընդհուպ մինչև հոկտեմբերյան հեղափոխությունը, կառավարվել և շենացել է բացառապես հայ քաղաքագլուխների ջանքերով:

Սույն ժողովածուով ընթերցողի դարին հանձնվող՝ ականաբետների անհերքելի վկայությունները, գիտական և այլ հողվածները, լուսանկարները դիմակագերծում են քաղաքակիրթ աշխարհին նույնպիսին երևալու հավակնություն ունեցող վրացական պետությունը: Քանի որ, սույն գրքով միայն փաստագրվել են ավերումների դեպքերը, ուստի հարկ ենք համարել RAA-ի հերթական պարակը («Հայկական եկեղեցիները Վրաստանում») նվիրել Վրաստանի փարածքում եղած հայկական պաշարմունքային կառույցներին:

Որևէ իշխանության որդեգրած քաղաքականությունը իր անխուսափելի դրոշմն է թողնում սեփական ժողովրդի բարոյական նկարագրի վրա, մանավանդ եթե փրական է: Այն հանգամանքը, որ ծրագրված և հարկապես վերջին տասը տարվա ընթացքում հերկողականորեն իրագործվող մշակութային ավերմունքի դեմ վրաց մարավորականությունը չի ընդդիմացել, կարծել է փալիս թե այդ երկրի իշխանություններին հաջողվել է անառողջ մարայնությամբ վարակել նրան:

Պարմության թե՛ նախորդ, թե՛ ներկա հարվածները ենթակա չեն ո՛չ սրբագրման և ո՛չ էլ ոչնչացման, քանի որ առկա են մեծաքանակ և բազմալեզվյան վավերագրեր ու գրականություն:

Ամփոփենք. հարևանի քաղաքակրթությունը ոչնչացնելով կամ յուրացնելով ոչ նրա պարմությունը կջնջվի և ոչ էլ սեփականը կսփռվի:

От составителя

*Счастливы, но не осознают это те
народы, у которых нет соседей, разрушающих
цивилизацию*

*(Центр по изучению национального вопроса и геноцида,
Геноцид армян, Причины и уроки, ч.2, Ереван, 1995, с. 30)*

В свое время эта формулировка была отнесена к той части памятников армянской культуры, которая находилась на исторической территории Армении и которая, начиная с 1920 года, либо была захвачена Турцией, либо была аннексирована в пользу поспешно выкультивированного Азербайджана.

Очень больно, но сегодня мы вынуждены констатировать, что многообразные и бесчисленные памятники культуры народа армянского, кровью и потом произведенные им на свет, ныне в большой опасности не только в Турции или же в Азербайджане, так великолепно заучившем уроки и опыт последней, но и, даже, в христианской Грузии. Действительно, в этой стране сегодня уничтожаются свидетельства греческой, русской, немецкой и, в особенности армянской цивилизаций. В отличие от остальных, факт существования памятников армянской культуры расценивается как наиболее опасный по той причине, что если в ряде районов Грузии (Картли, Кахетия, Имеретия) армяне, подобно другим народам, являются пришельцами, то конкретно в Южной Грузии они являются коренными. Лишь за последние 10 лет в этой соседней стране армянские исторические памятники подверглись полномасштабному и целенаправленному уничтожению и присвоению.

Невозможно вообразить, однако прискорбный факт состоит в том, что расправа над армянскими памятниками, разнужданная в Грузии, осуществляется при непосредственном участии, зачастую, под прямым руководством и с инициативы государственных и духовных мужей этой "демократической республики", в лучшем случае - при их созерцательном попустительстве. Во всяком случае, было бы наивным полагать, что Эд. Шеварднадзе, который присутствовал и стоял рядом с грузинским патриархом Ильей 2-м при освящении основания новой грузинской церкви на месте разрушенного в "сталинские времена" Ходживанка - древнего армянского кладбища в столь же древнем, армянском районе Тбилиси, Авлабаре, - не был в курсе этих фактов. Однако, эту церковь, тем не менее, основали и ныне строят... В результате земельных работ были разворочены сотни останков усопших армян (в том числе - выдающихся деятелей).

Известия об уничтожении армянских церквей, кладбищ, хачкаров, надгробий и, наконец, самых достоверных исторических первоисточников, эпиграфических надписей, сегодня уже звучат в Грузии не как предостережение, недобрая весть, а как самое привычное, обыденное событие. Из стен более чем трех десятков "огрузиненных" армянских церквей и других сооружений и с надгробий повсеместно исчезли драгоценные исторические реликвии - армянские эпиграфические надписи. На сегодняшний день число соскобленных, стертых или попросту исчезнувших надписей перешло за предел трехсот (!).

В частности, в городе Тбилиси были разрушены десятки армянских церквей, осквернены тысячи армянских могил. И это в том городе, который на протяжении веков был большей частью населен армянами и свыше столетия вплоть до октябрьской революции управлялся и обстраивался исключительно усилиями мэров-армян.

В настоящем сборнике на суд читателя представлены неопровержимые свидетельства очевидцев вершимых в Грузии деяний, статьи (в том числе, научные) и фотодокументы, которые разоблачают грузинское государство, старающееся предстать перед цивилизованным миром в соответствующем облики. Поскольку в данной книге лишь зафиксированы факты разрушения памятников, поэтому мы нашли целесообразным посвятить очередной выпуск РАА армянским культовым сооружениям.

Политика, взятая на вооружение властями любой страны, оставляет неизбежный след на нравственном облике собственного народа, тем более, если она продолжительна. То обстоятельство, что грузинская интеллигенция не воспротивилась уничтожению памятников культуры, некогда запрограммированному и, последовательно осуществляемому, в особенности, на протяжении последних десяти лет, позволяет думать, что властям этой страны удалось заразить свою интеллигенцию нездоровыми побуждениями.

Ни предыдущий и ни нынешний отрезки истории не подлежат корректированию, либо уничтожению, ибо на этот счет на разных языках имеются весьма многочисленные документы и литература.

В завершение напомним, что уничтожая, либо присваивая цивилизацию соседа невозможно стереть его историю, а тем более созидать собственную.

A FEW WORDS FROM THE COMPILER

"Happy, though unaware of it, are those nations of the world who do not have civilization-destroying neighbours".

(Center for the study of nationalities problem and genocide. The armenian genocide, Causes and lessons v. 2, Yerevan, 1995, p. 30).

Years ago we had coined this phrase with reference to those monuments of Armenian culture which were in the territories of historical Armenia that since 1920 have been occupied by Turkey or annexed to the hastily created Soviet Azerbaijan.

Sadly, today we have to register the fact that the multi-faceted and numerous monuments of Armenian culture created through the ages with blood and sweat are mostly endangered not only in Turkey or in Azerbaijan which has well studied the lessons taught by the former, but also even in Christian Georgia.

Yes, today in that country the proofs of the existence of Greek, Russian, German, and especially Armenian culture are being eliminated. In contrast to the others, the presence of monuments of Armenian culture has been regarded as particularly dangerous for the simple reason that, whereas in some regions of Georgia (Kartli, Kakhet, Imeret) Armenians, like representatives of other nations, are new-comers, in southern Georgia they are natives. In the space of just the last ten years, on the territory of that neighbouring country Armenian historical monuments have undergone extensive and deliberate demolition or misappropriation.

It is a fact, though difficult to imagine, that the carrying out of vandalism towards monuments of Armenian culture has been practiced with the immediate participation, often with the direct initiative or guidance, and at any rate with at least the neutrality and connivance of state and ecclesiastical leaders. At any rate it would be naive to think that when president Shevardnadze, standing next to the Georgian patriarch Ilya II, took part in the blessing of the Georgian church which is to be built in Tbilisi on the place of Khojivank, the Armenian ancient cemetery (destroyed in Stalin's period) of Havlabar, in the ancient Armenian district, was not aware of the fact.

Today the solemnly founded church is in the process of construction. As a result of foundation works hundreds of remains of deceased Armenians (including outstanding figures in the fields of politics, science, literature, culture, the military) were scattered here and there.

News of the abolition of Armenian churches, cemeteries, khachkars (cross-stones), and tomb-stones, and even, of the most trustworthy primary sources of history: lapidary inscriptions – today resounds not as an alarm or sad news but as an ordinary and daily event. Regardless of the nature, function, and the age of the monument, if it is in Georgia and Armenian, the end is the same – abolition. The number of the inscriptions which have been scraped off, obliterated or have simply disappeared from the walls of about 30 Georgianized churches and other buildings and tomb-stones has already exceeded 300! Particularly, in Tbilisi dozens of Armenian churches have been destroyed or Georgianized, thousands of graves have been defiled. And this has taken place in a city which for centuries was mainly inhabited by Armenians, which, for more than a century, up October Revolution, was exceptionally governed and well-built by the efforts of Armenian mayors.

The incontrovertible evidence of eye-witnesses, scientific and other articles and photographs presented in this book demand an honest judgement: it unmasks the Georgian government which claims to belong to the civilized world. Since in this book only the events of devastation are documented, we have found it necessary to dedicate a separate forthcoming publication of RAA (Research on Armenian Architecture) to Armenian religious constructions situated on the territory of present-day Georgia ("Armenian Churches in Georgia").

Policy adopted by any power sets a seal to the moral make-up of its own people, especially when it is prolonged. The fact that the Georgian intelligentsia have not opposed the cultural genocide – planned and purposefully carried out, especially during the last ten years – leads us to believe that the authorities of that country have succeeded in contaminating the intelligentsia with unhealthy attitudes.

Neither the previous, nor present periods of history can ever be subject to re-drafting or abolition, for there are many documents and a wealth of literature in various languages.

The conclusion is the following: in destroying or misappropriating a neighbour's civilization, neither the latter's history will ever be obliterated, nor will one's own come to being.

**ԱԿԱՆԱՏԵՄՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ ՆՈՒՎԱԾՆԵՐ**

**СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ
И СТАТЬИ**

**EYE - WITNESS TESTIMONIES
AND ARTICLES**

(տես I-II էջերի լուսանկարները)
№1

1996թ 29 / XII (շաբաթ)
 ՀԵՎ՝ Բարադյան Զեմին,
 ՆԻԿ՝ Նուր 1996թ դեկտեմբեր
 29/ի: Նախ ԴԵՎԱՐԱՆԻՆ

№2

**ՎԱՆԴԱԼԻԶՄԻ ՆԵՐԹԱԿԱՆ ԶՈՆԸ՝
ՔԱՐԱՓԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ**

Արեջին մի քանի տարիներին մամուլը պարբերաբար ողջ հայությանը գուժում է Վրաստանի մայրաքաղաքում ավերման կամ յուրացման ենթարկված այս կամ այն հայկական եկեղեցու վերաբերյալ նյութերի հրապարակումներով: Դրանց միջոցով, սակայն, հանրությունը միայն տեղյակ է լինում արդեն կապարված փաստին, իսկ անսպարիժ մնացած հանցագործները շարունակում են հավաքարիմ մնալ իրենց կոչմանը: Հայերս հայտնվել ենք այնպիսի մի կացության մեջ, երբ միայն հագիվ հասցնում ենք արձանագրել մեկը մյուսի հեթանոս անդարձ կորստի մարմնվող պարմական հուշարձանների նկարմամբ իրագործված բարբարոսությունների մանրամասները, իսկ երբեմն այդ անելն էլ անգամ ժամանակին չենք հասցնում:

Ժամանակից արդեն անցել է շուրջ 6 տարի: Յավոք, այդ ընթացքում հարցին ամենպիտո որևէ կոյտ չի տպագրվել, և մեր այս կոյտը ուղացմամբ հանդերձ առաջինն ու միակն է, որ կոչված է գոմեղու՝ հայերիս համար Մը. Գևորգ եկեղեցու կորուստը:

Քարափի Սբ. Գևորգ եկեղեցին կամ ինչպես ավելի հայրնի է ժողովրդի շրջանում՝ «Իսիխայի Ժամր» հիմնադրվել է 1600 թ.:

1728 թ. եկեղեցին նվեր է ստացել 1496 թ. գրված մի ձեռագիր ավերարան: 1763 թ. եկեղեցին մեկն էր Տիդիսի հայոց 7 գլխավոր եկեղեցիներից:

1700 ԱՄՅԱԿԻՆ ԹԹԻՒԽԻՆ ԱՌԱՅ ՀԱՅՈՒ ՀԵՆՐԵՆԻՆ

Համադրվող հերթական զոհը՝ Գարսիպի Կ. Գևորգ Եկեղեցին

1782 թ. Ղուկաս կաթողիկոսը (1780-1799 թթ.) օրհնանքի և գոհունակության թուղթ էր հղել. «...առ ոմն կին Լալիթարս անուն»: Տիկին Լալիթարսն առաջին անգամ էր, որ նպաստել էր եկեղեցու վերաշինության գործին: Դեռ 1753 թ. նա իր ամուսնու՝ Պեյրոս Զոհրաբյանի հետ Էրմանովին վերաշինել էր եկեղեցին ու այդ առթիվ մի երկվեզկյան (սկզբում հայերեն՝ 8 փողով, հետո՝ վրացերեն, ավելի հակիրճ՝ 3 փողով) արձանագրություն թողել եկեղեցու հյուսիսային ճակարից բացված մուտքի գլխին: Այդ արձանագրությունը վերծանել են մի շարք հե-
տազոտողներ (Մ. Բրոսսե, Ս. Զալալյանց), սա-
կայն առավել ամբողջական և գիտական հրապա-
րակությունն իրականացվել է համեմատաբար վեր-
ջերս:

ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՎՐԱՅԱԿԱՆԱՅՄԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1990-91 թթ. ընթացքում վրաց «վերականգնողները» քանդեցին ու հողի հետք հավասարեցրին հայկական եկեղեցիներին բնորոշ բարձր բեմը։ Ներսում, հյուսիսային պատին կից որմնաալան միջից հանեցին ու անհետացրին 18-րդ դարին վերաբերող արձանագիր խաչքարը և որ գլխավորն է՝ ոչնչացրին նաև 1753 թ. վերակառուցման մասին պարունող երկկգվյան շքեղ գրչությամբ արձանագրված վիմագիրը։ Ավերման ու ձևափոխման ենթարկվեց նաև եկեղեցու զանգակատունը։ Ինչպես եկեղեցու զմբեթի, այնպես էլ զանգակալանի վերադիր ծայրերին ամրացված «հայկական» խաչերը հանվեցին, իսկ մկրտարանի թարակերպ ավագանը ավերելուց հետո խառնեցին շինողերին։

Բոլոր այս «նորոգումները» ավարտվեցին 1991 թ. եկեղեցու՝ վրաց ծեսով օծման արարողությամբ: Նույն թվի նոյեմբերից այն սկսեց գործել իբրև վրաց եկեղեցի: Յուրացված-վերաբացված Սր. Գևորգ եկեղեցու առաջին վրացի քահանան Էր Գեորգի Ուրուխիսիսին:

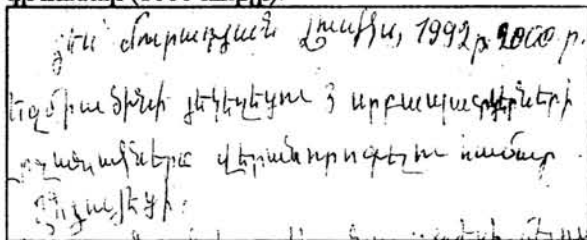
Օդարվեց Բարախի Սբ. Գևորգը: Օդարվեց
այնպես, ինչպես Նորաշենի Սբ. Ասրվածածինը,
Կոստանաց Սբ. Սյունիանոսը, Սբ. Բեթղեհենը, Վե-

քայի Սր. Խաչը, Սր. Կարապետը, ճուղուրեթի Սր. Ասրվածածինը... Ասենք, այժմ արդեն ավելի հեշտ է թվարկել դեռևս չօրաքավածները, որոնք են՝ Մեյդանի Սր. Գևորգ, Հավլարարի Էջմիածնեցոց Սր. Գևորգ, Մուղնու Սր. Գևորգ և Սր. Նշան:

Սամվել Կարապետյան,
RAA Երևանի գրասենյակ
«Մոլորակ», 1997, 15 մայիս,
№ 79 (197) հինգշաբթի

ԷԶՄԻԱԾՆԵՑՈՑ ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ (տես II էջի լուսանկարները) №3

Ես՝ Մուրադյան Լուսինա, 1992թ. 2000 ուրբի Էջմիածնի եկեղեցու 3 սրբապարկերների շրջանակները վերանորոգելու համար ընծայեցի. 2 շրջանակ էլ վերանորոգեցի Մեյդանի Սուրբ Գևորգի համար (1000 ուրբի):

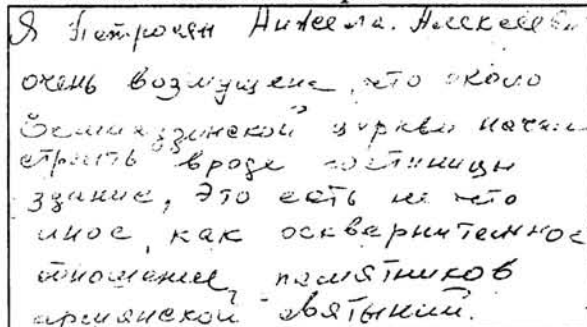

Այսօր շաբա ենք հուզված, որ Հավլարարի Էջմիածնի առջև սկսում են կառուցել հյուրանոց, կտրելով եկեղեցու մուտքը: Մի՞թե մի այլ տեղ չգտնվեց: Չէ՛ որ շինարարության ընթացքը կարող է վնասել սրբավայրին:

Լ. Մուրադյան
1997թ. 7-րդ ապրիլի

№4

Я, Петросян Анжела Алексеевна, очень возмущена, что около Ечмиадинской церкви начали строить вроде гостиницы здание, это есть не что иное как осквернительное отношение памятников армянской святыни.

Неужели нельзя было построить парк для отдыха. Как стало известно земля уже продана и к сожалению наши заботы бесполезны...

7 IV-97 г.
/Петросян/

ԲԵԹՂԵՆԵՄԻ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (տես III-V էջերի լուսանկարները)

ՆՈՐԱՇԵՆԻ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (տես VI-VIII էջերի լուսանկարները) №5

ԹԲԻԼԻՍԻ. ՍՐ. ՆՈՐԱՇԵՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎՏԱՆԳՎԱԾ Է

ԹԲԻԼԻՍԻ. 28 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ. ՓԱՍՏ ինչպես հաղորդում է «Փաստի» սեփական թղթակիցը Թբիլիսիից Ամառոթի նախօրեին հայ համայնքը լուրջ խնդրի առաջ է կանգնել: Սր. Նորաշեն եկեղեցուց, որ վերջին շրջանում ծառայում էր որպես պահեստ ու գրադարան, սկսել են դուրս բերել գրքերը:

Թբիլիսի. Սր. Նորաշեն հայկական եկեղեցին վստագված է

ԹԲԻԼԻՍԻ. 28 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ. ՓԱՍՏ ինչպես հաղորդում է «Փաստի» սեփական թղթակիցը Թբիլիսիից Ամառոթի նախօրեին հայ համայնքը լուրջ խնդրի առաջ է կանգնել: Սր. Նորաշեն եկեղեցուց, որ վերջին շրջանում ծառայում էր որպես պահեստ ու գրադարան, սկսել են դուրս բերել գրքերը:

Սր. Նորաշեն եկեղեցուց, որ վերջին շրջանում ծառայում էր որպես պահեստ ու գրադարան, սկսել են դուրս բերել գրքերը:

Սր. Նորաշեն եկեղեցուց, որ վերջին շրջանում ծառայում էր որպես պահեստ ու գրադարան, սկսել են դուրս բերել գրքերը:

Հավասարի տեղեկություններ կան այն մասին, որ հաջորդ քայլերը լինելու են եկեղեցու վերանորոգումն ու վերանվանումը, որպես վրացական եկեղեցի: Թերևս հիմք է ընդունվում երկու քառի առաջ Ամենայն վրաց կաթողիկոս Իլիա Երկրորդի այն հայտարարությունը, թե «Վրաստանի տարածքում գտնվող բոլոր հուշարձանները, առավել ևս կրոնական բնույթ ունեցողները, Վրաստանի պետության և վրացական եկեղեցու սեփականությունն են»:

Վրաստանի հայ համայնքը փորձում է շրապ միջոցառումներ ձեռնարկել ըստ էության վանդալիզմի այս ակտը կանխելու համար:

«Ազգ», 1994, № 250, էջ 1:

№6

ԹԲԻԼԻՍԻ. ՆՈՐԱՇԵՆԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎՏԱՆԳՎԱԾՈՒ ԶՈՏ

ՊԱՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆԵՐ

Նորաշենի Սր. Ասրվածածին եկեղեցին գտնվում է Թբիլիսիի կենտրոնական մասում, Մեյդանի այժմ էլ գործող Սր. Գևորգ եկեղեցուց ոչ հեռու, Լեսելիձե փողոցի եզրին: Այն հիմնադրվել է 1467 թ., ոմն Սալթաթի կողմից իր հոր՝ արև. Սուրբանի, պապի՝ արև. Թավաթալի, կողակցի՝ Իբելի և այլոց հիշատակին: 1650 թ. Խոջա Նազարը վերակառուցել է քայքայված հին եկեղեցին: Գմբեթը կառուցել է ուսրա Պերրոսը: 1672 թ. Տիգրապետյան Ժան Ծաղկենը եկեղեցին հիշատակում է միևնույն անվամբ: Հերթական նորոգությունը կատարվել է 1795 թ., Բեբոյան Մելիք-Ավետիսի հրամանով և

Գրիգոր քահանայի նախաձեռնությամբ (մեկ այլ աղբյուր նշում է 1793 թ.): 1808 թ. դարձյալ նորոգվել է գործակալ Տեր-Ղազարի և այրն. Մունթոյանի գլխավորությամբ: Պատրճառը 1795 թ. Աղա-Մահմադ խանի ավերիչ արշավանքն էր, որից բռնկվել էր նաև Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: 1875 թ. Ներսես կաթողիկոսի թույլտվությամբ նորոգվել է եկեղեցու կղմինդրն փանհիբը: Շենքի ներսում նորոգումներ են կատարվել նաև 1897, 1900թթ.: Բակում հանգչում են քիկ. Լիդիա Թամաշյանի, Վարդանովներից մի քանիսի, քիկ. Կապարիկն Փրիդոնյանի և այլոց աճյունները: «Արմյանսկի բազար» փողոցի վերակառուցման կապակցությամբ 1924-25 թթ. կազմված մասնագետների խորհուրդը (հուշարձանների պահպանության բաժնի վարիչ Ս. Կակարբաձե, Գ. Չուրիխնաշվիլի, Գ. Չիպրայա, Ն. Սևերով, Շ. Չխենկելի, բաղաքի բարենկարգման բաժնի պետ Ս. Զորդիյանի, վերահսկիչ Արաշիձե և Ազյանձե) ձայների մեծամասնությամբ որոշում են քանդել Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, բայց Ն. Սևերովի աննկուն դիմադրությամբ որոշումը չի հաստատվում: Նիսպը գտնաբերվել էր 1925 թ. հուլիսի 2-ին:

Հայրուրամյակներ շարունակ Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին հայ և օտար եղիմակներն ու այցելուները իրենց թողած գրավոր աղբյուրներում հիշում են որպես Տիգրիսի գլխավոր հայկական եկեղեցիներից մեկը: Այդ փաստը չեն թաքցրել նաև վրաց ուսումնասիրողները, բայց 1989 թ. սկսած եկեղեցին սեփականացնելու կամ յուրացնելու նպատակով վերջիններիս կողմից չդադարող ուրնձգություններն առանձնապես սուր բնույթ ստացան 1994 թ. վերջերին:

ՌԻ ԿՈՐԻՆԹԻՆԻ ԵՄՈՒՅԵԼ ԺԱՊՈՒՐԻ ԻՐ ԶԿԱՆԿԱԾ
ԹԲԻԼԻՍԻ. ՆՈՐԱՇԵՆԻ ՍՈՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎԱՆՂԱԼԻՉՄԻ ՀՈՀ

[illegible]

ՆԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՎՐԱՑԱԿԱՆԻ ՎԵՐԱ-
ԾԵԼՈՒ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱ-
ԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

29 դեկտեմբերի 1994 թ. Երևանում լույս
ստանալու «Ազգ» օրաթերթի (№250) առաջնորդող
«Թբիլիսի. Սբ. Նորաշենի հայկական եկեղեցին
վրանակաված է» հոդվածն ահազանգում է, որ եկեղե-
ցու ներսում պահվող զրքերը սկսել են դուրս բերել,
իսկ հաջորդ քայլերը լինելու են եկեղեցու նորոգումն
ու վերանվանումը:

29 դեկտեմբերի: Երևանից ժամանած նկարիչ Խաչատուր Գևորգյանին և լրագրող Եկապերիկա Ղազարյանին ընդունում է Վրաստանի պարբերաբք Իլյա 2-րդի քարտուղարը՝ հայր Թեոդորոս Ջոխաձեն: Նյութերի նպատակը մեկն էր՝ իմանալ,

թե վերջապես ի՞նչ է սպասվում Նորաշենի եկեղեցուն: Կարճ գրույցը ցմվոր վերածվեց վիճաբանության և անցավ ուրթի վրա, քանի որ քարպուտաբլի հյուրերին անգամ չէր առաջարկել նստել: Վեճի ընթացքում Ջոխաձեն նշել է, որ Վրացական Միոնի հարկանությամբ անթույլատրելի է, որ լինի հայոց եկեղեցի. «մենք այն պետք է դարձնենք վրացական»: Այա ավելացրել է, թե «վրացիները շինել են և ծախել հայերին», իսկ ԻՍ. Գևորգյանի պարասխանից հետո («Դա ի՞նչ արպահայություն է, եկեղեցին առ ու ծախի առարկա չէ, և՛ բացի այդ ոչ հալը, ոչ ոտը և ոչ էլ արևմտահայկության, այլ ձեր վրացին է գրել՝ Թ. Կվիրկվելիան, որ այդ եկեղեցին հայկական է»), առանց ցրեսություն ասելու հայր Ջոխաձեն թողեց հյուրերին ու շրտապով հեռացավ:

25 հունվարի, 1995 թ.: Շրջակա հայ բնակիչները նկատել էին, որ արդեն մի քանի օր եկել էր ներսում ինչ-որ աշխարհաբեկներ էին կատարվում: Նպաստաբեկողների հարցմանը պատասխան է տրվում, թե բնակ ճեղքվածք ունի և ընթանում է վերականգնման աշխատանքները:

2 **փեղորձարի:** Քանդում-ձևափոխումների լուրը առնելով, Նորաշենում հաստատված վրաց Տարիել քահանային իրենց բողոքն են հայրնում Վիրահայոց մշակութա-բարեգործական ընկերության նախագահ Գ. Մուրադյանը և Վրաստանում ՆՆ դեսպան Լ. Խաչատրյանը, սակայն հայր Տարիելը արքամարիանքով է վերաբերվում վերջիններիս և շարունակում դեկավարել ներսի քանդման աշխատանքները:

5 փեյրովարի: Արդեն հիմնավեր բեմի (հայոց եկեղեցիներում բեմը բավական բարձր է և այնպեղ հասնում են քարե սանդուղքներով) մեջօրեղում կանգնեղվում է վրացական ռժով մի մարմարակերպ խաչ, իսկ բեմառաջում վրաց եկեղեցիներին բնորոշ կամարակապ պատրնեղ:

8 փեպրվարի: Ունեցավում են եկեղեցում խորանի մուր, պապի մեջ ագուցված երկու գեղաբանդակ խաչքարերը, որոնք կրում էին 1650 թ. ընդարձակ արձանագրություններ՝ ջուդայեցի ոսպրա Պետրոսի ձեռքով եկեղեցու գմբեթի կառուցման կարևոր հիշարարկությամբ: Քանդում են նաև պապի սվադի այն մասը, որի երեսին պահպանվել էին Նովնաթանյան դպրոցից՝ Միքոյանի երկու որմնանկարները (19-րդ դարի սկիզբ):

12 փեդրվարի: Մի խումբ Կրեդացի հայեր, որոնց թվում և մի երիտասարդ լուսանկարիչ, ցանկանալով ներս մտնել եկեղեցի, հանդիպում են հայր Տարիելի և նրա շուրջ համախմբված մի խումբ վրացի երիտասարդների դիմադրության: Վերջիններս, հայերի երեսին շարքերով «ռադ եղեր այս-Կրեդից, գնացեր ձեր Երևանը, դուք խղճուկ՝ աշխարհով մեկ ցրված ժողովուրդ եք, հերիք չէ՞՝ ձեզ երկու ժամ ենք նվիրել (նկարի ունեն Սբ. Գևորգ և Էջմիածնեցոց եկեղեցիները)՝ Մեյդանում և Տավլաբարում), սա մերն էր, դուք գնել եք մեզանից, մեր Իլյան մեծ հայրենասեր է և ուզում է Մեյդանը վերածել ուղղափառության կենտրոնի» ու այլ այսպի-

սի խոսքեր, ծնծի ենթարկեցին նաև հայերից մեկին, որը ցանկանում էր լուսանկարել եկեղեցում կա-
պարված ավերածությունները:

15 փեյրովարի: Վրաց ծեսով կապարվեց ե-
կեղեցու օժուրը: Նաև եղև կապարողն էր Աբխա-
զիայից փախսարական քահանա Դանիելը: Նորա-
շենի Սբ. Ասրվածածին եկեղեցին կոչվեց Խարեբա
(Ավերյաց):

17 փեյրովարի: Օրթոդոքսի (թաղամաս
Թբիլիսիում) մի խումբ գայրացած հայ կանայք եկե-
ղեցի մտնելով հարձակվում են հայր Տարիելի վրա՝
փեյրովարի վերջինս մորթուրը: Սա մի կերպ իրեն
ազատելով կանանց ձեռքից, գոռում է. «Էեռ ու-
րե, սբ. Գևորգն ու Էջմիածնեցոցն էլ կվերցնենք»:

20 փեյրովարի: Թբիլիսահայ համայնքի մի
խումբ անդամներ բողոքով դիմում են վրացական
խորհրդարանի խոսնակ Վախթանգ Գոգուաձեին,
որի միջնորդությամբ ժամանակավորապես դադա-
րեցվում են դեռևս շարունակվող քանդման-ձևա-
փոխման աշխատանքները:

22 փեյրովարի: Տարիել քահանան ինքնագ-
լուխ շարունակում է եկեղեցու հայկական նշանների
քանդումը, փակվում են արևմտյան ճակարից բաց-
ված լուսամուրները:

23 փեյրովարի: Նավապազյալ Վարդանուշ
Միքայելյանը եկեղեցի մտնելով նկատում է, որ խո-
րանի ավերումից հետո դրա առջև գոյացրել են 1.5
մ խորությամբ մի փոս, իսկ նրա մոտ ոսկորներ էին
գրիվ տրված: Հայր Տարիելը, մտնելով կնոջը,
ուրբով հրում է ոսկորները դեպի փոսը և մի փախ-
սարկով ծածկում այն, իսկ Վարդանուշ մայրիկին
կոպտորեն հրելով դուրս է հանում եկեղեցուց:

24 փեյրովարի: Մեյդանի Սբ. Գևորգ եկեղե-
ցու ավագ քահանա Եղիշե Նարությունյանը և Էջ-
միածնից ժամանած մի սարկավագ եկեղեցի են
մտնում այն պահին, երբ հայր Տարիելը սանդուղքի
աստիճաններին կանգնած, մի ձեռքում երկաթե
բուր գործիք, իսկ մյուսում գողող սարք (նա նախ-
կինում մոմագործ արհեստավոր է եղել), ինչ-որ
բան էր քանդում պարի մեջ: Տեղ Եղիշեի խնդրան-
քին, թե մի պահ իջեք, խոսելիք կա՝ վրացի հոգևո-
րականը պարասխառնում է. «Մի քահանա էլ ես եմ,
ինչպես որ դու, և ես կարգադրություն ունեմ և իմ
աշխատանքն եմ կատարում» ու շարունակում է իր
«աշխատանքը»:

28 փեյրովարի: Կոպտորեն եկեղեցուց դուրս
են հանում գրադարանավարուհի Օֆելյա Մանամ-
յանին, որը ևս վրդովված էր ավերումների լուրից և
ցանկացել էր տեսնել կապարվածը: Այդպես շար
հայերի արգելում են մուտք գործել եկեղեցի:

13 մարտի: Վրացահայ համայնքի հրավերով
Թբիլիսի են ժամանում Գարեգին և Գրիգորիս ար-
քեպիսկոպոսները, Եզրաս վարդապետը և ՆՏ Գև.
մարդու իրավունքների հանձնաժողովի նախագահ
Ռ. Պապայանը: Երկու օր անց վերջիններիս ընդո-
ւում է Իլյա 2-րդ պարրիաբը: Զրույցի ընթացքում
որոշվում է փակել եկեղեցին մինչև Հայաստանից
մասնագետների մի խմբի հրավիրումը, որոնք
կհանդիպեն վրաց մասնագետների հետ և կորոշեն

եկեղեցու ճակարագիրը: Իսկ եկեղեցի այցելել՝
պարրիաբը մերժում է՝ պարճառաբանելով, թե
վրաց ժողովուրդը քնած չէ, իսկ հայերի սիրտն էլ
ցավում է, ուստի պետք չէ հուզումներ առաջացնել:

17 մարտի: Եկեղեցու հարավային պարիսն է
մտնում մի էքսկավատոր և պարից ընդամենը 1
մ հեռավորությամբ ընդգրկուն փարածքի վրա 2 մ -
խորությամբ փոս է փորում: Շրջակա հայերի հար-
ցին պարասխառնում են, թե եկեղեցու համար խա-
նութ և կարի արհեստանոց պիտի կառուցեն:

Շրջակա հայերը վկայում են, որ եկեղեցու դու-
ռը վրացիները հաճախ են բաց անում:

19 մարտի: Համապարասխան շինանյութի
փոխարեն եկեղեցու բակ են փոխադրվում բերանե
հսկայական խողովակներ, որոնք ակնհայտորեն
հարկավոր էին կոյուղու նորոգման համար:

20 մարտի: Եկեղեցու հյուսիսային լուսամու-
րի գոգին տեղադրվում են վրաց սրբապարկեր-
ներ, որպեսզի վրացի հավաքացյալները այդտեղ
մոմ վառեն:

28 մարտի: «Ախալի թառա» («Նոր սե-
րունդ») թերթում (№20) լույս տեսավ «Ու՛մ համար
է դողանջում զանգը» վերնագրով և «Փակեցին
վրացական եկեղեցին» ենթավերնագրով հոդվածը,
որտեղ Գիորգի Շալոմաշվիլին ցավ էր հայտնում,
որ Վրաստանի մեջ հայերին հաջողվել է փակել
տալ արդեն օժված և գործող վրաց եկեղեցին: Հոդ-
վածագիրը, որը դժգոհ էր վիրահայ համայնքի դրս-
ևորած ակտիվությունից, իր նյութն ավարտում է
հետևյալ անդեղի լրավությամբ. «Թբիլիսիի
Գլխան արվարձանում, նորակառույց վրաց եկեղե-
ցում ավագ քահանա Վասիլի վրա հարձակվել է
ոմն հայ՝ Գևորգյան, որը հանցագործության հա-
մար, սակայն, իրավապահ մարմինների կողմից
պահվել է միայն 1 օր»:

29 մարտի: Թբիլիսիում լույս տեսավ «Մար-
ջի» («Հմուր») զվիագական թերթի 4-րդ համարը՝
«Թբիլիսիում վրացիների առջև փակեցին եկեղե-
ցին» վերնագրով անհեղինակ հոդվածով: Այստեղ
ևս ափսոսանք է հայտնվում, որ նորաբաց վրաց ե-
կեղեցին հայերի ճնշմամբ փակվել է, և քննադար-
վում են վրաց իշխանությունները, որ տեղի են տվել
հայերին: Այս հոդվածի վերջում էլ անդեղի գուգա-
հեռներ են տարվում Աբխազիայի «Բաղրամյանի»
անվան գումարտակի և Զավախքի հայերի իբր հա-
կավրացական գործունեության միջև և շեշտվում է,
որ վրաց իշխանությունները հերթական անգամ
մեղմ են հայերի հանդեպ:

18 ապրիլի: Թբիլիսիում լույս տեսնող «За-
кавказские военные ведомости» №73-ում
տպագրված հոդվածում հեղինակ Միքայել Այդի-
նովը հայր Տարիելի կապարածը կոչում է վանդա-
լիզմ, քանի որ եկեղեցին սեփականելու նպատա-
կով ոչնչացվել էին խորանը և 19-րդ դարի սկզբնե-
րի որմնանկարները (ոչնչացված խաչքարերի մա-
սին ոչինչ չի նշել): Այդինովը գրում է, որ Նորաշենի
Սբ. Ասրվածածինը արդեն 7-րդ հայոց եկեղեցին է,

որ վերջին փարիներին վրացացվել է Թբիլիսիում, իսկ Սբ. Աստվածածնից հետո հերթը Սբ. Նշանինն է: ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Խորին ցավով պիտի արձանագրենք, որ հայ մշակույթի հուշարձանների միտումնավոր ոչնչացման կամ յուրացման երևույթը Վրաստանում արդեն փաստանյակների վաղեմություն ունի, բայց այն, ինչ կատարվում է 1988 թ. երկրաշարժից անմիջապես հետո ու առ այսօր, կարելի է թերևս համեմատել միայն 1930-ական թվականների վերջերին ու 40-ականներին կատարվածի հետ: Վերջին 5-6 փարիների ընթացքում միայն Թբիլիսիում անհետացել ու ոչնչացվել է շուրջ 210 հայերեն վիմագիր արձանագրություն: Նորոգման անվան փակ բարբարոսաբար քանդվում-ավերվում են հայոց եկեղեցիներին բնորոշ բարձր բեմերը, մկրտարանի ավազանները, խաչկալներն ու մինչև անգամ գանգակարները, էլ չենք խոսում խաչքարերի ու քարապատերի մասին: Այդ կերպ Տփղիսի երբեմնի 41 հայկական եկեղեցիներից մինչև վերջերս կանգուն մնացած 16 եկեղեցիների մեծ մասը այլափոխվել են վրացացվել վերջին 5-6 փարիների ընթացքում: Միայն այս փարվա հունվարին գրեթե ամբողջապես ավերվեց Չորաբաշի Սբ. Գևորգ եկեղեցին (Նավաբարում), որի մասին ոչ էլ որևէ տեղ հիշվեց կամ գրվեց, կարծես 1600 թ. գանձակեցի հայ գաղթականները երբևէ չէին էլ կառուցել այս եկեղեցին: Եվ ահա հերթը հասավ Նորաշենին:

Նայ մասնագետները պիտի հանդիպեն վրացի մասնագետների հետ: Մեծ բան: Պայթեցված Շամբորեցոց Կարմիր Ավերարան եկեղեցու քանդման պարճառով էլ հանդիպեցին, բայց եկեղեցու կանգուն մնացած մասերն էլ ամրացնելու փոխարեն քանդեցին, իսկ փվածքները որպես շինադր հեռացրին: Ինչ արդյունք կարող ենք ակնկալել այդ հանդիպումից, երբ գործ պիտի ունենանք Նովաթանյան նկարչական դպրոցից 4 անկրկնելի որմնանկարներն առանց խղճի խայթի բերդ-թափող հայր Տարիելի ու նրա նմանների հետ: Այսօր Վրաստանում ջնջում են հայի հետքը, մեր պարմությունը, կործանում են մշակույթի ու արվեստի եզակի գործերը միայն նրա համար, որ վրացական չեն: Անկասկած, եթե ձևափոխությունների միջոցով եկեղեցիները յուրացնել չհաջողվեր, դրանք ևս պիտի հիմքից ավերվեին:

Յավ է, մեծ ցավ, որ բաղաբաղություն համաշխարհային գանձարանում իրենց ուրույն տեղ ունեցող վրացիների ներկայիս սերնդի որոշ պատասխանատուներ ընտրել են դրացի ժողովրդի մշակույթի ոչնչացման կամ յուրացման հանցավոր ու ամոքաբեր ճանապարհը: Առավել ցավալի է, որ մեր մշակութային ժառանգությանը տիրանալու անպարվաբեր գործողությունները ղեկավարում ու իրականացնում է բարձրաստիճան մի հոգևորական: Այո, Վրաստանի պարրիաթը (երբեմն հորջորջվում է կաթողիկոս) հուշարձանների պահպանման և վերականգնման պետական վարչության լուր համաձայնությամբ գլուխ է կանգնել ծավալ-

ված վանդալիզմին: Բավական է միայն նշել 1992 թ. նրա կատարած մի հայտարարություն. «Վրաստանի փարածքում գրվող բոլոր հուշարձանները, առավել ևս կրոնական բնույթ ունեցողները, Վրաստանի պետության և վրաց եկեղեցու սեփականությունն են»: Մեղմ ասած, մոլորության մեջ են նաև վրացի այն մրավորականները, որոնք հայոց եկեղեցի քանդող կամ յուրացնող պարրիաթին համարում են «մեծ հայրենասեր»: Մեղք այն ժողովրդին, որի մրավորականը կարող է վանդալիզմը հայրենասիրության հետ շփոթել: Բայց բնության մեջ չարն ու կեղծիքը երկար ճանապարհ չունեն: Եվ ի վերջո անկասկած գալու է հարուցման պահը:

Մամվել Կարապետյան
«Լրագիր», 12 մայիս, 1995,
nirpxj, № 74

№7

ЧТО ПОБЕДИТ: ВАНДАЛИЗМ ИЛИ ГОСУДАРСТВЕННАЯ МУДРОСТЬ?

"Вслушаем сущность всего: бойся Бога, и заповеди его соблюдай, потому что в этом все для человека; ибо всякое дело Бог приведет на суд, и все тайное, хорошо ли оно, или худо?" (Екклесиаст, XII, 13-14).

Армянская церковь Норашен, построенная в 1793 году, расположена в самом сердце старого Тбилиси, на улице Леселидзе. Напротив нее, на параллельной улице-грузинский Сионский кафедральный собор. Рядом с Норашен – небольшая изящная грузинская церквушка, чуть поодаль – еврейская синагога. Дальше, на Майдане, – действующая армянская церковь Сурб-Геворк, у стен которой покоятся Саят-Нова, Геворк Башинджагян и многие другие видные армяне. В том же районе – мусульманская мечеть.

Մեր քաղաքում, որտեղ առաջին անգամ ծնվեց Մանուկ Մանուկյանը, այժմ կառուցվում է Մանուկյանի անվան թանգարանը:	Մեր քաղաքում, որտեղ առաջին անգամ ծնվեց Մանուկ Մանուկյանը, այժմ կառուցվում է Մանուկյանի անվան թանգարանը:	Մեր քաղաքում, որտեղ առաջին անգամ ծնվեց Մանուկ Մանուկյանը, այժմ կառուցվում է Մանուկյանի անվան թանգարանը:	Մեր քաղաքում, որտեղ առաջին անգամ ծնվեց Մանուկ Մանուկյանը, այժմ կառուցվում է Մանուկյանի անվան թանգարանը:
--	--	--	--

Веротерпимость, широта натуры, открытость миру всегда были характерны для Грузии и грузин, для старого Тифлиса, который долгие десятилетия называли маленьким Парижем. Тифлис, а затем Тбилиси был административным и культурным центром Закавказья.

С Тифлисом связана жизнь и деятельность нескольких поколений художников

Овнатаянгов. Первый из них, Нагаш Овнатаян, сын священника Ованнеса, приехал в Грузию по приглашению царя Вахтанга VI в качестве придворного поэта и художника. Продолжателями его живописного искусства стали его потомки, а созданное им литературное направление привело к такой вершине поэзии, как Саят-Нова.

Внук Нагаша, Овнатан был придворным художником царя Ираклия II. Он и начал расписывать церковь Норашен. Его работу завершил сын Мкртум, который выполнял живописные и малярные работы и в Сионском соборе. Юный Акоп, в будущем великий портретист, самый знаменитый из Овнатаянгов, помогал отцу. Тогда, в XIX веке, с Тифлисе ценили искусство, существовало единое культурное пространство. Никто не посягал на храмы.

Однако пришла революция 1917 года, затем – советизация Грузии. И пошли крушить и сносить соборы и церкви. Ряд зданий был превращен в склады и медленно разрушался от времени...

Церкви Норашен повезло: в ней разместили научно-историческую библиотеку, уцелели росписи Овнатана и Мкртума Овнатаянгов.

Но вот еще одна революция! Новоизбранный президент Гамсахурдия передает все церковные здания по всей Грузии, безотносительно к их конфессиональной или национальной принадлежности, с баланса Коммунистического Совета по Делах религии на баланс Грузинской Православной Церкви, в одночасье ставшей наследницей всех и вся.

И начали освящаться грузинские церкви в зданиях, ранее принадлежавших другим конфессиям и другим народам. Самый яркий пример: – величественный католический костел в Батуми был превращен в православную церковь. Не помогли протесты Ватикана, не смутило и явное несоответствие католической готики стилю православной архитектуры! А если новоявленных экспроприаторов не остановили авторитет и влияние Римской Католической Церкви, но тем паче не очень посчитались с авторитетом и влиянием Армянской Апостольской Церкви: за несколько последних лет в Тбилиси освящены в качестве грузинских церквей (Девичий монастырь Св. Степаноса), Сурб Хач при Верийском пантеоне, Сурб Аствацацин (Св. Богородицы), Петхаин, Сурб Карапет и другие. Всего - 71.

На очереди оказался Норашен, из которого в середине января 1995 года весьма

оперативно вывезли все книги и развернули интенсивные реконструкционные работы, уничтожая характерные для Армянской Апостольской Церкви архитектурные особенности интерьера и уникальные стенные росписи Овнатаянгов. Судя по характеру производимых работ, а также на основании заявлений отца Таризла, руководящего реконструкцией, Норашен целенаправленно подготавливается к освящению в качестве грузинской православной церкви.

Армянская общественность Тбилиси взбуждена. Казалось, то, что имело место во времена Гамсахурдия и было названо новым руководством страны "провинциальным фашизмом", не должно повториться, однако повторяется: взрыв в Тбилиском армянском драматическом театре им. Петроса Адамяна во время детского спектакля в мае 1994 г., а теперь вот история с Норашен.

Армянское Культурно-благотворительное Общество Грузии обратилось с письмом о ситуации вокруг Норашена к главе государства Эдуарду Шеварднадзе и мэру Тбилиси Нико Лекишвили, но не получило ответа. Президент общества Генрих Мурадян несколько дней пытался попасть на прием к католикосу-патриарху, но, либо времени у Илии II не нашлось, либо сотрудники канцелярии не сочли возможным беспокоить иерарха. Без ответа осталось и письмо епископа Геворка Серайдаряна на имя Илии II.

Посольство Республики Армения в Республике Грузия обратилось с нотой в МИД Грузии по вопросу о церкви Норашен, отметив политическую значимость решения этой проблемы. 20 февраля спикер парламента Грузии Вахтанг Гогуадзе принял Временного поверенного в делах Республики Армения в Грузии Левона Хачатряна по его просьбе и имел с ним продолжительную беседу. Г-н Гогуадзе выразил серьезную озабоченность сложившимся положением с церковью Норашен, отметил неприемлемость для него как христианина посягательств на культурные и исторические ценности. Это недопустимо вообще, а в наше сложное время – в особенности. Вахтанг Гогуадзе обратился с письмом к католикосу-патриарху Илии II с просьбой приостановить реконструкцию церкви Норашен.

Тем не менее, как свидетельствуют очевидцы, активисты Армянского Культурно-благотворительного Общества, отец Таризл – руководящий реконструкцией церкви без всякого проекта и необходимой документа-

ции, заявляет, что работы будут продолжаться несмотря ни на что. И они продолжают. Рабочие занесли стройматериалы внутрь церкви, закрыли двери, чтобы им не мешали, и продолжают перестройку.

Росписи Овнатанянов, уцелевшие во времена коммунистов-большевиков, уже повреждены. Однако теплится надежда, что государственная мудрость возьмет верх, руководство Грузии и Грузинской Православной Церкви осознает недопустимость равнодушия в таких вопросах, всю пагубность для престижа страны и православной церкви, пренебрежительного отношения к культурно-историческим ценностям других народов.

Несколько лет назад, в Батуми, верующие армяне просили вернуть им здание церкви, в которой в советские годы размещался планетарий. И тогда были возражения со стороны Грузинской Православной Церкви, однако председатель Верховного Совета Аджарии Аслан Абашидзе проявил настойчивость и дальновидность, и церковь была возвращена армянской общине. От этого не пострадал никто, общественная же атмосфера в автономной республике несомненно стала здоровей.

Многие грузинские политические деятели, лидеры партий ясно понимают ситуацию вокруг Норашена, однако не рискуют поднять свой голос в защиту цивилизованных норм, боятся в преддверии предстоящих выборов вызвать неудовольствие православных священников, забывая о том, что армянское население – второе по численности в республике, что экология души, экология культуры также играют определенную роль в политике. Хочется напомнить им Библию: "Еще видел я под солнцем: место суда, а там беззаконие; место правды, а там неправда".

И сказал я в сердце своем: "праведного и нечестивого будет судить Бог, потому что время для всякой вещи и суд над всяким делом там" (Екклесиаст, III, 16-17).

ПРЕДСЕДАТЕЛИ АРМЯНСКОГО ДУХОВЕНСТВА РАССМОТРЕЛИ ВОПРОС НОРАШЕНА

Как уже сообщалось, в Тбилиси периодически разгораются страсти вокруг армянской церкви Сурб Норашен. С целью смягчения создавшейся в последний период напряженной ситуации, а также поиска решения конфликта 13 марта в Тбилиси прибыли местоблюститель предводителя Арапатской и предводитель Ширакской епархий Армянской Католической Церкви ар-

хиепископы Гарегин и Григорис, которых сопровождал председатель постоянной комиссии по правам человека ВС РА Рафаэл Папаян. Как сообщил собственный корреспондент "Факта" в Тбилиси, 14 марта они встретились с Католикосом всея Грузии Илией II. Ожидалось также проведение ряда других встреч, после которых высокие гости намерены были подвести итоги визита и представить свои подходы к урегулированию вопроса.

Георгий Минасян, соб. корр.
"РА" N49, 17 марта 1995 г.

№8

ՄԻ ԿԵՂԾ ՏԵՐՏԵՐ ՄԵՓԱԿԱՆԱՅՆՈՒՄ Է ՆՈՐԱՇԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ես՝ Թամարա Մնացականյան, ծնվել եմ 1914 թ. Թիֆլիսի Մելոյան թաղում (ծնողներս՝ Նախիջևանից էին գաղթել): Մեր տան առջև կանգուն է Նորաշենի Սուրբ Աստվածածին եղյակապ եկեղեցին: Եկեղեցու բակում գործում էր ծխական երկհարկանի դպրոց: Վերջին հարկում ապրում էր մանկական երգահան Ազար Մանուկյանը, որը և այդպեղ երաժշտություն էր դասավանդում (նրա կինը դպրոցի վարիչ էր): Ներքին հարկում էլ, բաժիններով, հարուստների գերեզմաններն էին, որոնք հիշեցնում էին սենյակներ:

**ՄԻ ԿԵՂԾ ՏԵՐՏԵՐ ՄԵՓԱԿԱՆԱՅՆՈՒՄ Է
ՆՈՐԱՇԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ**

Այս օրը, ինչպես միշտ, Մելոյան թաղում կանգնում է Նորաշենի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: Եկեղեցու բակում գործում էր ծխական երկհարկանի դպրոց: Վերջին հարկում ապրում էր մանկական երգահան Ազար Մանուկյանը, որը և այդպեղ երաժշտություն էր դասավանդում (նրա կինը դպրոցի վարիչ էր): Ներքին հարկում էլ, բաժիններով, հարուստների գերեզմաններն էին, որոնք հիշեցնում էին սենյակներ:

Մեր տան առջև կանգնում է Նորաշենի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին: Եկեղեցու բակում գործում էր ծխական երկհարկանի դպրոց: Վերջին հարկում ապրում էր մանկական երգահան Ազար Մանուկյանը, որը և այդպեղ երաժշտություն էր դասավանդում (նրա կինը դպրոցի վարիչ էր): Ներքին հարկում էլ, բաժիններով, հարուստների գերեզմաններն էին, որոնք հիշեցնում էին սենյակներ:

Հիշում եմ եկեղեցու ծառայությունները, ուր քահանա էր Սարգիս Շիոյանցը: Չնայած եղբայրս այդպեղ փորագու էր, բայց ես տերտերի չեմ հավատում, ես հավատում եմ նամոսին, արդար հապուցմանը: Եկեղեցում արվում էին նաև հարսանիքներ, թաղումներ: Ի դեպ, վերջին թաղումը մեր բակում ապրող վաճառական Կոնոյինն էր: Եկեղեցին փակվեց 30-ական թվերին:

Պարտերագրի տարիներին եկեղեցու մասրուրում ապրում էին փախստականներ: Վերջիններս բնակվեցին նաև վերը նշված գերեզմանի սենյակներում, որոնք վերակառուցվեցին բնակության համար: Այդ թվերին եկեղեցու նախասրահում փախստականները օճառ էին եփում:

Ներագայում եկեղեցին նախ դարձավ գրադարան, որին բաժանորդագրված էի նաև ես, իսկ ավելի ուշ՝ գրադարանը վերածվեց գիտությունների ակադեմիայի գրասրահոցի: Աշխարհիկները ներսում կառուցեցին երկու հարկ բազմաթիվ դարակներով:

1981 թվականին, երբ սկսվեցին մեր թաղի վերակառուցման աշխատանքները, քաղաքի գլխավոր ճարտարապետ Ծ. Կավլաշվիլու ղեկավարությամբ, մտադրված էին իրագործել իրենց չարամիս ծրագրերը: Մեկ դերասանի թափոն շինելու պատրվակով, քաղաքի ծայրամասերը բռնեցին Դիլի հայ բնակիչներին: Դրանից հետո քանդեցին եկեղեցու հյուսիսային մուրքը՝ արձանագրությամբ, իսկ այդպիսի մնացած գերեզմանները ծածկեցին ասֆալտով: Մեր հարցին, թե ինչու են այդպես վարվում, քաղաքի գլխավոր ճարտարապետը չոր պատասխանեց. «Այդպես է պետք»: Այդ ընթացքում պոկեցին նաև եկեղեցու արևմտյան պարիս եղած Թամամշյանների պոհմական մատուռում ագուցված Լիդիա Թամամշյանի բրոնզե գեղեցիկ բարձրաքանդակը:

Ներագայում վերը նշված թափոնի գործը գլուխ չեկավ, և դրա փոխարեն սկսեց գործել գրոսաշրջական բյուրո: Իմիջիայոց, այդ հիմնարկի փոփոխությունը լիարժեք այցելեց մեր եպիսկոպոսին և առաջարկեց ընդունել իր ծրագիրը: Բանն այն է, որ նախարարվում էր Նորաշեն եկեղեցու պարիսի գերեզմանաքանդակը գերեզմանի հավասարացնել, ինչպես վրացական եկեղեցիներում է ընդունված: Բարեբախտաբար, այդ մտահոգությունը չիրականացավ: Այդ հիմնարկը շուտով փակվեց: Ներկայում այդ շենքը իր ձեռքն է վերցրել վրաց սինոդը: Այնուհետև փորձեցին քանդել նաև եկեղեցու հարավային մուրքը (այն միաժամանակ նաև Փրիդոնյանների գեղաշեն մատուռն էր), պարճառարանելով, թե իբրև մատուռի գույնը չի ներդաշնակում եկեղեցուն: Ես կովով-դավով դեմ կանգնեցի, շտապ գնացի հայրենցի կաթնոստին, որն էլ իր հերթին փրկեց: Նախարարների խորհուրդ: Կառավարությունից կան 8 հոգի և կասեցրին քանդելը:

Վերջերս էլ, 1995 թ. սկզբին իշխանությունները կրկին շարունակեցին իրենց չարագործությունները. շարք արագ գվարդիականները դարարկեցին գրքերը: Մի կեղծ, ինքնակոչ փրկիչ էլ Տարիելը, սեփականացնելով Նորաշենը մշակի պես ուրախ «աշխատում էր» փարաջան բշտած. մի խումբ լակոնների հետ: Ծածուկ քանդեցին բնոց և անցան հաջորդ քայլերին: Այս անգամ արդեն փարիքս այն չէ. միջամարելու և եկեղեցին պաշտպանելու համար: Մենակ եմ մնացել, և չէ՛ որ այդ լակոնները ինձ կարող են քարկոծել:

Մեծ ցավով՝
Թամարա Մուսախանյան
«Լրագիր», № 133, 10. 08. 97 թ.

№ 9

Դեկտեմբերի 29-ին 1994 թվականի ունեցանք հանդիպում կաթողիկոս Իլյա II-ի բարությունից հայր Թեոդորոս Ջոխաձեի հետ:

Ներկայացանք այսպես, ընկերուհիս որպես Հայկական բարեգործական ընկերության անդամ, ես էլ՝ Հայաստանի ներկայացուցիչ:

Հանդիպման նպատակը հերկայն էր. իմանալ վերջնականապես Թիֆլիսի հայոց «Նորաշեն» եկեղեցու բախորը:

Պետք է ասել, նախ ընդունեց շար անարարներ, մինչև անգամ չառաջարկեց մեզ նստել, մնացին կանգնած և այդպես շարունակվեց մեր վեճը: Վեճի ընթացքում նա հայտարարեց.

«Ինչպե՛ս կարելի է Սիոնի դիմաց լինի հայոց եկեղեցի, դա անթույլատրելի է, մենք այն պետք է դարձնենք վրացական»:

Այսպիսից եզրակացություն՝ նրանք արդեն որոշել են այդպես: Այդուհանդերձ ավելացնելով նաև.

«Վրացիները շինել են և ծախել են հայերի վրա»:

Ես էլ չդիմացա և ասացի.

«Սա ի՛նչ արարահայտություն է՝ առանց մտաձեռն, եկեղեցին առուծախի առարկա չի: Այս մեկ, երկրորդն էլ, ոչ հայ է գրում, ոչ ռուս, ոչ էլ արևմտաեվրոպացի, այլ գրում է ձեր վրացին Թ. Կովիլեկիան, որ այդ եկեղեցին հայկական է»:

Լսելով այս, չասաց ցրեսություն, մեզ թողեց ու փախավ:

Չունեն համակրանք, բացակայում էր կուլտուրան, խոսում էր ինչպես վայրենի և սման չեր հոգևոր ծառայողի:

02.01.95 թ.

Խ. Գ. և Ե. Կ.

№ 10

Մեր ընդանիքը (Մանվելյանների) ծագումով Վանեցի, 1918 թվից ապրում ենք Նորաշեն եկեղեցուց ոչ հեռու Բարխուդարյանների պարկանոց փանը: «Սիոնի» փակուղի թ. 6, այժմ Իրակլիի փակուղի:

Երբ գործում էր եկեղեցին ծնողներիս հետ հաճախում էի պարարագներին: Հիշում եմ Ծաղկազարդը, Զարիկը, երբ մենք կարմիր ձվերով հաճախում էինք բոլոր սուրբ պոներին:

Երբ ընդունեիք (Մանվելյանների) ծագումով Վանեցի, 1918 թվից ապրում ենք Նորաշեն եկեղեցուց ոչ հեռու Բարխուդարյանների պարկանոց փանը: «Սիոնի» փակուղի թ. 6, այժմ Իրակլիի փակուղի:

Եղել եմ նաև ներկա մեր շար ծանոթների սգո պարարագներին: Բացի այդ, շար ծանոթների և բարեկամների զավակները մկրտվել են այդ եկեղեցում:

Դժբախտաբար հետագայում Նորաշեն եկեղեցին վերածվեց գրադարանի: Պետք է նշել նաև

այն, որ եկեղեցու բակում կան մի քանի հայ հարուստների և նշանավոր գործիչների գերեզմաններ: Այսօր մեզ հասան յուրեր, որ Նորաշեն եկեղեցին դարձնելու են վրացական «Ախալքենի» անունով, որը մեզ բոլորիս շատ վրդովեց: Այսօր այդ առիթով արվում են աշխարհաբներ: Չէ՛ որ դա արդարություն չէ...

Մանվելյան Զնարիկ Տրդատի
5 մարտի 1995 թ.

№11

Я, Чарахчанц Оганес Арменакович, жил недалеко от церкви Норашен со своей семьей. В этой церкви проводились все армянские церковные и бытовые обряды (свадьбы, похороны, крещения и т. д.). В этой церкви я так же был крещен.

До 1913 г. в этой церкви был главным священником мой дед Тер-Мартirosян (В дальнейшем он был переведен в Батуми, а потом в Ахалгори, где он и умер. В той же церкви он и был захоронен.) В 1952 г. власти хотели разрушить его надгробье, но сын его Николай не разрешил.

Л. Каратаму Алексею Аримановичу, нем.
медалью ой церкви "Торачен" со своим
семей. В этой церкви проводимые все
архимиее церковные и Нейовые обряды
(свадьбы, похороны, крестные и т.д.). В
этой церкви и так же все кресты.
До 1913. в этой таинской церкви был
таинный священник млад. дод. Тар. Карачу
(в таинственной ой церкви в таинской в таинской)

После этого в церкви Норашен главным священником, а в последствии епископом был брат моей бабушки Саркис Ишоянц (Тер-Саркис). В этой церкви он работал и служил до самой смерти. В 1921 - 22 гг. при вступлении в город коммунистов, Тер-Саркис был арестован. В тюрьме его заставили отказаться от церкви и предлагали ему хорошую работу. Но он отказался от предложения и сказал, что он рожден богом и до конца своей жизни будет служить богу и церкви.

Церковь не стала действовать с 30-х годов и стала библиотекой.

В настоящее время власти незаконно превращают в грузинский собор, уничтожая при этом все армянские книги и все достояния армянской церкви. Мы все этому возмущены.

5/IX - 95 г.

№12

12-го февраля сего года я вместе с знакомыми из Армянской общины вошли в церковь Норашен. Там вновь продолжались варварские работы. Меня сильно возмутило

когда увидел следы вандализма и с удивлением спросил некоего:

"Неужели все это уничтожится, ведь это же искусство?"

Этот некий пренебрежительно и с иронией ответил:

"Разве это искусство?"

Надо отметить, что все они (рабочие и сам поп) вели себя вызывающе и сверх хулигански. Позже они выразились "Не хватит того, что мы две церкви подарили Вам, которые действуют!"

12-го февраля сего года, я вместе с
многими из Армянской общины вошел
в церковь "Норашен". Там было предприня-
то возведение радостно. Ах, какие
воздушные козы уйдя сзади выходящих
с удивлением спросил некого:
"Неужели все это уничтожится, когда
то все искусство?"
Этот некий преосвященнейший и

Тогда я ответил:

"Учитите, на все есть Бог, и за все Он всем оплатит!"

(Удивительно то, что понятие Бог их не так страшит: как фото, кино и видео и др. аппаратура.)

12/II-95 г.
Геворкян Р.

№ 13

Ես ծնվել եմ 1914 թ. Դվոբյանսկայա փ. թ. 4
 փանը, որը մոտ էր Նորաշենի Աստվածածնին: Քե-
 ռիս՝ Միքայելը, այդ եկեղեցում ծառայում էր որպես
 քիրացու: Զարիկին, երբ պետք է բացվեր բնի-
 վարագույրը, քեռիս ինձ տարավ և բացել տվեց այն
 (ևս այդ ժամանակ 6 տարեկան էի):

Քահանաներն էին Սարգիս Շիոյանը և նրա
փեսան՝ Սարգիս Իփակյանը:

[illegible]

Եկեղեցին փակվելուց հետո դարձավ գրադարան: Վերջերքս լուրեր փարածվեց, որ վրացիները, մի բանի հայոց եկեղեցիներ խլելուց հետո, չհանգստացան և անցան Նորաշենին: Չեղբը գցելով սկսեցին ներսում ինչ-որ մութ աշխարհներ անել:

Մենք շատ ենք ցավում և վշտանում, որ խլում են էլի մի եկեղեցի: Արդյոք կլինի՞ վերջ այս ամեն

Լկփիւթյանը, ինչո՞ւ հաշվի չեն առնում թիֆլիսահայությանը ...

Ռուզան Արամի Ազատյան
18/III-95 թ.

№14

Ներկա Կարվա փետրվարի 12-ին ես մի քանի ծանոթի հետ միասին հանդիպեցինք Ս...ին (մեր նպատակն էր գնալ «Նորաշեն» եկեղեցի և նկարահանել վանդալիզմի և այլ տհաճ փաստերը): Եկեղեցի ներս մտնելիս բարբառոս համայքը (քահանան և մյուսները) մեզ արգելեց լուսանկարել: Ծառ վիճելուց հետո ինձ դրանց հաջողվեց համոզել, «իբր ես պառլամենտից» եմ և մեզ պետք է ուղղակի որմնանկարները նկարել:

Ս...ն անցավ գործի՝ օգտվելով հանգամանքից
լուսանկարեց բոլոր կարևոր փաստերը:

Գրեալ « Ընթացե՛ք ԶԵՆԻՑԻՆԻ և զՍարգիսեան
 զԼաւաւիւր՝ և այլ իրանս ժամայեք »:
 ԶԵՆԻՑԻՆԻ զեք Տրեւիւն բարձարու-
 րանցից զեղ աւրելոյ լուսնայեք:
 Զար Տրեւիւն հեարս քո զքանց հանգու-
 րանսն, « Ի՞նչ քան պարզաւ Զարն » և Տ և

Այնուհետև փհակը բարդացավ՝ ներս մտան այլ չարագործներ և սկսեցին հարձակվել բոլորիս վրա: Ես սկսեցի դիմադրել: Պալատահարս նկատեցի, որ այդ բարբարոսներից երկուսը՝ ինքը Տարիելը և աժդահա դև (որը Մեարդյում երկու օր հեփո ինձ նկատելով սկսեց ահաբեկել բոլորի առջև և ուզեց ձեռք բարձրացնել ինձ վրա, բայց չհաջողվեց): Ս...ի վրա հարձակված հրոմ ու վոնդում էին եկեղեցուց: Ես հասա վրա և մի կերպ մեղմեցի փհակը: Լրանեց ցանկությունն էր խլել ապարարը: Թիվիլի-գաբնակ հայերը պապրասար են միաձայն և և կազմակերպված վերջ տալ անարդարություններին:

Կարապետյան Կարապիկեն Միսակի
15.02.95 թ.

№15

1994թ. դեկտեմբերին ինձ հայտնի դարձավ, որ Նորաշեն եկեղեցու գրադարանը լրիվությամբ դադարակվում է:

Հաջորդ օրը ուղղվեցի դեպի եկեղեցի և նկատեցի դռան մոտ թափված ահագին սպիտակ փռի (սլարգվեց, որ ներսում բերել են մի քանի տոպրակ կավճափռի վերանորոգման համար):

Շրպալ որոշեցի գնալ ընկերոջս՝ նկարիչ Խ. Գ. - ի փուն և միասին դիմել, նախ Հայաստանի դեսպանատուն, հետո համապարասխան հիմնարկները: Խ.Գ.-ն գլխեր այդ մասին և իրեն շարք վար էր զգում: Խորհուրդ անելուց հետո՝ գնացինք մենք երկուսով վրաց կաթոդիկոսի մոտ: (Իլյա II-ը փորձում

Է ընդհանրապես ոչ ոքի չընդունել հայ համայնքից:)

[illegible]

Երկար պայքարից հետո մեզ ընդունեց Իլյայի Կոն-դակալը՝ Չիխլաձեն։ (Վերջինս իմանալով մեր նպատակը, պարծեցավ, որ ժամանակին մի քանի առաջ ինքը վարդապետ էր, երբ խլվեց Վերայի հայ «Սուրբ Խաչ» եկեղեցին և ինքը իր ձեռքով խաչը նորոգեց և օծեց)։ Այդ անասարված Չիխլաձեն մեր սրտացավը «Նորաշենի» հանդեպ իմանալով, բորբոքվեց և արելությամբ դիմեց մեզ։ «Ինչպե՞ս - կարելի է մեր եկեղեցի «Սիոնի» դիմաց լինի հայկական եկեղեցի։ Ես նույնպես զայրացած պա-րասխանեցի. «Ներեցե՛ք, մի՞թե հայ համայնքը նոր է կառուցում, այդ եկեղեցին դարձրել է իր Կոնդակա՞ն, կարդացե՛ք խնդրեմ ձեր մասնագետների գործերը ու գրքերը»։ Նա աննկատ թողեց և փա-խավ։

Կարապետյան Կարապիկեն Միսակի
30.12.94 թ.

№16

Իմ հերթական այցին «Նորաշենի» եկեղեցին՝
 Կոստա, թե ինչպես ինքնակոչ քահանա հայր Տա-
 րիելը լոմբ ձեռքին քանդում էր եկեղեցու բնոցը: Իմ
 հարցին, թե ինչու եք քանդում, նա կեղծ պարտա-
 խան լավեց. «Իբր ճեղքվածք կա և պետք է ծածկել,
 վերանորոգել»:

Հաջորդ օրը այցելելիս, Կեսա, որ բեմը լրիվ բաղոված էր: Ես գալարացա և այդ առթիվ սկսեցի վիճել այդ լկտիի հետ, անվանելով նրան «Կեր-սա-Կանա, բաղիկը»:

Զիտ Երևան, իբրև պատկեր
 օրացույցի էջերի վրա և իրար շնորհ
 քերե և խորհրդ. Բրիտիստ, որ զսու-
 ղաշարի քաղաքի պա. հոգև և գլխի իրա-
 նոթանալարի.
 Ինչպես պատկեր և նորոգության
 օրհորհրդի օրհորհրդի պա. առջև ծախ-
 շարանալու և իր անոր պարտի պայման-
 շարանալու Զարանքի և Բրիտիստ
 21.03.95թ.

Վանդալիզմը չդադարեցվեց՝ այնուհետև ոչնչացվեցին խաչքարերը և քանդեցին Նովնաթանյանների որմնանկարներով զարդարված երկու պալա: Այդ անասոված Տարիներ ինձ կարծես թե կայրակով առաջարկեց. «Մի միլիոն կրամ, միայն թե գնացեք այստեղից, իմ կրողը հացը մի կտրեք,

ես գնել եմ եկեղեցին ոսկով, ինչ կուգեմ, այն էլ կանեմ: Գնացեք ձեր Երևանը, ինչու՞ այնպեղ չկա վրացական եկեղեցի»: Ես էլ իրենց դիմեցի, թե ի՞նչ են կորցրել Թբիլիսիում, թող գնան Խաշուրի թունելից այն կողմը և գտնեն իրենց աղոթավայրերը:

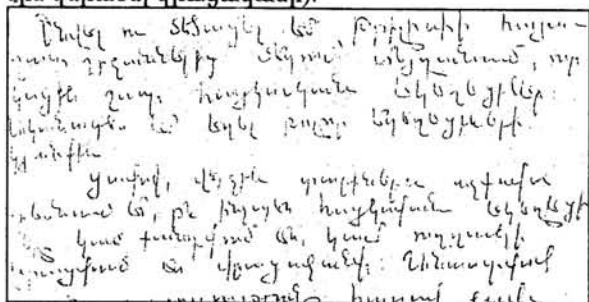
Բոլոր պետական և հոգևորական գործիչներին փողեկացնելով այս ամենի մասին՝ շարունակում եմ իմ սուրբ պարտքը՝ պայքարը:

Կարապետյան Կարապինե Միսակի
21.03.95 թ.

№17

Ծովել ու մեծացել եմ Թբիլիսիի հայաշատ շրջաններից մեկում՝ Մեյդանում, ուր կային շատ հայկական եկեղեցիներ: Ականալի եմ եղել բոլոր եկեղեցիների կյանքին:

Ցավոք, վերջին տարիներս աչքովս տեսնում եմ, թե ինչպես հայկական եկեղեցիները կամ քանդվում են, կամ ուղղակի վերածվում են վրացականի: Անասրված այս բարբարոսությունը հասավ նաև Նորաշենին (սուրբ Ասրվածամանին) 1995 թ. հունվարից, երբ որոշ ինքնակոչներ սկսեցին եկեղեցու ավերման աշխատանքները (նախապարաստում էին վերածել վրացականի):

Այդ տիպի լուրը հասավ ինձ և ես վրդովված չափազանց հուզված ներս մտա եկեղեցի. հայաբառ որմնակարները փորձում էին կտրել, ներկել վրայից, ոչնչացնել հերքը: Ես խոսեցի ինձ անձանթ վրացի փերպերի՝ Տարիկի հետ: Նա ինձ ասաց, որ այս եկեղեցին հայերը առել են փողով վրացիներից: Ես սկսեցի վիճել, որ դա բացարձակ կեղծիք է և սրացա շատ կոպիտ պատասխան, հետո խոսելու ժամանակ նա ասաց, որ Թբիլիսիում ինչ որ կառուցել են հայերը (փողոց, տուն, եկեղեցի և այլն, բոլորը մերն է, մեր հողի վրա է): Ես դարձյալ հուզվեցի, և նա ինձ ասաց, որ Ասրծո տան մեջ բարձր չի կարելի խոսել: Ես էլ պատասխանեցի. «Նապա Ասրծո տունը կարելի՞ է գողանալ, կամ յուրացնել»:

Ներս արիպեցին դուրս գալ եկեղեցուց: Ես ափսոսանքով դուրս եկա: Վերջում ավելացրի՝ վիրավորելով չկշրացաք... Մը. Կարապետը վերցրիք, նաև Կուսանոցը, Բերթեհենը ու ուրիշներ և Ասրծո ցավ ձեզ:

Ներսիսյան Սանամ Մրեմիսյան
բեկա-օսիդատի №7, Կրճանիսի շրջան,
բաղար Թբիլիսի, 14/III 95 թ.

№18

АРМЯНСКАЯ ЦЕРКОВЬ РОДНОГО ТБИЛИСИ

Первые армянские церковные сооружения в Грузии относятся к раннему христианству. Значительное их число (более позднего периода) было в столице Грузии - Тбилиси. По справке Дюбуа де Монперье, в 1804 г. из 41 тбилисских церквей 35 было армянских и 6 грузинских. В 1810 году соотношение изменилось: 22 армянские, 12 грузинских, 1 католическая. В 1836 г. сохранились всего 42 церкви: 23 армянских, 12 грузинских, 4 русских, 2 греческие и 1 католическая.

ДЛЯ НАЧАЛА СОТРЕМ

В первые годы советской власти нещадно стирались с лица земли соборы, храмы, церкви, мечети, минареты, синагоги. В Тбилиси число снесенных армянских церквей перевалило за десяток. Из оставшихся армянских церквей в настоящее время остались две действующие, остальные до 1988 года использовались как склады, библиотеки, амбары, мастерские и разные подсобные помещения.

Но не все памятники армянской культуры в Тбилиси были разрушены от воинствующих атеистов. Переняв опыт Турции и Азербайджана, в Грузии за последние 5 - 6 лет "огрузинили" 7 армянских церквей. При этом было уничтожено около 210 армянских надписей, изменен под различными предлогами внешний и внутренний облик культовых и светских сооружений, снесены колокольни - типичные свидетельства армянской церковной архитектуры, купели для крещения, разрушены высокие алтари с их паникадилами.

Верующие армяне Тбилиси многократно обращались в Совет по Делах Религии при Совете Министров Грузии, в Тбилисский горисполком, в Совет по делам религий при Совмине СССР с просьбой разрешить богослужение в армянских церквях Сурб Аствацацин Вефлеема (Петхаин) и Св. Богоматери женского монастыря Св. Стефана (Степаноса). Но тщетно.

Об угрозе, нависшей над армянскими церквями Тбилиси, писали уже в наши дни армянские газеты "Азг", "Арагир", "Голос Армении", "Азатамарт". Но мало что изменилось. Даже наоборот: тучи еще более сгустились. И особенно над церковью Сурб Норашен.

ТУЧИ НАД СУРБ НОРАШЕНОМ

Эта церковь находится в центре Тбилиси, недалеко от действующей армянской церкви Св. Георгия на ул. Леселидзе. Сурб Норашен – одно из наиболее примечательных армянских культовых сооружений Тбилиси, представляющее собой тип купольной базилики с фасадами из декоративных арок. Над западным фасадом – ажурная ротонда колокольной.

Интерьер церкви украшен фресками работы художников Овнатянянов. Многочисленная эпиграфика, относящаяся к церкви, исследована и дешифрована Паруйром Мурадяном (Институт Востоковедения НАН РА). Она убедительно доказывает, что церковь изначально была армянской, основана в 1507 году неким Сататом, который построил ее в память об отце, супруге и детях. Настенные надписи утверждают, что в 1650 году церковь реставрировал Ходжа Назар, а купол построил уста Петрос.

В 1795 г. священник Тер-Григор по приказу князя Бебутова осуществляет реставрацию церкви. А как гласит другая армянская надпись, после нашествия Ага Могамед Хана в 1808 г. "горцакал" (полномочный) Эчмиадзина Тер-Казар при содействии парона Мкртума Мунтояна вновь реставрировал церковь Норашен.

В 1875 году с разрешения католикоса Нерсеса была реставрирована крыша церкви. Но богослужение так и не состоялось.

И вот спустя полвека 2 июля 1925 года большинством голосов политических и общественных деятелей Грузии (С. Какабадзе, Г. Чубинашвили, Г. Читая, Н. Северов, С. Чхенкелли, С. Курдиани и др.) было решено разрушить церковь Норашен. Но благодаря тому, что архитектор Н. Северов проголосовал "против", церковь была спасена. Тем не менее исполнительный комитет Совета Народных Депутатов Кировского района г. Тбилиси просьбу тбилисских армян – разрешить богослужение в армянских церквях

Для начала сотрем

В первые годы советской власти надменно сгорела и люди знали соборы, храмы, церкви, мечети, монастыри, синагоги. В Тбилиси много сохранилось зданий старой архитектуры. Но в последние годы они стали разрушаться. В 1989 году использовались как склады, библиотеки, клубы, мастерские и другие подсобные помещения.

Но не все памятники армянской культуры в Тбилиси были уничтожены.

Армянская церковь родного Тбилиси

Первые армянские храмы появились в Грузии в V-VI веках и в основном представляли собой базилики. В 1507 году в центре Тбилиси (на ул. Леселидзе) была построена церковь Сурб Норашен. В 1650 году церковь реставрировал Ходжа Назар, а купол построил уста Петрос. В 1795 году церковь реставрировал священник Тер-Григор. В 1808 году церковь была разрушена Ага Могамед Ханом. В 1875 году церковь реставрировал католикос Нерсес. В 1925 году церковь была разрушена. В 1995 году церковь была восстановлена.

Но мало что известно о ней. Тем более о ее истории. И особенно о ее архитектуре.

Тучи над Норашен

Эта церковь находится в центре Тбилиси, недалеко от действующей церкви Св. Георгия на ул. Леселидзе. В 1925 году церковь была разрушена. В 1995 году церковь была восстановлена.

Сурб Норашен и Сурб Ншан, не удовлетворил сославшись на то, что 17.03.1989 г. вопрос об освобождении зданий этих церквей, отведенных под библиотеки и книгохранилища, будет поставлен перед Министерством Культуры Грузии и лишь потом просьба

может быть рассмотрена. Но, как показали дальнейшие события, просьба не была рассмотрена в пользу истинных хозяев церкви.

В 1991 году автор этих строк собрал несколько тысяч подписей проживающих в Тбилиси не только армян, но и русских, грузин, осетин, греков, езидов и представителей других национальностей с просьбой вернуть Армянской Апостольской Епархии Грузии церкви Сурб Норашен и Сурб Ншан. В обращении к тогдашнему президенту Грузии Звиаду Гамсахурдиа и католикосу-патриарху Грузии Илие Второму говорилось, что для возросшего прихода верующих армян две действующие армянские церкви недостаточны. Копии этих писем были направлены Католикосу Всех Армян Вазгену I.

С письмом-ходатайством по этому же вопросу в Верховный Совет Грузии, в патриархию церкви, а также в разные общественно-политические организации Грузии обратились профессор Левон Ахвердян (Институт Искусств Академии Наук Армении), Вардгес Петросян (Армянский Фонд Культуры), а также профессора Маня Казарян, Паруйр Мурадян и другие.

В газете "Вечерний Тбилиси" (158 от 18.08.91 г.) вышла статья доктора архитектуры профессора Тенгиза Кверквелия "Старотбилисские названия", где говорится о том, что Норашен – армяно-григорянская церковь. Сообщение Тенгиза Кверквелия не ново в грузинской прессе. Во всех справочниках путеводителях по Тбилиси Норашен упоминается как армянская церковь. Интересно, какими документами подтверждает обратное секретарь католикоса-патриарха Грузии Илие II, заявивший 29 декабря 1994 года, что Ахалшени (Норашен) построена грузинами, а затем продана армянам?

26 января 1995 г. жители близлежащих к церкви домов заметили здесь начало "реставрационных" работ. Так оно и оказалось в действительности. В итоге были повреждены и частично стерты уникальные фрески Овнатянянов, разрушены.

СПЕЦИАЛИСТЫ В ПУТИ?

15 февраля 1995 года грузинский священник освятил Сурб Аствацацин-Норашен, и церковь была переименована в Хареба (Аветянц). В связи с этим поверенный в делах Армении в Грузии Левон Хачатрян передал МИД республики ноту протеста. Свой протест по этому поводу выразили русская, еврейская и греческая общины Грузии.

На протесты спикер грузинского парламента Вахтанг Гогоадзе заявил, что будет всячески содействовать решению этого вопроса, и направил специальное письмо католикосу-патриарху Илие II. 21 февраля представители армянской общины Тбилиси Г. Мурадян и В. Байбуртян добились наконец встречи с Илией II, в ходе которой последний пообещал 22 февраля прекратить реставрационные работы в церкви Сурб Норашен.

13 марта, встревоженная посягательством на армянскую церковь, в Тбилиси направляется делегация членов Верховного Духовного Совета Эчмиадзина в составе глав Араратской и Ширакской епархий архиепископов Гарегина и Григориаса, архимандрита Езраса, а также члена постоянной комиссии ВС РА по правам человека Рафаэла Папаяна. Их принял католикос-патриарх Илия II. Было решено закрыть церковь до встречи грузинских и армянских специалистов. При этом Илия II не разрешил армянской делегации из Эчмиадзина посетить церковь Сурб Норашен, заявив, что грузинский народ не спит, а армяне раздражены.

После отъезда армянской делегации экскаваторы вырыли ямы у стен церкви для прокладки канализационных труб. Как бы ни решилась в дальнейшем судьба Сурб Норашена, само строение уже подвергнуто большой опасности. По этому поводу стоит вспомнить весьма характерный факт: несколько лет назад намечалась встреча армянских и грузинских специалистов, которые должны были совместно соорудить вопрос реставрации пришедшей в ветхость армянской церкви Сурб Аствацацин Шамхорцев, но встреча не состоялась, так как церковь была уже разрушена.

ЗАКРЫЛИ "ГРУЗИНСКУЮ" ЦЕРКОВЬ

20 марта с наружной церкви Норашен были выставлены грузинские иконы. Ясно, не только в уладу верующим грузинам, но и для нагнетания обстановки. И будто бы нарочно в тот же день в газете "Ахали таоба" вышла статья Георгия Шалуташвили под заголовком: "Закрыли грузинскую церковь". Как заявлял в ней автор, "армянам удалось закрыть освященную грузинскую церковь в столице Грузии". Статья странным образом завершалась вестью о том, что в Гданском массиве некто Геворкян напал на грузинского священника Василия и избил его.

Другой же автор, правда, безымянный, в статье "В Тбилиси перед грузинами закрыли церковь", опубликованной 29 марта в

газете "Марджи", осуждает за "содеянное" грузинские власти, которые, мол, не в состоянии защитить грузин. И тоже следует странная ссылка – теперь уже на отряд имени Баграмяна, воевавший с Абхазией против грузин, а заодно и на антигрузинскую деятельность армян Джавахка. Ссылки завершаются кличем к грузинскому населению: "До каких пор терпеть будем?"

Здесь комментарии, как говорится, излишни. Что же касается вандализма... Больно, очень больно, что грузинский народ, имеющий свое место в мировой культуре, внесший свой вклад в мировую цивилизацию, сегодня мирится с такого рода историческими фальсификациями. Зачем? Неужели мало своих, исконно грузинских свидетелей пройденного нацией исторического пути?

Лев Оганезов

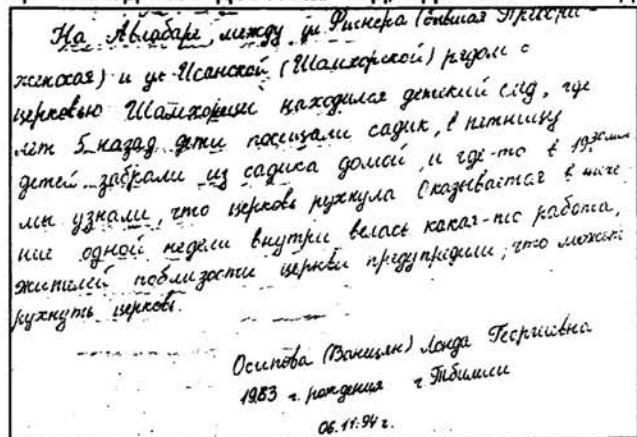
"Голос Армении", 1996, N4, 30 января

ՀԱՄԲՈՐԵՅՈՅ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ

(լիկ. IX-XI էդերի լուսնակարկերը)

№19

На Авлабаре, между ул. Фигнера (бывшая Преображенская) и ул. Исанской (Шамхорской) рядом с церковью Шамхорцы находился детский сад, где лет 5 назад

дети посещали садик. В пятницу детей забрали из садика домой, и где-то в 19.30 мы узнали, что церковь рухнула. Оказывается в течение одной недели внутри велась какая-то работа, жителей поблизости церкви предупредили, что может рухнуть церковь.

Осипова (Ванецян) Лонга Георгиевна
1963 г. рождения, г. Тбилиси

06.11.94 г.

№20

Ես՝ Քոչարյան Օնիկ Հարությունի, ծնունդս 1918 թ.: Կարմիր Ավերարան եկեղեցու մոտ ապրում էինք և ապրում ենք իսկականում: Պապս, նորոգում էր Կ. Ա. եկեղեցուն (Միխակ Քոչարյանն «Մղղղիկ»): Ես՝ Քոչարյան Օ. թոռնիկս՝ Օնիկ սո-

Ես, Ելենա Սանթրոյանը եկել եմ այս պոռնը՝ (Դեմոգովների ընտանիքը) որպես հարս 1941 թվից։ Տան պարզգամբից երևում էր եկեղեցին (Շամխորեցին՝ Կարմիր Ավերարանը), որը իր գեղեցկությամբ և ճարպարապետությամբ Թիֆլիսում առաջինն էր։ Մի բանի փարի առաջ եկեղեցու պարերի վրա գոյացան ճեղքվածքներ։ Ներսում դարձրել էին շինակոթերի պահեստ, որից հետո արիստոկրատները դարձրին։ 1989 թ. ապրիլին պարզգամբից փետա մի բանի հոգի պաշտոնական ներկայացուցիչներ, ես մտրեցա հեղափոխություն, թե ինչու են հավաքվել։ Ինձ պարասխանեցին, որ եկեղեցին բանդելու են։ Ես հարցրի, թե այդ մասին րեղյակ են արդյոք մեր կաթողիկոսը՝ Վազգենը։ Նրանք զարմացած պարասխանեցին, որ իերնք չգիտեն ով է Վազգենը։

Ես կանգնած էի եկեղեցու հենց քթի տակը, որ սկսվեց փլվել և ես բոլոր վերը նշվածների հետ հագիվ փախանք և փրկվեցինք: Արդեն ընկած փափակները ոչ մի ձևով չէին կարողանում կոտրարել, որպեսզի հավաքեին միջավայրը:

25-11-95 pph: Aluepny

Քաղաքի հայությունը մեծ ապրումներ ունեցավ այդ դեպքի առթիվ: Չնայած այսօր չհին մասն է մնացել եկեղեցուց, բայց հավաքացյալները շարունակ զայիս են և աղոթում:

25-III-95 թիվ.
Մանթուն

Я, Давидова Анна Сумбатовна. С 1955 года я вышла замуж в семье Мамиконянов и живу по сегодняшний день. Как помню в этот период церковь (Шамхореци) была расположена недалеко от нашего дома, церковь не была действующей, а служила как

покажи, что такой величайший небери-
тский посетник наших стариков
Шамхорезы.. и провали как красив
дети так и ограбили кров от
купала.

19. марта 1995.

Район

дома. Лет 5 тому назад от неизвестных причин рухнула основная часть церкви.

Взрыв был снутри. Весь наш квартал покрылся туманом пыли. Нам очень печально, что такой величайший исторический памятник нашей старины Шамхореци.... И пропали как красивые детали так и огромный крест от купола.

19 марта 1995 г.

ՉՈՐԱԲԱՇԻ ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ.

(տես. XII էջի յուսանկարները)

№26

14-го апреля 1991 года с друзьями направились к заброшенной, полуразрушенной Дзорабашской церкви (во имя св. Георгия), расположенной на скалистом овраге левого берега р. Куры, недалеко от Метехского замка. Нашей целью было спасти упавшую алтарную балку с дарственной надписью на ней (от Иосифа Дандурова и Петрова-Попова) - перевести на территорию церкви Сурб Геворг на Майдане. В этот момент

14^{те} августа 1991 года А. с друзьями и семья-
ми к родственникам, полуразрушенной
Хизрабашинской церкви (в доме в. Георгия)
расположенной на склоне обрыва у берега
Берега р. Кур, недалеко от Мстехского замка
Нашей целью было сделать памятник азербайжан-
скому и пережитой боли, нанесенной им
(от Косово, Дагестана и Петрова Поля) -
мрачества на территории церкви Св. Георгия

внезапно появилась некая женщина с ребенком на машине, создалось впечатление, что ее кто-то вызвал. Они представились представителями общества охраны памятников и потребовали, чтобы мы немедленно убирались бы из церкви. Поскольку мы переписывали надпись на балке, видимо это не укрылось от ее внимания. Закрыв дверь она высказала свои небылицы: "Эта церковь грузинская и есть ансамбль Метехского замка. Уже составлен проект реконструкции и с конца года начнутся работы".

Естественно, нам всем стало очень больно. Удивительно, на что только не идут "братья", чтобы извратить историю и присвоить чужие памятники. Хочу добавить, что на следующий день после указанных событий, когда мы пришли к запертым воротам, увидели, что вместо алтарной балки были лишь сожженные угли ...

Кочаров В.
октябрь 1995 г.

ՀԿԱ ԱՅԼԵՎՍ ՈՒ, ԿԱՐԾԵՍ, ՉԷՐ ԷԼ ԵՂԵԼ

Հայրենագործություն արած չենք լինի, եթե ասենք, որ ժամանակի ընթացքում հնությունից քայքայված որևէ պարամական հուշարձան կանգուն վիճակով սերունդներին փոխանցելու համար կարևոր է իրականացնել նորագույնների անհրաժեշտ աշխատանքներ: Եվ, իրոք, ամենուրեք այդպես էլ արվում է: Բացառություն չէ նաև մեր հարևան Վրաստանը, որտեղ նույնպես վերականգնվում, նորոգվում են դրա կարիքը զգացող մշակութային արժեքները: Թերևս միայն այն գաղափարով, որ այսօրվա վերականգնման բախարին արժանանալու համար պարամական հուշարձանը պետք է ունենա հարակ ազգային պարկանելիություն, կամ գոնե վրացականալու հույս պիտի լինի, այսպես նրան սպասում են ոչ թե ճարտարապետ-վերականգնողները, այլ՝ քրակորոն ու բուլղոգները:

Այդպես պարահեց վերջերս Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիի Հավլաբար կոչված թաղամասի հարավային ծայրում, Կուր գետի ձախ ձորալանկին կառուցված Սբ. Գևորգ եկեղեցու հետ, որն իր առանձնահատուկ դիրքի շնորհիվ ավելի հայտնի էր Չորաբաշի Սբ. Գևորգ անվամբ: Եկեղեցու կառուցողները եղել էին 16-րդ դարի վերջին Հավլաբարում հաստատված գանձակեցի հայերը: Հիմնադրության թվականը հայրենի է՝ 1600 թ.: Կառուցումը թույլարվել է «... հրամանալ Հերակլ արքայի եւ որդւոյ նորա Գիորկոյ»: Մշակական խնամքի և պարբերաբար իրականացված փոքրածավալ նորոգական աշխատանքների շնորհիվ եկեղեցին

մնացել է կանգուն և գործել մինչև խորհրդային առաջին տարիները: Այնուհետև այն օգտագործվել է քարերի նպարակներով, բայց այլևս երբեք չի նորոգվել: Ժամանակի ընթացքում առաջին հերթին շարքից դուրս եկած ծածկերը պարճառ են դարձել ամբողջ շենքի քայքայման: 1980-ականների վերջերին քանիքն արդեն կիսավաղ վիճակում էր, իսկ բուն եկեղեցին վերածվել էր աղբանոցի:

1989-ից ի վեր արդեն բազում նյութեր են հրապարակվել Վրաստանում և մասնավորապես՝ Թբիլիսիում ավերվող կամ վերականգնման անվան ներքո յուրացվող հայկական քարերի եկեղեցիների վերաբերյալ: Միայն Չորաբաշի Սբ. Գևորգն էր, որի մասին մամուլը լռություն պահպանեց: Այնինչ, 1995 թ. հունվարին 395-ամյա եկեղեցին դադարեց

գոյություն ունենալ: Այո, նա արդեն այն աստիճանի էր քայքայված, որ անգամ յուրացման-վրացացման հետևանքով էլ նորագույն չարժանացավ:

395 տարի շարունակ կար, և 2 տարի է՝ չկա Չորաբաշը: Կորվեց հայության պարամական հիշողության սնուցիչ թելերից ևս մեկը, իսկ դրանցից յուրաքանչյուրի կորստով միայն ավելի ու ավելի է վրանգվում ու աղճարվում մշակութային ժառանգության վրա խարսխված և դրանից սնվող մեր ազգային ուրույն նկարագիրը:

Սամվել Կարապետյան
«Երևանյան օրեր»
01 - 04, 1997 թ., № 18

№28

*1700 ԱՄՅԱԿԻՆ ԹԲԻԼԻՍԻՆ ԱՌԱՄՆ
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԻ*

ՀԻՄԱ ԷԼ ՉՈՐԱԲԱՇԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏԵՂՈՒՄ՝ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

Թբիլիսիի արդեն շուրջ 1,5 միլիոն բնակչություն ունի, և նոր հիմնադրվող Աստված քրների համար այլևս տեղ չի գտնվում, իսկ ելք պետք էր գտնել: Եվ գտնվեց:

Պարզվում է՝ վրացական նոր եկեղեցիներ կառուցելու համար ամենահարմար վայրերն են հայոց գերեզմանոցների ու հնությունից քայքայված կամ արդեն ավերակված եկեղեցիների տեղերը:

Լրագրային բազմաթիվ հաղորդումների շնորհիվ ընթերցողն արդեն լավատեղյակ է, թե միայն վերջին մի քանի տարիներին վերանորոգման պարավակով հայոց քանի եկեղեցիներ են ձևափոխվել և օծվել վրաց եկեղեցու ծեսով: Հայրենի են նաև խոջիվանքի Հայոց Սբ. Աստվածածին վանքի և շրջակա ընդարձակ գերեզմանապան տեղում վրաց նոր առաջնորդանիստ եկեղեցու հիմնադրման ժամանակ բազմաթիվ աճյունների ու շիրմաքարերի ոչնչացման փաստերը: Այդ եկեղեցու շինարարությունը, բարձրացված բողոքի մեծ ալիքի շնորհիվ, մեկ տարի և 3 ամիս ընդհարվելուց հետո, վերադին սկսվեց 1997 թ. հունիսի 15-ից վրաց պարիսպը Իյա 2-րդի օծմամբ և հորդորներով:

Նարիդալա բերդամիջի հայոց գերեզմանատունը նույնպես ավերվեց, իսկ ավերակ եկեղեցու հիմքերի վրա 1997 թ. ապրիլի 19-ին կառուցվեց վրացական նոր եկեղեցի ու օծվեց Ծմինդա Նիկողոզի անվամբ (տես «Մոլորակ», 1997, 4 հունիսի, թիվ 92): Կամ էլ՝ Հրեշտակապետաց եկեղեցին, որի հիմքերի վրա արդեն որոշված է վրաց եկեղեցի կանգնեցնել: Այդիլ ամսին հրապարակված մի հոդվածով համայն հայությանը գուժվեց Հավլաբարում Չորաբաշի Սբ. Գևորգ եկեղեցու բաղնիքի փաստը («Երևանյան օրեր»): Բարբառոսական այդ ակտը իրականացվել էր 1995 թվականի հունվարին: Շուրջ 2 տարի երբեմնի եկեղեցու տեղը մի հողաթումբ էր, բայց ահա, սույն տարվա հունիսի 2-ին վրաց հոգևոր դասը հանդեսով օծեց այդ տեղում նոր վրաց եկեղեցու հիմքը: Առանց օր իսկ հապա-

Իմ աչքի առջև աստիճանաբար անհերպացան վանքի կնուրքի ավազանը, հայոց բեմը, և վրաց վայրագությունը կանխելու ուղղությամբ ոչինչ չարեցի: Մեղա:

Հակոբ Մանասարյան
Երևան, Մալիկոնյանց 47-13
8 փետրվար, 1997 թ.

ԶԱՌԻՎԱՅՐԻ ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ

(տես. XXI էջի լուսանկարներ)

№30

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄ ԵՆ,
ԹԵ՛ ՅՈՒՐԱՅՆՈՒՄ

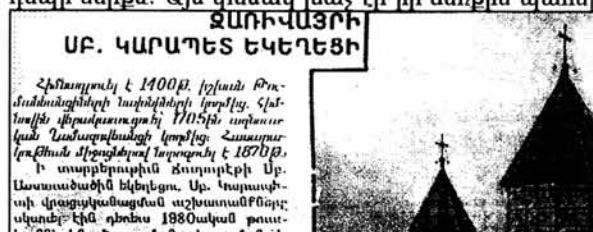
ԶԱՌԻՎԱՅՐԻ ՍԲ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՅԻ

Հիմնադրվել է 1400 թ. իշխան Թումանյանցների նախնիների կողմից, հիմնովին վերակառուցվել 1705-ին ազնվական Ղամազովյանցի կողմից։ Հասարակության միջոցներով նորոգվել է 1870 թ.։

Ի քաղաքապետարանում հանդիպելով Սր. Ասրվաձաժին եկեղեցու, Սր. Կարապետի վրացականացման աշխատանքները սկսվել են դեռևս 1980-ական թվականներին: Յուրացման սկզբում նախ քանդել հողին էին հավասարեցրել հայոց եկեղեցիներին բնորոշ բարձր բեմը, իսկ բեմի կենտրոնում կանգնած սեղանի վեմ քարը որպես անպետք կամ ավել լորդ բան նետել էին դուրս (եկեղեցու հյուսիսային կողմում): Վերջինս կրում էր ոմն Պարոն արեղայի հիշատակումով 1882 թ. փորագրված նվիրարվական արձանագրությունը: Նույն ժամանակ անհայտացավ եկեղեցու բակում գտնված ոմն Մարգարի Կի հայագիր արձանագրությամբ շիրմաքարը և բլրի ստորոտից Սր. Կարապետ բարձրացող աստիճանների շինարարական ընդարձակ արձանագրությունը (1891 թ.): Քիչ անց, Վրաստանի հուշարձանների պահպանման և օգտագործման գիտաարտադրական վարչության պետ Ի. Յիցիշվիլին մի հարցազրույցով հայրնում էր Սր. Կարապետ եկեղեցին իրենց միջոցներով նորոգված լինելու մասին («Մովեդական Վրաստան», 1981, թիվ 85, 16 հուլիս): Այնուամենայնիվ եկեղեցին ևս մի քանի տարի գտնե արտաքինից պահպանվող հայկականին հարազատ առանձնահատկությունները (ինչպես օրինակ՝ արևմտյան ճակարտի զագաթին կանգնած սյունազարդ զանգակատունը, հարավային մուրքից քիչ վեր խաչաձև լուսամույրը և այլն), բայց 1990-ին սկսված յուրացման վերջին փուլի աշխատանքները ավարտվեցին 1991 թ. ապրիլի 4-ին զանգակատան ոչնչացումով: Մինչ այդ վրաց հայրենասեր «գիտնականները» սվադի շերտով ծածկել էին ճակարտների բոլոր հարդարանքը, փոխաբերելով ավելացնելով «վրացական» ոճի խաչեր: Սրանով էլ ավարտվեցին Սր. Կարապետ եկեղեցու յուրացման աշխատանքները և գրեթե 600-ամյա հայոց եկեղեցուց այժմ հայկականությունը վկայող աննշան հետք իսկ չկա:

Վերջին փարիններին վրացիներն իրենց համար իբր գույր ազգային խաչի ձև են հայտնագոր-

ձել: Տարբերությունը սովորականից այն է, որ հորիզոնական խաչաթևերը թեքված կամ կախված են դեպի ներքև: Այս տեսակ խաչ էր իր ձեռքին պահել:

վրացական սրբերից մեկը՝ Նինոն։ Նույնպիսի խաչանկարներով են պատվել Ճուղուրեթի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու նորաշեն երկաթյա դռները, իսկ Սբ. Կարապետում՝ նրա հարավային ճակարտը։ Այս ձևի խաչն է, որ վերջին քարիներին կանգնեցվում կամ նկարվում է բոլոր սեփականացված եկեղեցիների վրա։

Մանվել Կարապետյան
«Ազատամարտ», 1994, № 26

№31

Я живу во дворе церкви "Святой Карапет" в здании бывшей семинарии с 1920 года (родители мои являлись персидскими подданными из Салмаста). Церковь "Сурб Карапет" действовала до 1937 года (в то время главным священником являлся Тер Сагоянц). Вторым священнослужителем был Тер Габриел Габриелянц. Далее коммунисты превратили церковь в общежитие и заселили русских-малакан, завербованных из Воронежской области как специалистов-строителей. С 1980 года были произведены реставрационные работы как района, так и церкви, а живущих там русских обеспечили квартирами. С 1982 года была занята художественно-реставрационной мастерской, принадлежавшей Грузинской Академии Художеств. В церкви находилась малая часть церковной реликвии, которая со временем

Примерно в 1991 году была разру-
шена часть церкви — восток, включая
купол — каменная, перед св. пра-
вильником и Западн.

В период раскопок с территории
церкви восток восток были найдены камен-
ные плиты, в том числе были на-

стала пропадать. Из пропавших вещей особое место занимала мраморная чаша для крещений с прекрасно выполненным барельефом ангелов.

Примерно в 1991 году была разрушена часть церкви – второй малый купол – колокольня, перед святым праздником "Затик".

В период реставрации с территории церковного двора были убраны надгробные

23.10.94

Աղբերջյան Ղազար
23 X 94 թ.

[illegible]

20/XI-1994 г.

Пирогова Анна
Евпаниевна. (1915г.)
19/хл 942.

Пиркулова Анна Степановна (1915 г.)
19/XI-94 г.

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼ ԿԿԵՐՊ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՆՆԵՏԱՅՈՒՄԸ

28

վայրին: Գլխավորն այն է, որ եկեղեցու աջ կողմով անցնում է գեղարկ, և ոմն հարուստ Հարություն Հախնազարյան, գնելով այդ կալվածքը, 19-րդ դարի վերջին կառուցեց ջրանցք, որի վրա էլ երկհարկանի սեփական տուն և վերջապես եկեղեցուն միացնող աղյուսե աստիճանները, որը եկեղեցուն փակեց ավելի գեղեցիկ տեսք: (Պետք է նշել, որ կառուցման արձանագրության մարմարե սալիկը 30 ական թվականներին ոչնչացվեց:)

Եկեղեցին ունեցավ երկու մուրք. գլխավորը Սուրբ Կարապետովսկայա զատիվերից էր, որը ծառայում էր բարձուրեքի՝ Նար-Դոսի «Մեր թաղի» և Կազարմի թաղի հավաքագյալներին, իսկ մյուսը՝ Պետկովսկայա փողոցի, Ճուղուրեթի և Սբ. Կարապետովսկայա կամ «խևի» (ձորի) թաղի հավաքագյալներին:

Եվ եկավ սրալիսյան դաժան ժամանակաշրջանը: Արյունաբքու Բերիայի ձեռքով հիմնահատակ եղան հայոց սրբավայրերը՝ Սբ. Մարգարե, «Տերտրակապետը», Զիգրաշենը, Վանքի Ավագ Մայր տաճարը, Զամոյանցը, Զրկինյանցը, Թեկենամը, Կուկիայի Աստվածածինը, Խոջիվանքի եկեղեցին՝ մեծածավալ գերեզմանոցով և Գրիգոր Լուսավորիչը:

Այս բոլորը տեսնում էր Սբ. Կարապետը, մտածում էր ու հեկեկում. «Կգա ժամանակը ինձ հետ էլ այդպես կվարվեն»:

1930 ական - 40 ականներին մենք ապրում էինք Թիֆլիսի հինավուրց Մերերյանսկայա փողոցում: Մեր ընտանիքով հաճախ գնում էինք տարի-կեսը՝ Օլադյան Հոփսիսմեի տուն, որը գտնվում էր «խևի» թաղի գլխին, չէ՛ որ անապայման պետք է անցնեինք Սբ. Կարապետի կողքով, որն ուներ հրաշք երկաթյա դռներ և աղյուսե աստիճաններ մինչև եկեղեցու բակը: Աստիճանները ծածկված էին կանաչով, շաք-շաքերն էլ մամուռապարել էին, արդեն լոել էին եկեղեցու զանգի դողանջները, որոնց ձայնըը հասնում էին մինչև վերի թաղերը: Ես մի պահ կանգ էի առնում ու մեծ հերքերքություններ նայում, հիանում հրաշք դռներով, ընդհանրապես փոքրոց ինձ հերքերքել էն հայոց պարամադար-տարապետական հուշարձանները: Գիտեմ մի բան, որ մայրիկս (Անահիտ Հովհաննեսի Բաղդասարյանը) սովորել է Սուրբ Կարապետի ծխական դպրոցում, և հարկապես ինձ համար այդ հուշակոթողը շատ թանկ էր ու նվիրական: Չէ՛ որ այդ դպրոցում է սովորել Նար-Դոսը (Միքայել Հովհաննիսյան):

Ըստ ականատեսի

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՆՇԵՏԱՊԻՍԸ

Վրացական գործելակեր

Թիֆլիս, Բաղաթի կենտրոնի՝ Թի ծախսի մասում, ժայռի վրա, համարյա 600 տարի տևող առաջին խոյալով հայոց սուր կարգի եկեղեցին: Ավարակալական համարակալե դիմում է այս եկեղեցական ժողովրդը. դեմքը հուսում էր թու գեց՝ ջրաղացներով, դիմացը «Մաղաքյան կղզին» էր թր թաղաթիվ ժողովրդի մեծ թվով ես հարգալուստի մայր եկեղեցին իր համալիրով:

Խաչատուր ԲԱՎՈՐՅԱՆ Սբ. Կարապետի եկեղեցու առջին խոյալով ժայռի վրա է եղել եկեղեցին թվում է միջադարձի: Գլխավորն այն է, որ եկեղեցու աջ կողմով անցնում է գեղարկ, և ոմն հարուստ Կարապետովսկայա կամ «խևի» (ձորի) թաղի հավաքագյալներին:	վորել է սուր Կարապետի ծխական դպրոցում եւ հաշվարկով ինձ համար այդ հուշակոթողը ես թանկ էր ու նվիրական: Չէ՛ որ այդ դպրոցում է սովորել Նար-Դոսը (Միքայել Հովհաննիսյան): Ես ժամանակին ծնել էմ սբ. Կարապետի եկեղեցու բակում:	թաղալից թղթակից Անահիտ Բաղդասարյանի հուշարձանը Վրացական ժողովրդի հուշարձաններից մեկն է: Վրացական ժողովրդի հուշարձաններից մեկն է: Վրացական ժողովրդի հուշարձաններից մեկն է: Վրացական ժողովրդի հուշարձաններից մեկն է:
---	--	---

Ես ժամանակին տեսել եմ Սբ. Կարապետի եկեղեցու բակում թաղված Թումանյանների տոհմի

ներկայացուցիչների գերեզմանները: Նիշարակության է արժանի, որ մինչև օրս աչքիս առաջ է իշխան Յազուն Թումանովի սպիտակ, մարմարե հուշակոթողը:

Յավոք, այդ ամենը հողին հավասարվեց և ինչպես. ականապես եմ եղել, թե ինչպես են շիրիմների կամարները քանդում, հանում հանգուցյալի ոսկորները և դեն շարտում: 1981 թ. եկեղեցու բակի բնակիչներին ապահովեցին բնակարաններով և բաղնեցին խարիտուլ տները, իսկ եկեղեցու սրբապարկերները ոչնչացնելու նպատակով ներսը սպիտակեցրին և հետո էլ հիմնեցին քաղաքի ճարտարապետական թանգարանը: Վրացական կառավարությունը վարեց երկդիմի քաղաքականություն:

1981 թ. հուլիսի 16-ին «Մովսիսական Վրաստան» թերթում տպագրվեց թղթակից Անահիտ Բաղդասարյանի հարցազրույցը Վրաստանի պարամական հուշարձանների պահպանության վարչության պետ, ակադեմիկոս Իրակլի Ցիվիլիշվիլու հետ: Վերջինս հայտնեց և աչքալույս արեց հայ ժողովրդին, իբր Վրաստանի տարածքում նորոգել են երկու հայկական հուշարձան՝ Սբ. Կարապետը և Թեոփիլի շրջակայքում եկեղեցին, բայց ... մնացածն էլ մենք հասկանանք:

Թե ի՞նչ եղան այն երկաթյա դռները, ո՞ր տարան, տեղեկություն չունեմ, իսկ ինչ վերաբերում է աղյուսե կամարակալապ աստիճանների փակի տարածքին, այն վերածեցին այսպես կոչված «քեֆիների տեղի»: Եկեղեցու շրջակայքը ենթարկվեց լրիվ վերակառուցման, և հայ բնակչությանն էլ քշեցին քաղաքի ծայրամասերը:

1991 թ. ապրիլի 18-ին, երբ թափոնից տուն էի վերադառնում ավտոբուսով, սիրտս կարծես ինչ-որ բան գուշակեց և ականա նայեցի Սբ. Կարապետի կողմը... և ի՞նչ տեսնեմ, կարարվում էր ահավոր քանդում էին զանգակատունը... Մաքուր վայրագություն. կարճ ասած, ծաղրածանակի ենթարկվեց հայկական սրբավայրը:

Էլ ի՞նչ ասեմ, այնպես սիրտս ցավեց՝ այդ ծանր պարկերը տեսնելով, որ չգիտեմ, թե ինչպես եմ տուն հասել:

Ես հիվանդացել եմ նման անարդարություններ տեսնելով: Այսօր վերոհիշյալ եկեղեցին գործում է որպես վրացական եկեղեցի «Կովածմինդա» (Ամենափրկիչ) անվան տակ:

Եվ այսպես մեր հարևանները յուրացնում են ուրիշների՝ հայերի, ռուսների և հայկերի հուշարձանները, սրեղծելով ազգային «սեփական» պատմություն:

Խաչատուր Գևորգյան
«Լրագիր», 23 մայիս, 1995,
երկուշաբթի, № 81

№ 36

Ես, Սողոմոնյան Հոփսիսմե Սամբաթի ծնվել եմ քաղաք Թիֆլիսում 1928 թվին, մեծացել եմ Սուրբ Կարապետի թաղում (Ավերերեք, տուն 15. տունը պարկանում էր Աբրահամյաններին, որոնք հայ բնի գործիչներ էին), հիշում եմ՝ ինչպես հա-

ճախում էի մանկության փարիներին թաղի ծանոթների հետ, գնում էինք Սուրբ Կարապետի եկեղեցին, մոտ էինք վառում: Եկեղեցու բակում պարերազմի փարիներին ռուս ընտանիքներ էին, եկեղեցին արդեն չէր գործում: Այնուհետև եկեղեցին զբաղեցրին վրաց նկարիչները: Տարիներ անց, 1989 թվին, երբ ստիպված գնացինք ընտրության Զ. Գամսախուրդյայի համար, ճանապարհին լսեցինք

Բ. և ինչպե՞ս հարցեր էր լսում...
 «Սուրբ Կարապետ, դուք լիքե՞տ մեր բոլորի պահպանը. ես քանի անգամ ասում եմ՝ զոհարարե՛ք ինչպե՛ս, որ լիքե՛տ պահպանը»:

Դրանք Բարսեղյան Եսայիայի մեր կողմից...
 Առաջինը թե՛ թե՛ անվան եկեղեցի

Ս. Կարապետ եկեղեցու զանգի ձայները, ուրախացած այդ կողմը վազեցինք: Ներս մտանք, տեսանք դեռ ավարտված չէր վերանորոգումը: Նստած էին մի քանի ջահելներ և մոմավաճառ վրաց կին: Մեր ներս մտնելու վրա զարմացած կոպիտ հարցրեցին, թե ի՞նչ եք ուզում: Մենք չպարասխանեցինք և հարուկ հայերեն լեզվով աղոթեցինք:

«Օվ, Սուրբ Կարապետ, դուք լինե՞ք մեր բոլորի պահպանը և րաբ առողջություն, հայ ազգին լինե՞ք պահպան»:

Դրանք բարկացած նայեցին մեր կողմը: Մեր հարցին, թե ինչ անվան եկեղեցի է, պարասխանեցին, իբրև թե՛ մենք գնել ենք հայերից և այսօր կոչվում է «ծմինդա սուլիերիսա»՝ այսինքն սուրբ հոգի: Մի փոքր մենք վիճեցինք և հեռացանք: Թաղի հայությունը շատ վերավորված ենք, որ գրկվեցինք այդպիսի հաճելի սուրբ օջախից:

9 մարտի 1995 թիվ,
 Սողոմոնյան Ռ. Ս.

№37

Մեր ընտանիքը 1916 թ. ապրում էր Թիֆլիսում մինչև ծնողներին մահանալը «Սուրբ Կարապետի» վերելքի № 14 տանը: Ներկա պայմաններում ծնողներին մահից հետո ես մինչև այժմ բնակվում եմ նույն տանը: Այդպեղ մինչև այժմ գոյություն ունի հայկական եկեղեցի «Սուրբ Կարապետ» անունով, բայց մի տարի, առաջ այսինքն՝ 94 թվին, այդ եկեղեցին վերածեցին վրաց եկեղեցու: Երբ հարցնում եմ ինչո՞ւ եք վրացու եկեղեցու վերածել, նրանք արդարանում են նրանով, որ իբր թե վրացին կառուցել է, իսկ հայը գնել է, այդ պատճառով վերականգնում են սխալ ճշմարտությունը: Իմիջիպա՞յց այդ եկեղեցու ավագ քահանան բնակվում էր նույն վերելքում №9 տանը՝ Մաղոյանը, իսկ նրա մահից հետո նորից գործը շարունակում էր նոր հայ քահանա, որից հետո եկեղեցին փակ էր: Իսկ առայժմ բացեցին վրաց եկեղեցու անունով: Բակում կային իշխան Թումանյանների և ուրիշ հարուստների

րի գերեզմանները, որոնք լիվ քանդվել են: Շիշում

Երբ Երվանդ 1916 թ. ապրում եք Թիֆլիսում
 Միկելայի մահանալը «Սուրբ Կարապետ»
 վերելքի համար 14 տանը, ներքև
 պայծառեցում Տեղեկություն Միկելայի մահի
 մասին մինչև այժմ բնակվում եմ նույն տանը
 Միկելայի մահից հետո գոյություն ունի
 հայկական եկեղեցի «Սուրբ Կարապետ»

եմ, որ քրիստոնեական բոլոր տներին մենք բոլոր հայ ժողովուրդը՝ շրջակայքում բնակվող, հաճախում էինք այդ եկեղեցին:

Վերոգյան Քնարիկ Նակոբի
 5/III - 95 թ.

№38

Բազմադարյան արևելյան Թիֆլիս քաղաք, որ դարձել էս գեղեցիկ ու վեհ, շնորհիվ թո կոթողների և գեղեցիկ շինությունների: Բաղաքին շունչ փողը եկեղեցիները, մզկիթները և սինագոգներն են: Թիֆլիսը բազմազգ, բազմալեզու քաղաք էր, այսպեղ էին ապրում կողք կողքի վրացիները, հայերը, հույները, հրեաները, պարսիկները, թուրքերը, ռուսները, ասորիները և այլք:

Առանձնապես հայերը, որ ապրում են այսպեղ քաղաքի հիմնադրումից ի վեր, քաղաքաշինության գործում իրենց ավանդն են ներդրել... կառուցել են հայկական ազգային ճարտարապետական ոճով եկեղեցիներ (դրանք շատ էին, և ունեին իրենց հարուստ պատմությունը):

1917 թ. Նոյեմբերյան Սոցիալիստական Ղեղափոխությունը ծանր հետք թողեց Թիֆլիսահայության վրա: Բանդեցին ու ավերեցին գեղեցիկ կոթողները՝ իրենց գերեզմաններով:

Ոչնչանում էր մեր պատմությունը...

Վրա հասավ 1989 թիվը, այսպես կոչված սին «դեմոկրատիայի» ժամանակաշրջանը: Այս դեպքում արդեն օտարազգի եկեղեցիները ազգայնացվեցին, ինչպես օրինակ հայկական, ռուսական և հունական եկեղեցիները: Ներառքի է մի բան, որ նրանք չեն կշարանում: Պայթեցրին քաղաքին վեհություն և շուք հաղորդող հայկական «Կարմիր Ավերարան» եկեղեցին:

«Երբ Երվանդ 1916 թ. ապրում եք Թիֆլիսում
 Միկելայի մահանալը «Սուրբ Կարապետ»
 վերելքի համար 14 տանը, ներքև
 պայծառեցում Տեղեկություն Միկելայի մահի
 մասին մինչև այժմ բնակվում եմ նույն տանը
 Միկելայի մահից հետո գոյություն ունի
 հայկական եկեղեցի «Սուրբ Կարապետ»

Մնում էր քաղաքի հիմնավոր եկեղեցիներից մեկը Սուրբ Կարապետը, որ գտնվում է կենտրոնում, Բոհի ձախ ափին՝ աշխարհագրական տեսանկյունով շատ հարմարավետ դիրքում ժայռի վրա: Այսպեղ էին թաղված Թումանյանների իշխանական տոհմի ներկայացուցիչները:

1991 թվին քանդեցին մոտավորապես 600-ամյա եկեղեցական զանգակատունը: Գերեզմաններից դուրս շարվեցին հանգուցյալների ոսկորները, որոշ փապանաքարեր ջարդովիշուր արեցին, որոշ փապանաքարեր էլ շուտ աված գցած են. կապարվեց ահավոր մի երևույթ: Եկեղեցու դռները փոխեցին, դարձրին երկաթյա, շենքի խաչերն էլ ձևափոխեցին սուրբ Նունեի ոճի, բակի բնակիչներին էլ բռնեցին քաղաքի ծայրամասերը, որպեսզի հայ լեզուն քաղաքում չհնչի:

Չմոռանանք, որ Սուրբ Կարապետ եկեղեցու բակում ժամանակին նախքան հեղափոխությունը, գործում էր հայկական ծխական դպրոցը, որտեղ սովորել է հայ դասական Նար-Դոսը:

1997 թվի դեկտեմբերի սկզբին այցելեցի վերոհիշյալ եկեղեցի և դիմեցի երիտասարդ վրաց Կեր-պերին. «Այս ի՞նչ եկեղեցի է»: Նա ինձ այսպես պատասխանեց. «սա եղել է շար առաջ հունական, հետո երկար ու ձիգ դարեր եղել է հայկական, հիմա վրացական է»: Մանրակրկիտ աշխատանք էր արարվում բակում, նորանոր շենքեր էին կառուցում, իսկ բակի սարին հարող մասը ցանկապատվում էին նախկին Ալեքսանդրյան այգու չուգունն ճաղաշարքով:

Անգամ կյանքի հանգամանքների բերումով հայրենի քնից զրկված՝ Աբխազիայից գաղթած վրացիներին, մղում են սպոր ճանապարհի. աղոթել հավաքակից ժողովրդից խլած փաճարում:

Անհերքաճալ հայկական մշակույթի մի պատմական էջ ևս:

Բնական հարց է ծագում, մինչ ե՞րբ...

Խ. Գևորգյան
Շուկվար 1998 թ.

№39

ОЧЕРЕДНАЯ ЖЕРТВА

В центре Тбилиси, на левом берегу Куры, много веков стояла армянская церковь Св. Карапета. Во дворе церкви были захоронены останки представителей княжеского рода Туманянов. В 1991 году была разрушена почти 600-летняя церковная колокольня. Из могил были выброшены кости покойных, некоторые надгробные плиты разбиты, некоторые валяются тут и там до сих пор...

ОЧЕРЕДНАЯ ЖЕРТВА
В центре Тбилиси, на левом берегу Куры, много веков стояла армянская церковь Св. Карапета. Во дворе церкви были захоронены останки представителей княжеского рода Туманянов. В 1991 году была разрушена почти 600-летняя церковная колокольня. Из могил были выброшены кости покойных, некоторые надгробные плиты разбиты, некоторые валяются тут и там до сих пор...

Двери церкви сменяли, установили железные, кресты переделали на грузинский лад. Армян, проживавших во дворе церкви, переселили в разные концы города. Напомним, что здесь же, во дворе церкви, до ре-

волюции находилась приходская школа, в которой учился классик армянской литературы Нар-Дос.

В декабре 1997 года я посетил церковь Св. Карапета и обратился к молодому священнику: "Что это за церковь?" Он ответил: "Очень давно эта церковь была греческой, затем долгое время она была армянской, а теперь - грузинская".

Во дворе церкви шло строительство, возводили новые дома, а примыкающую к горе часть двора огораживали чугунными решетками бывшего Александровского сада.

Исчезла еще одна страница армянской культуры... До каких пор?

Старый тифлисец
"Голос Армении", 21 мая 1998 г. N 54

ՎԵՐԱՅԻ ՍԲ. ԽԱՉ ԵԿԵԴԵՑԻ ԵՎ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ

(տե՛ս XXII-XXV էջերի լուսանկարները)
№40

ВАНДАЛИЗМ ДОКАТИЛСЯ ДО ТБИЛИСИ?

С болью воспринял информацию, напечатанную в газете "Азатамарт" (N28, 1994г.), из которой следует, что не где-нибудь, а в Тбилиси уничтожаются памятники армянской культуры, разрушаются армянские кладбища.

На Верийском кладбище, которое я посещал неоднократно, покоятся известные ученые, музыканты, общественные деятели: редактор "Тараза" Тигран Назарян, промышленник Николай Бозарджян, инженер Шамирхан Мелик-Бегларов, Гарегин Хайладжян, Габриел Тер-Микелов, мой дед - основатель Кавказского благотворительного общества, профессор медицины Баграт Навасардян и многие другие достойные сыны армянского народа.

Резонанс

ВАНДАЛИЗМ ДОКАТИЛСЯ ДО ТБИЛИСИ?

С болью воспринял информацию, напечатанную в газете "Азатамарт" (№28, 1994 г.), из которой следует, что не где-нибудь, а в Тбилиси уничтожаются памятники армянской культуры, разрушаются армянские кладбища.

На Верийском кладбище, которое я посещал неоднократно, покоятся известные ученые, музыканты, общественные деятели: редактор "Тараза" Тигран Назарян. Много на Верийском кладбище и уникальных родовых усыпальниц известных армянских фамилий... Короче, это исторический памятник, который, к тому же, свиде-

тельствует о вековой дружбе и взаимном уважении двух христианских народов. Но планомерное осквернение и уничтожение могил, посягательства на реликвии армянской истории и зодчества, думаю, отнюдь не будут способствовать укреплению и продолжению добрых традиций.

В какое же ужасное время мы живем и как неузнаваемо это время меняет нас. Продолжайся вандализм и дальше, вряд ли возможно будет спасти родовые усыпальницы Навасардянов, Юзбашьянов (уникальные двухэтажные строения), Хангелдянцев, писателя Александра Ротинянца...

- Самое обидное то, - сказала моя пожилая мать, дочь Баграта Навасардяна, - что за долгие годы, проведенные в Тбилиси (по сорок первый год), никогда не ощущала даже намека на вражду к армянам. Да и почему должна была быть эта вражда? Все известные армянские деятели, в том числе и мой отец, заботились не только об армянах. Они помогли тбилисцам, независимо от национальной принадлежности.

Хотя в "Азатамарте" были и фотосвидетельства изуродованных надгробий и памятников, я все же связался с родственниками, проживающими в Тбилиси. Да, к сожалению, все это не кошмарный сон, а явь.

Думаю, как грузинские, так и армянские власти должным образом отреагируют на этот позорный факт. Надо незамедлительно положить конец вандализму. Дружба между нашими государствами и народами не должна омрачаться ничем.

Баграт Ходжикян
"Голос Армении", N 87, 30.07. 94

№41

ԱՍՏ ՈՎ ՅԱՆԳՉԻ

Քաղաքի արևմտյան ծայրամասում փեղավորված է Վերայի նշանավոր գերեզմանոցը, որն անցյալում կոչվում էր նաև «Զարեան» գերեզմանատուն (սփռված է Զավրեանի փողոցում)։ Այն հերթադարձում ընդլայնվեց թիֆլիսցի այլ քաղաքացիների՝ Նազարբեկովի, Թամամշևի և այլոց կալվածքների հաշվին։

Ի դեպ, մեծահարուստ և բաղնիքների փեր Դավիթ Թամամշևը 1850 թվին հառուցեց Վերայի Սբ. Խաչ եկեղեցին։ Դրանից հետո եկեղեցու շուրջ գոյացավ գերեզմանատունը, ուր թաղվեցին Թիֆլիսի պարվավոր քաղաքացիներ և հասարակական գործիչներ։ Այսպես են ամփոփված «Արքյուր», «Տարագ» ամսագրերի խմբագիր Տիգրան Նազարյանը, բժշկապետ և Կովկասի այլոց բարեգործական ընկերության հիմնադիր Բագրատ Նավասարդյանը, բժիշկ և «Խուդադյան» անթաղի

հիմնադիր Նիկողայոս Խուդադյանը, ծխախոտի արդյունաբերող Նիկողայոս Բոգարջյանը, հայրենի ցինկագրող Սարգիս Սողոմոնյանը, շինարարներ և ճարտարագետներ Շամիրխան Մելիք-Բեկյարովը (կառուցել է Արտիստական ընկերության շենքը), Գարեգին Նալաչյանը և առավել հայտնի Գաբրիել Տեր-Միքելովը (շենքեր է կառուցել Թիֆլիսում, Բաքվում, Յալթայում և այլուր), ինչպես նաև արքունի և պետական խորհրդականներ։ Այսպես կային նաև առանձին փոխների, ինչպես, օրինակ՝ Անանովների (Նովանյանների), Գիրգիզովների, Բաբանասովների, Քերիստովների, Ավան-Յուզբաշյանի, Խանկալովների, Ենիկոլոպովների, Արդույանների, Ծուրինովների, Քամոյանների, Միքոնների և այլոց դամբարաններ։

Հայկական մշակութային արժեքների նկատմամբ խաչակրաց արշավանքը սկսվեց մեծ չափերի հասնել հարկապես 1988 թվականից հետո, երբ վրացիներն ազգային բուռն զարթոնք ապրեցին։ Դրա գոհերից մեկն էր Վերայի Սբ. Խաչ եկեղեցին։ Նույն թվականի վերջերին ոմն երգահան Գիգաուրին չարությունից և խանդից կուրացած, իբր թե վերականգնելու նպատակով վրացականացրեց եկեղեցին։ Վերջինս պղծվելուց հետո վերանվանվեց Սբ. Պանսելեյմոն բուժարարի անունով։ Բայց չէ՞ որ պարսկական փաստերն անողորմ են։

Այնուհետև գերեզմանոցում ծածուկ կերպով հին գերեզմանների փրկում սկսեցին նոր թաղումներ կարարել։ Գերեզմանատան ներկայիս փնթոնն Ռևազ Ալավիձեն անպարկառ ձևով և մի առանձին ջանասիրությամբ, բոլորի աչքի առաջ արագ թափով ավերում է հին գերեզմանները և այդ եղանակով փող աշխատում։

Այսպես ոչնչացվեցին բեմադրիչ Սյրեփան Քափանսկյանի, պետական խորհրդական Հարություն Մարկոսյանցի, պարվավոր քաղաքացի Արդադանյանների, կուլգիական ռեգիստրատոր Ներսես Մելիքյանի, Կորգանովների, ավագ քահանայ Դավիթ Խարազյանի (դերասան Համո Խարազյանի հայրը), որմնադիրների ավագ վարպետ Դավիթ Փոլադովի և այլոց գերեզմանները։

Մեզ հայրենի դարձավ նաև, որ գնված են և ոչնչացման ենթակա Բագրատ Նավասարդյանի, Ավան Յուզբաշյանի երկհարկանի հազվագյուտ շենքերը, Խաչապուր Խանգադյանցի, անթաղային փետուց, գրող Ալեքսանդր Ռոտինյանի և այլոց փոխմական դամբարանները։

Այսպես անսպասելի կերպով պղծվում են հայրենի գերեզմանները և ծրագրված եղանակով ոչնչացվում մշակութային արժեքները՝ վրացական իշ-

Խանությունների աչքի առաջ: Վրացահայության մշակութային ժառանգությունը վրանգված է:

Ռոբերտ Սարգսյան
«Ազատամարտ», 1994, № 28

№42

SUQZU7

**ԵՎ ԴԱՐՉՅԱԼ ՊՂԾՎՈՒՄ ԵՆ...
ՇԻՐԻՄՆԵՐԸ**

Տարօրինակ բաներ են կատարվում Վրաստանում մի շարք քաղաքակրթությունների հանրագումար այդ երկրում: Դրանց մեջ իր անշփոթելի դեմքն ու ուրույն կշիռն ունի հայոց քաղաքակրթությունը, որն իր արարչագործական էությանմբ բազմաթիվ անանց արժեքներ է պարգևել մարդկությանը: Հայկական մշակութային հեգեմոնի ամենուրեք են, ուր հայտնվել և արարել է հայ մարդը: Դրանք մեծաթիվ ու մեծաքանակ են նաև մեր իսկական Վրաստանում:

Իսկ ինչպիսի՞ն է դրանց ճակարագիրն այն-
պեղ: Միանգամից ասենք՝ անմիփթար ու անհե-
ռանկար: Եվ դա քրիստոնեական սուրբ ավան-
դույթներն ունեցող Վրաստանում: Ներկայումս
ծրագրված և հերետոսկանորեն վերացվում են մեր
մշակութային ժառանգության նմուշները (նկերեցի-
ներ, խաչքարեր, արձանագրություններ, գերեզմա-
նոցներ, վավերագրեր և այլն):

Նենց վերջերս մեծ աղմուկ հանեցին Թիֆլիսի
Նորաշենի Սբ. Աստվածածին եկեղեցու (17-րդ դ.),

ԵՎ ԴԱՐՁՅԱԼ ԴՂԾՎՈՒՄ ԵՆ... ՇԻՐԻՄՆԵՐԸ

[illegible]

Խոջիվանքի նշանավոր գերեզմանոցի (17-րդ դ.) և այսօր արդեն Վերայի գերեզմանոցի (1836 թ.) ու Կրեդի Սբ. Խաչ եկեղեցու (1844 թ.) հետ կապված սահմոցների ու քարմանքի դեպքերը: Օրը ցերեկով, անամոթաբար հայոց եկեղեցին վերածվում է... վրացականի, անպարկաշուրեն ոչնչացվում են հայերեն արձանագրությունները և, ով զարմանք... պղծվում են մեր երևելի ու երանելի նախնիների շիրիմները:

Իսկ ովքե՞ր են ամփոփված հայոց այս
հանգրստարանում:

Այսօրն են հանգչում պերական-հասարակական գործիչ, գեներալ-մայոր, Թիֆլիսի առաջին քաղաքագլուխ Երեմիա Արծրունին, լեզվաբան, հայագետ և մանկավարժ Շահան Ջրպետյանը, գրող և մանկավարժ Նարոթյուն Թումանյանը, ճարտարապետ Գ. Տեր-Միքելովը, կալվածարիւնուհի Նարայա Շիոյանը, բժիշկ և բարերար Ն. Խոդադյանը, ծխախոտի ֆաբրիկանր և վաճառական Ն. Բոգարդյանը և այլք:

Ցավով պետք է նշել, որ այս անվանի հայտը-
դիներից շատերի շիրիմներն արդեն անվերադարձ

կորած են՝ դաբմել են վանդալիզմի գոհ: Այժմ հերթը հասել է հոջակավոր խմբագիր, հրապարակիչ և հասարակական գործիչ Տիգրան Նազարյանին, ուրի մահվան 70-ամյակը լրանում է այս փարվա սեպտեմբերի 14-ին: Այսօր այդ պայծառ անձնավորություն, ճանաչված մրավորականի երջանկահիշատակ շիրիմը պաշարված վիճակում է և փխտը շախճանի է սպասում:

Իսկ չէ՞ որ Աստված հավասարել է ապրել սիրո և ներդաշնակության մեջ, այլ ոչ թե հոգին ծախել ստորանային: Հարց է ծագում. իսկ ո՞ւմ է ձեռնարկ այս ահավոր և անօրինակ եղեռնագործությունը: Արդյո՞ք դրանից մեր դրացիները շահում են: Կարծում ենք, որ ավելի շար կորցնում և վարկաբեկվում են: Հաջողության չի կարելի հասնել արդարությունն ու ճշմարտությունը ուրակոխ անելով: Գուցե շիրիմներն ու աճյուններն իրենց առավել ապահով և պաշարպակված կզգան մայր երկրում՝ Հայաստանում...

Այո, ժամն է կարարսիսի՝ հոգևոր մաքրագործության...

Կարևորագի

«Իրազիո», 3 սեպտեմբերի 1996, երեքշաբթի

№43

Բարև Ձեզ հարգելի անձանք՝ հայրենակից պարոն Բագրաթ: Դիմում է Ձեզ Թբիլիսիում բնակվող մի հայ օջախ: Ահա մի քանի տարի է Վերա թաղամասի, որը գտնվում է կենտրոնում, նախկին հայկական գերեզմանոցում տեղի են ունեցել մի շարք վտվտվություններ: Եկեղեցին, որը փակ էր կոմունիստների օրոք, բացեցին և դարձրին վրացական, կամաց-կամաց հայերի հին գերեզմանները ոչնչացնում են՝ տեղը վրացի մեռելներ թաղելով, քանի որ գերեզմանոցը համարվում է պոետիժնի և գտնվում է կենտրոնում: Այդ վանդալիզմը մենք տեսնում ենք այդ թաղամասում և մասկոց գիտենք ու ճանաչում ենք հայերի գերեզմաններն ու մարմարե քարերը, որոնցից, ցավոք, ոչինչ արդեն չի մնացել: Չկարողանալով մնալ անտարբեր մենք որոշեցինք գտնել մի հայ գերեզման խնամել և չթողնել այն ոչնչագնել, քանի որ ուրիշ միջոց մենք չենք կարող

[illegible]

ձեռք առնել բառսի երկրում հերթական մաֆիայի դեմ: Ահա արդեն 2 փարի է մենք խնամում ենք գերեզման, որպեսզի թաղված են 2 հայ փրկնայք, գերեզմանի դռան վրա կողպեք ենք կախել: Գերեզմանոցի դիրեկցիայի դուրը չի գալիս, բայց ոչինչ դեռևս չեն ասում կարծելով, որ մենք հանգուցյալի բարեկամներն ենք:

Ներթափան այցելության ժամանակ հանկարծակի իմացանք Ա...ից (որը մեզ նման պատրիարք է և նկարահանում էր հայերի գերեզմանները, որպեսզի մնացածին ձեռք չլան), որ այդ գերեզմանը տեղ ունի և որ տեղը Դուք եք ու ապրում եք Երևանում։ Շաբո ուրախացանք և որոշեցինք Ձեզ փողեկացնել այս ամենի մասին և եթե հնարավորություն ունեք, մեզ փողեկացրեք Թբիլիսիում ունե՞ք արդյոք բարեկամներ և եթե ունեք որտեղ են ապրում, որ մենք կապվենք և հարկ եղած ժամանակ գան ներկայացնեն փաստաթղթեր, որպեսզի գերեզմանը չծախեն։

Ահա Ս...ի միջոցով մենք հնարավորություն ունենք ուղարկել մեր նամակը, որի մեջ թույլ տրված սխալների համար խնդրում ենք ներել:

Նախգանձներու թոյ՛ Գրիգորյաններ

№44

Мой дед — Хачатур Хангельдянци, в свое время считался как Верийский миллионер, был подрядчиком, в городе построил около 13 домов, имел мельницу и два кирпичных завода. На Кирпичном переулке имел собственный дом, где жил композитор З. Палиашвили. (два дома имел на Вавиловской улице и в переулке: бывшая Слепцовская).

Он умер в 1921 году и был похоронен на Верийском армянском кладбище (там же были похоронены - его сын Степан, и дочери - Аня и Саша (Сатеник) и также супруга - Екатерина, и внучка Анаид.

К сожалению, могила деда была разграблена, ценные памятники были унесены и бесследно уничтожены: даже кипарисы, посаженные дедом, были срублены варварски.

На этом месте сегодня захоронены посторонние люди.

Земельные участки были безвозмездно
уничтожены; даже кипарисы - посаженные
дедами, были срублены. Вырублены.
На этом месте сейчас заросли -
поистинно чудо.

Ardekangra Maissen
(Kamengus)

Александра Маляян (Хангельдян)
7.10. 97 г.

№45

Ծնվել սեծաքել եմ Թբիլիսիի Վերայի թաղա-
մասի հայոց գերեզմանոցից ոչ հեռու՝ քանը, որը
պարկանում էր Ղարաբաղյանների: Այդ գերեզ-
մանոցում կար Սուրբ Խաչ եկեղեցի, որը իրենց
ներկայացնում էր գրավիչ ու գեղեցիկ շինություն:
Աչքիս առջև ե՛լ՝ ներսի որմնակալները, հատուկա-

պէս Սուրբ Մեսրոբ Մաշտոցի պարկերը: Ուներ գեղեցիկ բնւ: Այդ եկեղեցին վերածվել էր կիկոժապավենների պահեստի: Յավոք 1980-ական թվերից եկեղեցին անցավ վրաց հոգևորականությանը, որոնք սկսեցին վերանորոգել (վրացական ոճով), հին թմնանկարները առան կրեմի գույնի ներկի փակ, նկարվեցին նոր սրբանկարներ, քանդեցին բեմը, դռսից պարերի վրա ամրացրին Աբխազիայում գոհված հերոսների հուշարարարակները, կառուցել են նոր գանգակատուն. կարճ ասած այսօր

1847-1848-1849-1850-1851-1852-1853-1854-1855-1856-1857-1858-1859-1860-1861-1862-1863-1864-1865-1866-1867-1868-1869-1870-1871-1872-1873-1874-1875-1876-1877-1878-1879-1880-1881-1882-1883-1884-1885-1886-1887-1888-1889-1890-1891-1892-1893-1894-1895-1896-1897-1898-1899-1900-1901-1902-1903-1904-1905-1906-1907-1908-1909-1910-1911-1912-1913-1914-1915-1916-1917-1918-1919-1920-1921-1922-1923-1924-1925-1926-1927-1928-1929-1930-1931-1932-1933-1934-1935-1936-1937-1938-1939-1940-1941-1942-1943-1944-1945-1946-1947-1948-1949-1950-1951-1952-1953-1954-1955-1956-1957-1958-1959-1960-1961-1962-1963-1964-1965-1966-1967-1968-1969-1970-1971-1972-1973-1974-1975-1976-1977-1978-1979-1980-1981-1982-1983-1984-1985-1986-1987-1988-1989-1990-1991-1992-1993-1994-1995-1996-1997-1998-1999-2000-2001-2002-2003-2004-2005-2006-2007-2008-2009-2010-2011-2012-2013-2014-2015-2016-2017-2018-2019-2020-2021-2022-2023-2024-2025-2026-2027-2028-2029-2030-2031-2032-2033-2034-2035-2036-2037-2038-2039-2040-2041-2042-2043-2044-2045-2046-2047-2048-2049-2050-2051-2052-2053-2054-2055-2056-2057-2058-2059-2060-2061-2062-2063-2064-2065-2066-2067-2068-2069-2070-2071-2072-2073-2074-2075-2076-2077-2078-2079-2080-2081-2082-2083-2084-2085-2086-2087-2088-2089-2090-2091-2092-2093-2094-2095-2096-2097-2098-2099-2100-2101-2102-2103-2104-2105-2106-2107-2108-2109-2110-2111-2112-2113-2114-2115-2116-2117-2118-2119-2120-2121-2122-2123-2124-2125-2126-2127-2128-2129-2130-2131-2132-2133-2134-2135-2136-2137-2138-2139-2140-2141-2142-2143-2144-2145-2146-2147-2148-2149-2150-2151-2152-2153-2154-2155-2156-2157-2158-2159-2160-2161-2162-2163-2164-2165-2166-2167-2168-2169-2170-2171-2172-2173-2174-2175-2176-2177-2178-2179-2180-2181-2182-2183-2184-2185-2186-2187-2188-2189-2190-2191-2192-2193-2194-2195-2196-2197-2198-2199-2200-2201-2202-2203-2204-2205-2206-2207-2208-2209-2210-2211-2212-2213-2214-2215-2216-2217-2218-2219-2220-2221-2222-2223-2224-2225-2226-2227-2228-2229-2230-2231-2232-2233-2234-2235-2236-2237-2238-2239-2240-2241-2242-2243-2244-2245-2246-2247-2248-2249-2250-2251-2252-2253-2254-2255-2256-2257-2258-2259-2260-2261-2262-2263-2264-2265-2266-2267-2268-2269-2270-2271-2272-2273-2274-2275-2276-2277-2278-2279-2280-2281-2282-2283-2284-2285-2286-2287-2288-2289-2290-2291-2292-2293-2294-2295-2296-2297-2298-2299-2300-2301-2302-2303-2304-2305-2306-2307-2308-2309-2310-2311-2312-2313-2314-2315-2316-2317-2318-2319-2320-2321-2322-2323-2324-2325-2326-2327-2328-2329-2330-2331-2332-2333-2334-2335-2336-2337-2338-2339-2340-2341-2342-2343-2344-2345-2346-2347-2348-2349-2350-2351-2352-2353-2354-2355-2356-2357-2358-2359-2360-2361-2362-2363-2364-2365-2366-2367-2368-2369-2370-2371-2372-2373-2374-2375-2376-2377-2378-2379-2380-2381-2382-2383-2384-2385-2386-2387-2388-2389-2390-2391-2392-2393-2394-2395-2396-2397-2398-2399-2400-2401-2402-2403-2404-2405-2406-2407-2408-2409-2410-2411-2412-2413-2414-2415-2416-2417-2418-2419-2420-2421-2422-2423-2424-2425-2426-2427-2428-2429-2430-2431-2432-2433-2434-2435-2436-2437-2438-2439-2440-2441-2442-2443-2444-2445-2446-2447-2448-2449-2450-2451-2452-2453-2454-2455-2456-2457-2458-2459-2460-2461-2462-2463-2464-2465-2466-2467-2468-2469-2470-2471-2472-2473-2474-2475-2476-2477-2478-2479-2480-2481-2482-2483-2484-2485-2486-2487-2488-2489-2490-2491-2492-2493-2494-2495-2496-2497-2498-2499-2500-2501-2502-2503-2504-2505-2506-2507-2508-2509-2510-2511-2512-2513-2514-2515-2516-2517-2518-2519-2520-2521-2522-2523-2524-2525-2526-2527-2528-2529-2530-2531-2532-2533-2534-2535-2536-2537-2538-2539-2540-2541-2542-2543-2544-2545-2546-2547-2548-2549-2550-2551-2552-2553-2554-2555-2556-2557-2558-2559-2560-2561-2562-2563-2564-2565-2566-2567-2568-2569-2570-2571-2572-2573-2574-2575-2576-2577-2578-2579-2580-2581-2582-2583-2584-2585-2586-2587-2588-2589-2590-2591-2592-2593-2594-2595-2596-2597-2598-2599-2600-2601-2602-2603-2604-2605-2606-2607-2608-2609-2610-2611-2612-2613-2614-2615-2616-2617-2618-2619-2620-2621-2622-2623-2624-2625-2626-2627-2628-2629-2630-2631-2632-2633-2634-2635-2636-2637-2638-2639-2640-2641-2642-2643-2644-2645-2646-2647-2648-2649-2650-2651-2652-2653-2654-2655-2656-2657-2658-2659-2660-2661-2662-2663-2664-2

գործում է որպես վրացական եկեղեցի: Գեղեցիկ էր նաև գերեզմանոցը, ուր թաղված էին հայ նշանավոր գործիչները (Խուդադովը, Բազբադր Նավասարդյանը, Տիգրան Նազարյանը, Տեր-Միքելովը և ուրիշները)...

16 / II 97 р.

Մարգիւ Միրզոյան

№46

1700 ՎՄՅԱԿԻՆ ԹԲԻԼԻՍԻՆ ԱՌԱՆՅ
ՆԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԻ

**ՎԵՐԱՅԻ ՆԱՅՈՑ ԳԵՐԱԶՄԱՆԱՏԱՆ
ՍԲ. ԽԱՉ ԷԿԵՂԵՑՈՒ ՕՏԱՐՈՒՄԸ**

Վերա թաղամասը զբաղեցնում է Թբիլիսիի հյուսիս-արևմտյան հատվածը: Այն դեռևս 19-րդ դարի կեսերին համարվում էր քաղաքից դուրս գտնվող մի արվարձան, բայց այժմ քաղաքի կարևոր ու օրգանական մասերից է: Այդպիսով, նախկին Սևաստոպոլսկայա (1994-ից Հելուիշվիլի) փողոցի վրա այսօր էլ պահպանվում է մի լայնարարած գերեզմանատուն և գմբեթավոր եկեղեցի:

Թբիլիսիի հայ համայնքի և ընդհանրապես ողջ հայության համար այս գերեզմանապուրն առանձնակի կարևորություն ունի այն առումով, որ այսօրեղ ամփոփված են հայ ազնվական խավի հանգուցյալները, բարձրաստիճան ռազմական և հոգևոր գործիչներ, գիտության և մշակույթի նրախավորներ: Նաավայրում ժամանակի ընթացքում գոյացել ու ամբողջացել են մի շարք բոհմական դամբարանային համալիրներ, ուր սերնդե-սերունդ ամփոփվել են րվյալ բոհմի անդամները: Բավական է թեկուզ դրանից մի քանիսի թվարկումը. Ենի-բաշայաններ, Անանովներ, Իզմիրյաններ, Յուգ-բուշյաններ և այլն: Գերեզմանոցում հանգում են Թիֆլիսի առաջին քաղաքագլուխ, գեներալ-մայոր Երեմիա Արծրունին, «Տիֆլիսի բոհմական պարվավոր քաղաքացի» Ղովհաննես Տեր-Վարդանյանը, «Աղքատների և հիվանդների յավագուն բարե-

կամ, հասարակական անշահ գործիչ Նիկոլայ Խուդադովը», բժշկապետ և հասարակական գործիչ Սյրեփանոս Անանյանցը, ճարտարապետ Գաբրիել Տեր-Մելիքովը, գեներալ-մայոր Ի. Մելիք-Նայկազյանը, պետական խորհրդական՝ Բեժանբեկովը, «Մշակ» օրաթերթի հիմնադիր և բազմամյա խմբագիր (1872-1892 թթ.) Գրիգոր Արծրունին, «Տարազի» խմբագիր Տիգրան Նազարյանը, հայագետ մանկավարժ Շահան Ջրպետյանը, գրող-մանկավարժ Նարոթյուն Թումանյանը, կալվածատեր Նարայա Շոշյանը, ծխախոտի գործնառնատեր վաճառական Նիկողայոս Բոգաթջյանցը և այլք։ Ինչ վերաբերում է գերեզմանապան փարածքում գտնվող Սբ. Խաչ եկեղեցուն, ապա այն կառուցվել է 1850 թ. հայ իշխանների նվիրած միանգամայն ազատ հողափարածքի վրա։ Այն կարճ ընդմիջումներով (պարսճառի մասին քիչ հետո) գործել է մինչև խորհրդային առաջին փարինները, հետո փակվել, վերածվել պահեստի և միայն 1989-90 թթ. կարարված «նորոգումներից» հետո օձվել է վրաց եկեղեցու ձևով Սբ. Պանդելեյմոն բժշկի անվամբ ու վերաբացվել որպես վրացական ուղղափառ եկեղեցի։ Այժմ արդեն նախկին հայոց եկեղեցին արդեն յոթ փարի է, ինչ գործում է որպես վոազական։

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՈՄՆԱԿՎՈՐ-
ՄԱՆ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՏԱՐԲԵՐԱԿԸ

Այնքանով, որ ներկա եկեղեցին սկիզբ է առել միայն 1850-ին, բնականաբար նրան վերաբերող բազում նյութերն էլ ժամանակագրորեն ավելի հին չեն, բայց դա չի խանգարել, որ եկեղեցու կառուցումը վերագրվի 17-րդ դարի Վրաստանի թագավոր Տերակլին: Մի հրապարակման մեջ նշված է նաև, որ հենրազայում վրացական այդ եկեղեցուն նախ քիթացել են ռուսները և ապա՝ հայերը, իսկ կոմունիստներն էլ այն վեր էին ածել հեռուստաֆիլմերի դարանի («Վլերիա Էքսպրես», 1993 թ. 28 ապրիլ): Մեկ ուրիշ հրապարակումից իմանում ենք, որ բարեփախարար, եկեղեցուց ոչ շատ հեռու բնակվող երգահան Նոդար Գիզաուրին 1998 թ. մի գիշեր ժամը 3-ին եկեղեցուց կնոջ լացի ձայն էր լսել (երբ մոտիցեղ էր, քրտեղ է ոչ ոք չկա ու ձայնը վերագրել է եկեղեցուն) ու որոշել՝ օգնել եկեղեցուն: Նա նախ զիմել է պատրիարք Իլյա II-ին, խնդրանքով, որ

1741 թ. ներկայիս գերեզմանապան և եկեղեցու տեղում սոսկ այգի էր, որ պատկանելիս է եղել ազգությամբ վրացի՝ Յապոն Գաբաշվիլուն: Նույն թվին վերջինս այդ այգին վաճառել էր ազգությամբ հայ Գողակյան Օհանին: Գործարքը վավերացվել էր հասարկ կալվածագրով, որը հաստատել էր վրաց պարտիքառ Նիկոլայաթ:

1830 ականներին, երբ հայոց նոր գերեզմանա-
պուրն հիմնելու խնդիրն արդեն բավական հասունա-
ցել էր, հիշյալ այգու փարածքը որպես սեփական-
ություն պատկանում էր ազգությամբ հայ մի քանի
իշխանների (ազնվականներ), որոնք էլ միասնա-
բար ապագա գերեզմանարդեղի համար նվիրաբե-
րել են այդ փարածքը:

1843 թ. հոգևոր և քաղաքական իշխանությունների առջև հարուցվել էր գերեզմանապրան տալու և քաղաքում նկերագրի կառուցելու խնդիրը:

1844 թ. Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց թեմական կոնսիստորիան հայոց նոր կամ Զավթյանի (այդպես էին կոչում) գերեզմանոցում կառուցվելիք եկեղեցու նախահաշիվը ներկայացրել էր Էջմիածնի Սինոդին: Նույն թվականի հուլիսին արդեն սրացվել էին, ինչպես՝ Էջմիածնի Սինոդի, այնպես էլ կայսեր՝ Նիկողայ 1-ի և ՆԳ նախարարի համաձայնագրերը: Աշխատանքների իրականացումը հանձն էին առել Կովկասի հայոցի վաճառականներ՝ Գևորգ Զավթյանը, Սյուսիանոս Լորիս-Մելիքյանը, Դավիթ Խերեղիկյանը, Մոլոմոն Աբխաղոնյանը, Մովսես Տեր-Գրիգորյանը և Դավիթ Թամաշյանը:

1850 թ. հուլիսի 8-ին, առավոտյան ժամը 8-ին հանդիսավոր կերպով կապարովեց հայոց եկեղեցու հիմնարկերը:

Իր ծախսով եկեղեցու շինարարությունը ավարտելուց հետո Դավիթ Թամանյանը, առանձին ռոճիկ նշանակելով, եկեղեցու համար քահանա էր իրավորել մոսկվաբնակ Տեո Հակոբին:

1853 թ., երբ վախճանվել էր մեկենաս Դավիթ Թամամյանը, նրա հարազատները հանգուցյալի մարմինը ամփոփում են նրա իսկ կառուցած եկեղեցու ներսում: Մինչդեռ հոգևոր իշխանությունը այդ լուրն առնելուն պես արգելում է եկեղեցու հեղափոխական գործածումը՝ որպես ծխական, և հայրնում, թե քանի որ բուն աղոթասարահի մեջ թաղում է կապարված, ուստի այն այլևս կարող է հանդիսանալ սոսկ իբրև քրիստոնեական քաղաքական-մարտուն (համաձայն հայոց եկեղեցու ծխակարգի՝ ծխական եկեղեցում թաղումներն արգելված են):

1858 թ. հոգևոր իշխանությունը, ընդառաջ գնալով Վերա թաղամասի հայ բնակիչների մեծաթիվ խնդրագրերին սպիպված ու կրկին, բացառությամբ կարգով թույլապարտում է եկեղեցու վերաբացումը նույն ժխտակն:

1936 թ. երբ հայոց եկեղեցին այլևս չէր գործում, բաղաբային իշխանությունների որոշմամբ փակվել էր նաև գերեզմանապոստը: Ուշագրավ է, որ այդ որոշումը համընկավ գերեզմանապարան ճիշդ 100 ամյա տարելիցի հետ: Վերագա տասնամյակներին, այն է՝ շուրջ կես դար այդ գերեզմանապարանը թաղումներ չէին կատարվել, իսկ եկեղեցու շենքը

1700 ԱՄՅԱԿԻՆ ԹԲԻԼԻՍԻՆ ԱՌԱՅՑ ԴԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ
ՎԵՐԱՅԻ ՀԱՅՈՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏԱՆ ՍԲ. ԽԱՉ
ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՕՏԱՐՈՒՄԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՐԳԵՑՈՒՄ
ՀԱՅ ԺՈՒՅՆԻ ԳՐԱԾԵՆԿԱՆ

100

ՀԱՅ ԲԱԿԱՄԱՆԱԶ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Այն դեպքում 19-րդ

Գրառու գտնվող մի արվարձան.

Lowell Smith hunting in Oregon

Կրեկ նշանաւ

ԽԱՆՐԻՆԻՑԻ ՈՒ

၁၆-၁၉၉၉

Քառախն 1989-

အုပ်စုများ

ቲፍ ቲፍ ቲፍ ቲፍ

ԴՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ឥឡូវ:

QUESTIONS

11030 Q

ငါ့အဖေ ဟုခေါ်

— *Journal of the American Medical Association*, 1997

գրեմ հայերեն էլ ժամանակացու-
րին արժեք հին չեմ, բայց այդ էլ
խաղաղում, որ եկեղեցին կառու-
ցածը վերադրել 17-րդ դարապե-
րապետ Հռոմի։ Այլ իրազե-
րանման չեմ կոչվել է նաև, որ հե-
տագայում քրիստոնյայց այդ եկեղե-
ցին է մտնա քրիստոնե իմ անունի
և անուն հայտնի էր իմ անունի համար

դրեմ արդեն քաղաքան հասուն-
ցել է, հեղիք այդո արածը որ-
դին հեղիքային քրիստոնյային
համար է ազգայությանը այդ էլ ման-
կալիսանին (ազգայինական),
առնել է միասնաբար արտապա-
հազմականակի համար միմար-
ել է իմ արածը։

1929 թ. հունիս 15 ժամանակ

որոգման աշխա-

Գրեմ Աշանակիի այդ եկեղեցուց ևորոգման աշխատանքները ղեկավար, ապա հայր Ջոխաձեի հեղինակները 1989-ից գործի են անցել: Նրանք, մի շարք «Գարեկարգումներ» իրականացնելուց հետո, 1990-ին եկեղեցին օժել են Ար. Պանդելեյան-Բժշկի անվամբ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԸՍՏ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

պրամադրվել էր վրացական հեռուստատեսությամբ:

1988-ին Վերայի գերեզմանատունը վերաբացվեց:

ԻՆՉՊԵՄ «ՆՈՐՈԳՎԵՅ» ՎԵՐԱՅԻ ՄԲ, ԽԱՉ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքների ընթացքում անխնա ոչնչացվեցին առաքելական եկեղեցիներին բնորոշ բոլոր հիմնական առանձնահատկությունները: Այսինքն՝ հողին հավասարեցվեց խորանի բարձր բեմը՝ սեղանի վիմաքար-խաչկամով հանդերձ, ոչնչացվեց վարագույրը պահող մեքենայական ձողը (ի տարբերություն հունածես եկեղեցիների, առաքելական՝ եկեղեցիներում խորանը ծածկված է եղել վարագույրով), ներքուստ հյուսիսային պարի միջից տեղահան արվեց մկրտարանի մարմարակերպ ու միակտոր քարից պատրաստված ավագանը (1990 թ. վերջին այն նետված էր եկեղեցու բակը՝ բանդված խորանի փշոված քարերի հետ մեկտեղ) և այլն: Ահա այս կարգի «նորոգումների» ենթարկվելուց, բայց իրականում եկեղեցու հայկականությունը փաստող նշանների ոչնչացումից հետո այն վերածվեց իբրև վրացական եկեղեցի:

ԻՆՉՈՒՎԵՐԱԲԱՅՎԵՅ ՎԵՐԱՅԻ ՆԱՅՈՑ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆԸ

1836 թ. հիմնված և 1936-ին փակված Վերայի Զավոյան հայոց գերեզմանատունը 1988-1989 թթ. Թբիլիսիի քաղաքային իշխանությունների որոշմամբ վերաբացվեց: Անցած 8-9 տարիների ընթացքում այդտեղ արդեն մի բանի տասնյակ նոր թաղումներ են կարարվել: Վերջիններս բացառապես վրացագոյի հանգուցյալներ են: Արդ, ինչո՞ւ վերաբացվեց տեղի աղության պարստավ շուրջ 50 տարի առաջ փակված գերեզմանատունը: Պատասխանը շատ պարզ է և միանշանակ: Բանն այն է, որ ՄԲ. Խաչ եկեղեցու վրացացման աշխատանքները ակնհայտորեն նախապես ծրագրված, ուղեկցվել են նաև եկեղեցու չորս բոլորը փոված գերեզմանատան ավերումով, իսկ այդ իրականացնելու ամենակարճ ու թերևս ամենաարդյունավետ եղանակը գերեզմանատան վերաբացումն էր: Եվ ահա այսօր արդեն ոչնչացված են բազում հայկական շիրմաքարեր: Ասում են, թե մեկ գերեզմանատնի վաճառվում է մինչև 500, 800, երբեմն էլ 1000 դոլարով (ավելորդ է նշել, որ գնորդները բացառապես վրացագոյի քաղաքացիներ են, իսկ վաճառված հողակտորը որևէ հայի շիրմաթումբն ու տապանաքարն է, որն էլ ամենակարճ ժամանակամիջոցում իսպառ անհետացվում է): Վանդալիզմի դրսևորման այս յուրօրինակ արտահայտության դեմ արդեն մի շարք ահազանգեր ու հրապարակումներ են եղել, բայց գերեզմանատանը օրըստօրե նվազում են հայ հանգուցյալների հիշատակին կանգնեցված շիրմաքարերը:

Մամվել Կարապետյան
RAA Երևանյան գրասենյակ
«Մոլորակ» № 99 (217),
13 հունիս, 1997, ուրբաթ

ՄՈՒՂՆՈՒ ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ

(տես XXVI էջի լուսանկարները)

ՄԱՐԻԱՄՅԱՆ - ՆՈՎՆԱՆՅԱՆ ԴՊՐՈՑ

(տես XXVII էջի լուսանկարները)

№47

ՄԱՐԿՊՂԾՈՒԹՅՈՒՆ. ԿՈՐՅՆՈՒՄ ԵՆՔ
ՆԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԵՏՔԵՐԸ

Նանրահայր է, որ ուր էլ գնացել է հայր, այնտեղ առաջին հերթին կառուցել է եկեղեցի և դպրոց:

Այս փառք բովանդակությամբ նամակը նվիրված է Թիֆլիսի հայրնի Մարիամյան-Նովնանյան օրիորդաց դպրոցին և նրա մերձակայքում գրավող հայոց Սուրբ Սյրեփանոս Կուսանաց եկեղեցուն, որոնք գրավում են Սուրբաշենի բարձունքի ստորոտին:

Վերջին շինությունը բազմաթիվ աղբյուրների վկայությամբ կառուցել են ազնվական Բեհբությանները: Ավելի ուշ եկեղեցին բարեկարգել և վերակառուցել են մայրապետները: Ինչ վերաբերում է վերը նշված դպրոցին, այն հիմնել են ծնունդով թիֆլիսցի, մոսկվաբնակ մեծահարուստ Նովհաննես Նովնանյանը և իր կինը՝ Մարիամը: Նրանք վաղուց որոշել էին ձեռնարկել այդ գործը՝ որք և չքավոր ընտանիքների աղջիկներին կրոնաբարոյական դաստիարակություն տալու համար:

Ընդհանրապես, պետք է նշել, որ Վրաստանում, Ռուսաստանի կազմի մեջ մրտկություն հետո, աշխուժանում է կրթական գործը: Մարիամ Նովնանյանը, ցավոք, չբնակվել իր ծրագրի իրականացումը: Կնոջ մահից հետո Նովհաննեսը գնեց իշխան Բեհբությանի սեփական մեծ շինությունը և այն վերածեց դպրոցի: Նրա նվիրաբերած գումարով կահավորվեց շենքը, ձեռք բերվեցին հարուստ գրադարան, դիդակտիկ նյութեր: Դպրոցի հանդիսավոր բացումը տեղի ունեցավ 1877 թ. նոյեմբերի 21-ին: Ծիսակարարությունը սկսվեց Վրաստանի հայոց թեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Գաբրիել Այվազյանի մատթանությամբ՝ Կուսանաց եկեղեցում, որտեղից էլ թափուրը մեծ հանդիսավորությամբ ուղղվեց կրթօջախ: Դռների մոտ բոլորին դիմավորեց ինքը՝ Նովհաննեսը:

1882 թ. զարնանը Նովնանյան դպրոցը տվեց իր առաջին շրջանավարտները, որոնք գլխավորապես դառնում էին կրթության աշխատողներ: Կրթօջախի հոգաբարձուներից են եղել հայրնի բժշկապետ, Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերության հիմնադիր ու նախագահ Բագրատ Նավասարդյանը, բժիշկ Սուրեն Նովնանյանը: Ուսուցիչներից հիշատակության են արժանի Սյրեփանոս Մալխասյանը, Մանուկ Աբեղյանը, Նարություն Բաբասյանը, Միսակ Խոսրոփյանը, Իսահակ Նարությունյանը, Փանոս Թերլեմեզյանը, Ալեքսանդր Միրզոյանը, Դերենիկ Դեմիրճյանը, Հայկ Նովհան-

նիսյանը, Ռոմանոս Մելիքյանը, Արմեն Տիգրանյանը և շարք ուրիշներ:

Այդ կրթօջախի անունն առնելովում է մի շարք նվիրյալ մանկավարժների և դաստիարակների եռանդուն գործունեության հետ: Դրանք են՝ Մաթենիկ Խոդդիսյանը, Վարսենիկ Սիսակյանը, Շուշիկ Ավագյանը, Սիրանուշ Մաղաքյանը, Արփիկ Թունջյանը, Նոյսիսիմ Նովհաննիսյանը, Լիզա Մնոյանը և ուրիշներ:

Այնուհետև շինությունը երկու փասնամյակ մինչև 1914 թ., դարձավ հայկական մանկավարժական ուսումնարան, հայ դպրության օջախներից մեկը: Անվանի այս կրթօջախը բացի մանկավարժներից դաստիարակել է նաև գիտության, արվեստի և առողջապահության բնագավառի աշխատողներ, ինչպիսիք են մանկավարժներ Ծ. Ամիրջանյանը, Ա. Օվոյանը, Գ. Զիպիկյանը, Մ. Ամիրխանյանը, Մ. Ավագյանը և այլք, արվեստի բնագավառում հայրենի երգիչ Նար Նովհաննիսյանը, դերասաններ՝ Արտ. Լուսիյանը, Մ. Մարտիրոսյանը, Մ. Նարությունյանը, Նր. Սիմոնյանը, անվանի արվեստագետ Ռուբեն Զարյանը, կինոդրամատուրգ Կարո Սուրյանը (Վարդանյան) և ուրիշներ:

1941-42 ուսումնական տարվանից մինչև 1992 թ. վերջը շենքը փրամադրվեց քաղաքի երաժշտական առաջին դպրոցին (շուրջ 50 տարի): Եկան, այսպես կոչված, դժնդակ տարիները: Երբ 1989 թ. հրապարակված ճարտարապետ Թեոֆիլ Կոլիկենիայի «Նին Թիֆլիսի փողոցներով ու նրբանցքներով» (վրացերեն) գրքույկի 34-րդ էջում կարդում ենք՝ «Իջնելով Փեթխաիկյան աստիճաններով, մոտավորապես աստիճանների մեջտեղում, կանգուն է հայոց Կուսանաց Սուրբ Սյրեփանոս եկեղեցին:

ՍՐԲԱՊՂՆՈՒԹՅՈՒՆ

Կորցնում ենք հայ մշակույթի հետքերը

Ներքո նշվածները գրեց իշխան Բեհուշյանների տեղական մեծ շինությունը և այն վերածեց դպրոցի: Երաժշտական դպրոցում կառավարվեց շենքը, ձեռք բերվեց հարյուր գրադարան, դրամատիկ ներշնչություն հանդիսանող բազմաթիվ գեղի ունեցավ 1977թ. նոյեմբերի 21-ին: Երանյապարտությունն սկսվեց փրամադրելու թեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Գաբրիել Ավագյանի մաղթանքով Կուսանաց եկեղեցում, որտեղից էլ թափվող մեծ հանդիսավորությամբ ուղղվեց Լուսինա. Ղանդի:

Այն հիմնվել է 18-րդ դարում և մեզ է հասել 19-րդ դարում լիովին վերակառուցված», ապա այսօր փոխվեց ամեն ինչ. ոչնչացվում են հայոց անցյալի մշակույթի հետքերը: Սուրբ Սյրեփանոսը բռնագրավվեց լրիվ ենթարկվեց ծաղրոծանակի: Նանվեց զանգակատունը, պարտիանները շարվեցին աղյուսներով, ճակարամասերից բերելով մաքրեցին գեղեցիկ բարձրաքանդակները: Գմբեթի վրայից ոչնչացրին փիրամոն գեղեցկարես դիմաքանդակները:

Քանդեցին բեմը, փոխեցին գմբեթի խաչը՝ դարձնելով Սուրբ Նունեի տիպի թեք թևերով խաչ, մուրթերի գեղեցիկ փայտե դռները փոխարինվեցին հալոսկ երկաթե դռներով: Եկեղեցու հյուսիսային մուրթի հենց տակը գեղեցիկ կառուցված դամբա-

րանն էր, ուր թաղված էր այդ շինության վերանորոգողը՝ իշխանագուն Աբամելիքյան Եփրատիկ մայրապետը: Գերեզմանաքարը ջարդուփշուր արեցին, հանեցին ոսկորները և դեն շարքեցին, տեղն էլ դարձրին պահեստ: Պետք է նշել, որ քաղաքի սրբազան հայերը ըստ կարելույն հավաքեցին գերեզմանաքարի կտորները և տեղափոխեցին Մեյդանի Սուրբ Գևորգ եկեղեցու բակը: Յուրացված եկեղեցին կոչվեց Բվեմո Բերթեմի (Ներքին Բերթեմի):

Այդ ամենով չբավարարվեցին: Փոխանակ վերը նշված դպրոցի վթարային վիճակը վերացվեց, այս տարի սկսեցին քանդել և հիմնովին հավասարեցրին այդ պատմական լուսավոր օջախը: Այսպես ոչ հեռվում ապրող ոմն գավառացի որոշեց փող աշխատել՝ աղյուսները վաճառելով (նա ժամանակավոր գնեց այդ տեղամասը շրջապատը մաքրելու պատրվակով և ավարտին հասցրեց ավերման ընթացքը):

Ընթերցող, հարց եմ տալիս. լավ է, չէ՞, ուրիշների հաշվին ապրել... Ցավալի է մեր վիճակը: Ջնջվում են հայության հետքերը: Ո՞ր հայը կարող է առանց հուզմունքի և դառը մտորումների անցնել այդ երբեմնի հայկական հիմնավոր պատմական Բեհուշյանական (այժմ՝ Լ. Ասաթիանի) փողոցով...

ԳԵՆՈ

№ 17, 1996 թ.

ՍՐ. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻ

(տես XXVII էջի լուսանկարները)

ԻՌՁԻՎԱՆՔ

(տես XXVIII-XXIX էջերի լուսանկարները)

№ 48

В 30-ые годы, когда уничтожали армянское Ходживанское кладбище, сравняли с землею и могилу моего деда, купца виноторговца - Казара Захарьевича Бегиджанова. "Казар-папи", имел в городе два дома: 1) Серебрянная ул. N13, где ныне живет моя семья, 2) на Авлабаре против Казармы ул. Ломоури N22 (бывш. Преровская улица), который был отобран властями.

Нам кое-как удалось проследить судьбу дорогого для нас камня - черного мрамора. Другим камням еще повезло: их свозили на оформление здания ИМЭЛ-а, а наше надгробье стало "украшением" стены туалета в доме Берия - известное как здание ЦК комсомола Грузии. Указанные могильные камни и по сей день находятся там.

Бог знает, в каких еще местах варвары использовали могильные камни наших собратьев - страдальцев армян.

А. Бегиджанов

15/V-89 года

ՈՂՆՀԱՅՎԱԾ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏԱՆ ՆԵՏՔԵՐՈՎ

Թիֆլիսի հին թաղամասերից մեկի՝ Նավաբարի հյուսիս-արևելյան ծայրամասի տարածքում էր գտնվում քաղաքի հայկական ամենամեծ գերեզմանատունը՝ Խոջիվանքը: Նաբեակ թիֆլիսահայերի այդ յուրօրինակ տարեգիրների պատմածներով՝ դա մի մեծատարած թանգարան էր բաց երկնքի տակ: Այդտեղ էին հանգչում հայ նշանավոր շար գործիչներ: Այստեղի անհամար գերեզմանաքարերի, նրանց վրայի մեծ ու փոքր դամբանագրերի, քանդակապարկերների, նախշերի միջոցով կարելի էր մեծաքանակ արժեքավոր տեղեկություններ ստանալ հին Թիֆլիսի, նրա հայ բնակիչների, տոհմերի, գերդաստանների, նրանց զբաղումների, համայնքային կյանքի տարբեր կողմերի մասին:

Ըստ երևույթին հենց այս ամենը նկարի առնելով էր, որ իշխանությունների կամքով 1934 թվականից սկսած՝ թաղումները Խոջիվանքում դադարեցվեցին: Ոչ անհայտ Լավրենտի Բերիայի հրամանով նույն այդ տարվանից էլ սկսեցին բարբարոսաբար քանդել գերեզմանատունը: Թանգարանային արժեքներ ներկայացնող գերեզմանաքարերը սկսեցին օգտագործել քաղաքի տարբեր վայրերում

կառուցվող հենապարերի, աստիճանների, պարսպապարերի կառուցման համար:

Այսպես ոչնչացվեց քարեղեն մի ամբողջ հարուստ տարեգրություն:

1939 թվականին այն վերածվեց զբոսայգու, որին տրվեց Բարեկամություն անունը: Ինչպիսի՜ ծաղրածանակ: Հայ բնակիչներին հաջողվեց փրկել հանգուցյալների մի փոքր մասի աճյունները՝ շիրմաքարերի հետ միասին: Այդ տարիներին շար մեծ էր սարսափը, որպեսզի կարելի լիներ դիմել ավելի համարձակ քայլերի:

Հայկական գերեզմանաքարերի հետագա ճակատագրի վերաբերյալ ականատեսները վկայում են հետաքրքիր փաստեր: Այսպես՝ զինվորական բժիշկ Ա. Բեգիջանյանը պատմեց, որ Լ. Բերիան իր տներից մեկը կառուցելիս (Մաչատեղի փող., թիվ 11) օգտագործեց իրենց տոհմական գերեզմանոցի սև մարմարյա քարերը՝ զուգարանի երեսպարման համար: Տեղյակ մարդիկ երկար տարիներ Ռուս-թավելու պողոտայում գտնվող Վրաստանի խորհրդարանի շենքի (նախկինում՝ Մարքսիզմ-լենինիզմի հաստատություն) պատերի շարվածքում մարմարյոց էին անում Խոջիվանքից բերված շիրմաքարե-

րը: Կտրի աջափնյակում գտնվող «Դեդանա» (մայրենի լեզու) հուշահամալիր տանող աստիճանների եզրաքարերի վրա այսօր էլ կարդացվում են հայկական շիրմաքարերի մակագրությունները:

Մարգիս Դարչինյան
«ՆԱՅՐԵՆԻ-ՔԻ ՉԱՅՆ»
դեկտեմբեր 16-22, 1993

№50

БРАТЬЯ ВО ХРИСТЕ
(Посвящено Илье II)

У армян Тбилисских
Вдруг возник вопрос.
Как Бетлемом-нижним
Стал Сурб-Степанос,
А Бетлемом-верхним
Церковь Петхаин?
Жаден ты без меры,
Патриарх грузин!
Люди не забыли.
Триста лет назад
Строил их усердно
Твой армянский брат.
Заплатив за землю,
Право купив
И святое дело
Потом окропив.
Так на горном склоне,
Там где был пустырь,
Был людьми построен
Женский монастырь.
В нем немало женщин
Обрели покой
И была могила
Матери святой
Матери монашек
Где она теперь?
Так не поступает
Даже дикий зверь.
Сокрушать могилы
Добрых христиан
Рук не поднимали
Орды мусульман.
Кто с ее могилы
Камень сняв унес?
У армян Тбилисских
Вдруг возник вопрос.
И вопросов много,
Братья во Христе!
Явью стала подлость.
Явью, не во сне.
Церкви переделав,
Иначе назвав.
Всем вы показали
Свой негодный нрав.
У армян Тбилисских

Не решен вопрос—
Как Бетлемом-нижним
Стал Сурб-Степанос.
А Бетлемом-верхним
Церковь Петхаин.
Грешен ты без меры,
Патриарх грузин.

11.05.94, Эрик X.

КАК БЕТЛЕМОМ-НИЖНИМ
СТАЛ СУРБ-СТЕПАНОС.

А БЕТЛЕМОМ — ВЕРХНИМ
ЦЕРКОВЬ ПЕТХАИН.
ГРЕШЕН ТЫ БЕЗ МЕРЫ
ПАТРИАРХ ГРУЗИН.

11.05.94г.

№51

ՄԵՐ ՆԱԽՆԻՆԵՐԻ ՈՍԿՈՐՆԵՐԻ ՎՐԱ

Իյա II հայրապետի և Վրաստանի կառավարության պաշտոնական անձանց հանդիսավոր և շոնդալից երթը, որը նպատակ ուներ հայաբնակ թաղամասում նախկին Խոջիվանքի գերեզմանոցի փրկում հիմնադրել վրացական եկեղեցու և թեմական առաջնորդարանի համալիրի կառուցումը, ինձ շատ հուզեց:

Բոլորովին վերջերս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին I-ի հետ ունեցած հանդիպմանը Իյա II-ը վճռական ձևով հայտրեց երկու ժողովուրդների բարեկամական կապերի զարգացման, հայոց պաշտամունքային հուշարձանների, պատմական այլ վկայությունների պահպանության պարտավորության մասին: Չնայած այդ ամենին, վրաց հոգևոր հովիվը իր խոսքի տերը չեղավ: Մոտավորապես մեկ ամիս անց նա դիմեց սրբալիկյան մեթոդին «Բաժանիր և փրկիր»:

Չէ՞ որ դա սրբապաշտություն է: Փոխանակ այդ փրկում կառուցեն Խոջիվանքի գերեզմանոցի հիշատակը հավերժացնելու համար 30-ական թվերի գոհերի հուշակոթող, նրանք զբաղվում են ազգայնական մոլեռանդությամբ և սադրանքներով: Իսկ սա առաջացնում է քաղաքի և հանրապետության (և ոչ միայն) հայերի անբավականությունը և զայրույթը: Պատահական չէ, որ թիֆլիսեցի ոմն աստղագուշակ գուշակեց. «Եթե մեր նախնիների՝ Թիֆլիսի պարվավոր քաղաքացիների աճյունները, իրենց վերջին ապաստանը գտան Խոջիվանքի գերեզմանոցում, ապա «եղբայրների» ոսկորները փրկվեցին երկրի վրա»:

Վրեն Բագրատյունի
08.11.95 թ.

№52

Ես՝ Դարչիկ Մնացականյանս, ապրում եմ նախկին Խոջիվանքի գերեզմանոցի ոչ հեռու: Իմ

նախնիներից այնպեղ են թաղված պապա՝ Դարչո Ասլանի Մնացականյանը (նա ուներ դուքան «Վիննի պաղյոմ» փողոցում) վախճանվեց 1920 թվին: Այնպեղ էր թաղված նաև մորական փապա՝ Սաթենիկ Դերմիշյանը: Ի դեպ, նրա փապանաբարը զգած է այսօր գերեզմանոցի փարածքում կառուցված մանկապարտեզի բակում: Լավ հիշում եմ մեր մեծանունների փապանաբարերի փրկադրությունը (Բաֆթու, Ն. Թումանյանի և այլոց): Ցավոք, 1930-ական թվերի վերջում գերեզմանոցն արդեն լրիվությամբ ավերված էր: Գերեզմանոցը վերածվեց զբոսավայրի: Պետք է նշել, որ այնպեղ, ուր այսօր ջրավազանն է մնում, հիշում եմ, փրկում եղել էր ինչ-որ փոհմական դամբարան:

Այսօր գերեզմանոցը կրկին անգամ ենթարկվում է փորձությունների՝ քաղաքի նոր իշխանությունների կողմից (զգվում է վրացական նոր կառուցվելիք եկեղեցու հիմքը): Հանգուցյալների աճյունները, որոնց բանդում հանում են, մի՞թե անհետքին է մի այլ փրկում վերաթաղել:

Թաղի փայտ հավաքող ժողովուրդը ավելի շատ հանդիպում է ցիրուցան եղած ոսկորների, բան թե չեզոքացվող զբոսայգու ծառերի կտրված ճյուղերի:

24.12.95 թ.

№53

Ես՝ Սարգիստվա Ելենա (Ռոզա) Իվանովնա, ծնվել եմ 1924 թվին կապալառու Միմոնյանի փանը (Մեսխիշվիլու, նախկին՝ Լազարեսկայա փողոց, թ. 31): Այն փրկավորված է Խոջիվանքի գերեզմանոցի ոչ հեռու: 1935 թվից սկսվեց գերեզմանոցի բարբարոսաբար ավերումը: Օր ու գիշեր կրում էին թանկարժեք քարերը քաղաքի շինարարության համար: Իմ նախնիներից այդպեղ են թաղված փապա՝ Նապալիա Ասրվածաբորի Փիլոմյանը (ի դեպ հենց նրա գերեզմանի գլխին է կանգուն այսօր «Պիոների փունը»), և պապա՝ ինձենը-շինարար Սարգիս Նամբարձումի Սարգիստվը և ուրիշները:

Շատ ցավալի է և հուզիչ, որ մեր նախնիների ոսկորների վրա ներկայիս վրաց հոգևոր հովիվը՝ Իյա II-ը, կառուցում է վրացական եկեղեցու համալիր...

Հիշում եմ, ինչպես փապա՝ Թամարը, ինձ շատ հաճախ փանում էր գերեզմանափուն, որպեսզի դիտելի թաղման արարողությունները: Այնպեղ մտնում էինք և Խոջիվանքի Ասրվածաձին եկեղեցին: Այդ շինությունը նույնպես ենթարկվեց ավերումների (պայթեցվեց ռումբերով):

Շատ լավ եմ հիշում իմ հոր քիտուր, արքատուրով հայացքը, երբ նա ցավով ընդունեց մի շարք պայթյունների դողողները շքեղ Վանքի երեք գմբեթանի փաճարը ավերելիս:

Պետք է ավելացնեմ նաև, որ Խոջիվանքի գերեզմանոցում թաղված էր նույնպես մեր մի այլ հարազատ՝ «Գրիգոր Լուսավորիչ» եկեղեցու քահանա Տեր-Շախյանը:

23.12.95

Ես, Ամիրյան Գերասիմը, 1922 թվից բնակվում եմ, Թբիլիսիում, նախկին Խոջիվանքի գերեզմանոցի հյուսիսային կողմում: Դա շար գեղարեսիլ, սև և սպիտակ մարմարե կոթողներով, թանգարանափայ գերեզմանատուն էր: Այսօր էլ աչքիս առջևում է Նով. Թումանյանի, Գր. Արծրունու, Ղ. Աղայանի և այլոց փառաանաքարերը: 1934 թվից սկսեցին քանդել: Ավելի ուշ՝ 1961 թվին, կառուցվեց թիվ 98-րդ ռուսական դպրոցը:

Ես, Գերասիմ Գերասիմի, 1922-թվից բնակվում եմ, Թբիլիսիում, Խոջիվանքի գերեզմանոցի հյուսիսային կողմում: Դա շար գեղարեսիլ, սև և սպիտակ մարմարե կոթողներով, թանգարանափայ գերեզմանատուն էր: Այսօր էլ աչքիս առջևում է Նով. Թումանյանի, Գր. Արծրունու, Ղ. Աղայանի և այլոց փառաանաքարերը: 1934 թվից սկսեցին քանդել: Ավելի ուշ՝ 1961 թվին, կառուցվեց թիվ 98-րդ ռուսական դպրոցը:

Այդպիսով էր թաղված պապս Ամիրյան Վախթանգը, որը 1-ին կարգի վաճառական էր, «Արմյանսկի բազար»-ում ուներ իր սեփական խանութը: Ի դեպ Զինգիմովի անգուգական դերակարար Ավետ Ավետյանը նրա գործերի կառավարիչն էր: Նենց Վախթանգ պապի օգնությամբ նա ընդունվեց թատերական ինստիտուտ: Պապիս, որպես Թբիլիսիում հայրնի դեմք, թույլ տրվեց թաղել եկեղեցու մուրքի մոտ:

23.12.95 թ.

№55

Ես՝ Պետրոսյան Ալեքսան, ծնվել եմ Թբիլիսում, Էլիա թաղում 1916 թվի փետրվարի 7-ին: Մեր փան մոտ էր գտնվում Խոջիվանքի գերեզմանը, որը սուրբ հնություն էր քաղաքի հայության համար: Իմ նախնիներից այդ գերեզմանում թաղված են պապս վաճառական Գրիգոր Նարությունի Նարությունյանը և նրա կինը:

Ցավոք, գերեզմանը քանդեցին մի քանի փարվա ընթացքում 30-ական թվերին, պարք է հիշել, որ Մարքսիզմ-Լենինիզմի ինստիտուտի շենքը համարյա կառուցվեց Խոջիվանքի մարմարներով: Լավ եմ հիշում Ժամանակին եղած Աղայանի շիրիմի վրայի լեռան պես քարը, որի վրա գրված էր

Գերեզմանափայտերը բնակարանի մոտ
Այս քարը անարժանապարհ է
Բայց դրա հարթությունը անաչնայ:
17/95 թ.

(Մանուկների բարեկամ Ղազարոս Աղայան): Գերեզմանը միշտ աշխուժ էր հայությանը, ամեն օր կեսօրից լավում էր հիշատակի երաժշտությունը: Այ-

սօր կրկնվում են պերության կողմից գործած չարիքները (վերացված է այսօրվա այգին, նախնիների ոսկորները փակնուվրա են անում, փորում են հիմք, որպեսզի կառուցեն վրացական եկեղեցին): Փորած հողը փանելիս հայրնվում են գանգեր, ոսկորներ, գերեզմանաքարերի բեկորներ և այլն: Սա մեծ անաստվածություն է քաղաքի հայության հանդեպ:

17/XII 95 թ.

№56

Из моих предков с материнской стороны Газарян Богдан (Аствацатур), работавший управляющим у Долуханова Марка - видного члена Армянского Благотворительного Общества, а также с отцовской и со стороны супруги, предки были похоронены на кладбище Ходживанк.

Век - "одно из новых чудес света".
Вполне уверен, что в любом цивилизованном государстве мира подобное не происходит.
Арутюнян Виктор
декабрь 1997 г.

Мы, наследники, до глубины души возмущены беспределом, произволом со стороны властей и епархии Грузии - осквернив останки десятков тысяч предков, решив именно на костях армянских воздвигнуть храм века - "одно из новых чудес света". Вполне уверен, что в любом цивилизованном государстве мира подобное не происходит.

Арутюнян Виктор
декабрь 1997 г.

№57

Նավթաբար թաղամասում գտնվելիս, որոշեցի այցելել մեր նախնիների «Խոջիվանքի» գերեզմանատունը, որն վերածվել է այսպես կոչված զբոսայգու (1938 թվից): Բայց ցավոք սրտի փողում կառուցվեցին դպրոց, մանկապարտեզ, պիտեր-դպրոցականների շրջանային փուն և այլն: Պետք է ասել, որ մի փոքրիկ փեղ պահպանվեց իբր հայության սիրտը շահելու համար հայ գրողների և հասարակական գործիչների սիմվոլիկ պանթեոնը:

Անցան փարիներ... քաղաքի իշխանությունները և «հոգևորականության վերնախավը» հենց զբոսայգու կենտրոնում, որտեղ կանգնած էր գերեզմանատան «Սուրբ Աստվածածին» եկեղեցին, որոշեցին կառուցել վրացական այսպես կոչված «Մամբա» մայր փառարը:

Ահագին փարածք զբաղեցրին այդ շինարարության համար, դուրս էին շարքում հազարավոր մարդկանց գանգեր ու ոսկորներ, կադարվում էր ահավորը:

Խնայարարները ընդունում են զրկվելու, քանից որ այսօր
 ինչ նախքան իրենց օգնությունները գերադասում են, քան իրենց
 ինչ էլ ապագա հիմն իրենց պահպանում (1948 թվ.)։ Բայց
 ցանկատ արդի պետություն խնայարարները ընդունում են զրկվելու, քանից որ
 իրենց պահպանումները պահպանում են և այսին կերպ
 նախ քան իրենց օգնությունները իրենց պահպանում
 իրենց օգնությունները իրենց պահպանում են և այսին կերպ
 իրենց օգնությունները իրենց պահպանում են և այսին կերպ

Բայց ընդհանրապես, մեր հողն է. ինչ կամենանք, այն էլ կանենք, գնացեք ձեր հայրենիքը, եթե դուր չեն գալիս ձեզ մեր օրենքները... հանգիստը թողեք մեզ»:

Մակայն, արդասահմանում հանգզող վրաց գործիչների (պեղրական և հասարակական) շիրիմներին ձեռք տվող չկա և վրացական պեղրությունը իրենց հարկավոր գործիչ մատուցները խնամքով տեղադրիտում են հայերենիք, իսկ մենք հայերս գրկվեցինք նույնպիսի հնարավորություններից:

IV. Գևորգյանց
հոկտեմբեր, 1997 թ.

Мой дед - Михаил Маилян, и его супруга - Аничка были похоронены в бывшем ходживанском кладбище (Кстати, дед был родным дядей знатного композитора - Антона Маиляна. Могу дополнить из воспоминания, что по совету Антона мои родители купили пианино "Беккер".) К сожалению, в конце тридцатых годов кладбище было превращено в парк.

таясь с историей города - душой армянского Авлабара.

Мам, дед - Михаил Иванович, и его друзья -
- Андрей - были поселены в бывшем хозяйстве
оном Рязбине (Матвей дед был разведен с женой
Зинаидой Виноградовой - Матвей Иванович), между
дальнейшей из воспоминаний, что на севере Сибиря-
ков родственники Вушкины писались П. Вушкин,
В. Семенович, и в семье тридцатых годов Рязбине
было приращено к семье.
Но то, что там происходило, давай брати, а
это просто Виноградов, до Вушкина. Значит так.

Возможно ли приостановить этот антигуманный акт...

2 / XII 1997 г.

Сатеник Оганезова

Мой дед- Магакян Амбарцум (купец, в Стамбуле же он содержал "ХАН", т. е. гостиницу). В 20-х годах был похоронен на Ходживанкском кладбище.

Кстати, там же похоронен дед моего супруга (беженец из Сарепкамыша) в 1934 г. К сожалению, свежая могила была сглажена и затеряна, так же как и все остальные, по указанию руководства.

Помню, как бабушка меня водила в сад "Дружба", заложенный на месте кладбища и со скорбью показывала место захоронения своего мужа.

Обидно и больно, что кресты наших пред-
ков возвращены из музея (в настоящее
время) при галереи французского храма
"Саломея". Вероятно, охрана музея не знает
имя французской церкви (имеет Саломея),
которая отобрали у русских, страши
новую.

21/II - 94г

Иванов
Г. И.

Обидно и больно, что кости наших предков выброшены из могил (в последние годы) при закладке фундамента храма "Самеба". Вероятно, оказалось недостаточно, имея Троицкую церковь (ныне Самеба), которая отобрана у русских, строить новую.

21/XI97 г.

Магакян Д. М.

ХОДЖИВАНК

На Авлабаре старейшее армянское кладбище называлось Ходживанкским или просто - Хадживанк - по наименованию существующей церкви Ходживанк (XVII) которая т. о. оказалась при кладбищенской церковью.

здесь влиялись все же сущи и разберити, как
заверили пиариски - в.м.ис. „агдави“: в м.т. зис.во,
одним из вариантов места строительства ивоби
Бельшого храма, т.е. проишгкой — Хадмаванк.
Ну, это-те, если датишем — хуиди.

Э.К.Мана

9.12.92

Э. Котоян
9.12.97 г.

Երբ զարթոյնքը եւ պայծառութիւնը այդ հանգ-
 ամար : ինչ որ ըստ բնական հետեւողներէ կ'ու
 որ այդ հասարակութիւնը կ'ունենայ ազատ
 Բնական շահեր հետեւողներ
 (ՀՀ քաղաքացի) 12/1998

№61

42

«Ես՝ Գևորգ Եվանգուլյանս, որ 5 տարի Թիֆլիսի քաղաքայեքն էի. իմ սեփական երկհարկանի տունը թողեցի քաղաքի բնակիչներին: Փողոցն էլ, որպեղ տունս էր, կոչվեց «Եվանգուլյանսկայա»»:

«Ես՝ Գրիգոր Արծրունին եմ, «Մշակի» խմբագիրը, արժանացա մի մարմարե ժայռաքեկորի՝ իմ սպորապրոյամբ»:

«Ես՝ Նիկիտա Գրիգորի Շահնազարյանն եմ՝ գեներալ-լեյտենանտ, 1905 թ. վաղաժամ վխճանվեցի, պաշտպանել եմ հայրենիքս 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ: Մի՞թե պապանաբարս ինձ ծանրացնում էր, ոսկորներս էլ ցաքուցրիվ եղան դպրոց կառուցելիս»:

Վերջերս էլ հոկտեմբերի վերջին, հոգիվանքի գրոսայգում, հենց քանդված եկեղեցու տեղում կանգնեցրին խաչ, որպեսզի կառուցեն վրացական եկեղեցի. ուրիշների դժբախտության վրա բախտավորություն են սպեղծում: Խոջիվանքի շրջակայքի հայ բնակիչները վրդովված են:

Օրինակ, այն եկեղեցական կառույցները, որ վրացիները սկսել են, ինչո՞ւ ավարտին չեն հասցնում (Վակե թաղամասի գերեզմանատան մարտուղ, Պետրական Համալսարանի բակինը կամ Մեյդանի հայոց Հրեշտակապետաց եկեղեցու հիմքի վրայի նոր կառույցը): Մա ի՞նչ է, արդյոք չեն կշտանում այնքանով, որ խլեցին հայերից, ռուսներից և հույներից: Աշխարհն արդեն գիտե, թե ովքեր են վրացիները՝ ուրիշի հաշվին ապրողներ:

Գնում են, գնում Վրաստանից այլազգի ներկայացուցիչները, տեսնում են նրանց վարած անարդար քաղաքականությունը: Երբ կմնան բոլորովին մենակ, մեկուսացված, այն ժամանակ կզգան իրենց չարագործությունների չափը:

Դեռևս սին պատրանքների մեջ են...

ԳԵՆՈ

«Լրագիր» 13 դեկտեմբեր 1995, չորեքշաբթի

№64

ՀԱՅՈՑ ՄԱՍՈՒՆԵՐՆԵՐԻ ՏԵՂՈՒՄ ՎՐԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ՝

1935 - 38 թթ. ընթացքում, ի թիվս հայկական ճարտարապետական բազմաթիվ այլ կոթողների, Վրաստանի մայրաքաղաքում հիմնավորապես ավերվեց ամենաընդարձակ ու հնամենի գերեզմանատունը՝ հազարավոր շիրմաքարերով ու Սբ. Աստվածածնի եկեղեցիով հանդերձ: դա պարմական Խոջիվանքն էր՝ հիմնադրված 1655 թվականին:

ՀԱՅՈՑ ՄԱՍՈՒՆԵՐՆԵՐԻ ՏԵՂՈՒՄ ՎՐԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻ՝

1935-38թթ. ընթացքում իրականացվեց Վրաստանի մայրաքաղաքում հայկական հիմնականում ավերված հայոց գերեզմանատան վերականգնումը: Վերականգնվեց Վրաստանի մայրաքաղաքում հայկական հիմնականում ավերված հայոց գերեզմանատան վերականգնումը: Վերականգնվեց Վրաստանի մայրաքաղաքում հայկական հիմնականում ավերված հայոց գերեզմանատան վերականգնումը:

Վրաստանի մայրաքաղաքում հայկական հիմնականում ավերված հայոց գերեզմանատան վերականգնումը: Վերականգնվեց Վրաստանի մայրաքաղաքում հայկական հիմնականում ավերված հայոց գերեզմանատան վերականգնումը:

Անցավ մի քանի տասնամյակ, բայց փոփոխախայերին հասցված վերքերը չսպիացան: Զրոսավայրի վերածած նախկին գերեզմանատան տարածքում անպակաս էին հայկական հեքքերը: Դրանք շրջապարսպի մեջ ագուցված կոտորաված տապաններ էին, արձանագիր քարերի փշրանքներ, նախշազարդեր, որոնք էլ 1994 թ. քանդեցին՝ փոխարինելով նոր՝ բեպոնե պատով, անհետացնելով հայկական վերջին հեքքերը, իսկ ահա այս տարվա հոկտեմբերի 28-ին ավերված հայոց գերեզմանատան գրոսայգու վերածված տարածքում կապարվեց կառուցվելիք վրացական նոր եկեղեցու հիմնօքները՝ Էդ. Շևարդնադձեի և Իլյա 2-րդի մասնակցությամբ: Կառուցվելիք եկեղեցու տեղում կանգնեցվեց մի խաչ, իսկ մեկ շաբաթ անց մի էքսկավատոր սկսեց հողային աշխատանքը՝ «գրոսայգի» տանող ասփիճանները նախապես ավերելուց հետո: Առաջին իսկ ռոպեններից էքսկավատորը հողի երեսին սփռեց հանգուցյալների ոսկորներ. այն հանգուցյալների, որոնց շիրմաքարերը ոչնչացրել էին 1935 - 38 թթ.: Այժմ հերթը հասավ շիրմաներին:

Վրդովված են տեղի հայերը: Մի քանի կառայք ուղղակի նստել են էքսկավատորի առջև՝ իրենց պապերի ու հարազատների աճյունները պաշտպանելու նպատակով: Բողոքներն էլ շարունակվեցին, իսկ պարասխանն ընդհանուր առմամբ այս է. հողը մերն է:

Ս. Կարապետյան
«Բանբեր», № 64(77),
1-15 դեկտեմբեր, 1995

№65

ԽՈԶԻՎԱՆՔԻ ՆՈՐ ՈՂԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիում տարբեր ժամանակներում կառուցվել են առնվազն 41 հայկական եկեղեցիներ¹: Մինչև 1930-ականների սկզբները քաղաքում դեռևս կանգուն էին 26, իսկ 1988-ի վերջին՝ միայն 16 եկեղեցի:

Հայրնի ու հին եկեղեցիներից մեկն էր Հավլաբար կոչված թաղամասի արևելյան կողմում գտնվող Խոջիվանքի Սբ. Աստվածածինը: Ըստ եկեղեցու որմերին պահպանված և ժամանակին ընթերցված վիմագիր արձանագրությունների՝ այն 1655 թ. կառուցել էր Աշխարհբեկ Բեքուդյանը իր կնոջ՝ Լալի և եղբոր՝ Խապի հետ միասին: Վրաց արքունիքին մատուցված ծառայությունների համար Ա. Բեքուդյանին կոչում էին Խոջա Բեքուդ, իսկ նրա կառուցած եկեղեցին էլ սկսեց կոչվել «Խոջիվանք» ու վերածվեց տոհմական (Բեքուդյանների) գերեզմանատան: 1780 թ. Բեքուդյանների ժառանգները իրականացրին եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքները: Ժամանակի ընթացքում Սբ. Աստվածածնի շուրջ տարածված գերեզմանատունը դուրս եկավ սոսկ տոհմական շրջանակից ու վերածվեց քաղաքի հայոց գլխավոր գերեզմանատան: Տասնամյակների ընթացքում այդտեղ ամ-

փոփոխեցին երևելի շարի հայ հանգուցյալներ: Նրանց թվում են գրողներ՝ Հակոբ Աղաբաբը (1875 - 1926), Ղազարոս Աղայանը (մ. 1911), Հովհ. Թումանյանը (մ. 1923), Ալ. Ծափուրյանը (մ. 1917), Ծերենցը (մ. 1888), Մուրացանը (մ. 1908) ու Նար-Դոստը (մ. 1933): Պերճ Պոռոջյանը (մ. 1907), Բաֆֆին (մ. 1888), դրամատուրգ Գաբրիել Սունդուկյանը (մ. 1912), ժողովրդական երգիչ ու բանաստեղծ Զիվա-սին (մ. 1909), երգահան Մակար Եկմայանը (մ. 1905), քաղաքագլուխ Գևորգ Եվանգուլյանը (մ. 1901), Դաշնակցություն կուսակցության հիմնադիր-ներից՝ Սիմոն Զավարյանը (մ. 1913), հրամանա-տար Բեռին (մ. 1916) և շարի ուրիշներ: Բուն եկեղե-ցու ներսում թաղվում էին միայն Բեհբուդյան Կոնստանտինի և Նար-Դոստի անունները:

Հայրենի է, օրինակ, որ 1858 թ. այդպիսի ամ-փոփոխել է գեներալ Վասիլ Հովսեփի Բեհբուդյանի մարմինը³: Բավական ընդարձակված գերեզմանա-տարան քարածիր որոշակի ու մաքուր պահելու նպա-տակով 1899 թ. կառուցվում է ամուր շրջապա-րիսով⁴: Գերեզմանատարան քարածիրում ուղադրվում քաղաքացիական-դամբարաններ են կառուցել Հով-սեփ Խանունցը (1904թ.)⁵ և Սմբատ Տեր-Առաքելյան-ցը (1914թ.)⁶:

Արդեն խորհրդային կարգերի հաստատման սկզբնական շրջանում Խոջիվանքի գերեզմանա-տարանը փակվեց: 1920-ականների վերջերից այդ գե-րեզմանատարանը գրեթե դադարեցին թաղումները, իսկ 1936-38 թթ. քաղաքային իշխանությունների ու-րույնմամբ սկսվեց ինչպես ողջ գերեզմանատարան, այնպես էլ նրա կենտրոնում կանգնած Սբ. Աստվա-ծածին եկեղեցու և մյուս բոլոր մատուռների ու դամ-բարանների ավերումը: Թեփիսի կառուցապար-ման ու զարգացման պարամետրերը նվիրված մի աշխարհային շրջանում է, որ եկեղեցին քանդել են «քաղաքի վերակառուցման» պարամետրով, իսկ

գերեզմանոցի փոքր վեր է ածվել «Բարեկամոյ-թյան» զբոսայգու⁷: Հայոց անթիվ ու նվիրական շի-րիմներ ավերվեցին, հիմքից կործանվեց Բեհբուդ-յանների կառուցած Սբ. Աստվածածին եկեղեցին: Ի դեպ, 1936 թ., երբ այն դեռևս կանգուն էր, մի վեր-ջին հետազոտման էր ենթարկվել Վրաստանում հուշարձանների պահպանության գծով Կոնստան-տին Զեյնվալիի և արվեստի վաստակավոր գործիչ, նկա-րիչ Շարբաբյանի կողմից: Վերջինս հանգել էր այն եզրակացության, որ պահպանված որմնակարներ-ը 17-րդ դարի գործ են, իսկ հեղինակը եղել է Նա-դաշ Հովնաթանը (Հովնաթանը վրաց Վախթանգ 4-րդ թագավորի պալատական նկարիչն էր)⁸: Եկե-

ղեցին քանդեցին, առանց գոնե հարկավոր լուսան-կարներ և չափագրումներ կատարելու, իսկ հազա-րավոր տապանաքարեր որպես հասարակ շինա-քար՝ օգտագործվեցին ամենատարբեր շինություն-ների, փողոցների մայրերի, պարտեզի ու աստիճան-ների կառուցման մեջ: Միայն 1962 թ. մարտի 17-ից նախկին ընդարձակ գերեզմանատարան տարածքից հավաքված շուրջ 32 շիրմաքար իրար մոտ հավա-քելով՝ հիմնվեց այսպես կոչված «Հայ մշակույթի գործիչների պանթեոնը»: Իրականում այդ պան-թեոնը փրկված տապանաքարերի մի խումբ է, իսկ անտառային մնացած աճյունների փեղում ծառեր փրկելով՝ զբոսայգի հիմնվեց, որն այդ դրությամբ մեջ էր մինչև վերջերս:

1994 թ. քանդեցին տապանաքարերից կա-ռուցված «զբոսայգու» շրջապարիսայն, այն փոխա-րինելով նոր՝ բերդնե պարով: Քանդված հին պարսպից դուրս թափված տապանաքարերն ա-րագործն անհայտացրին⁹:

1995 թ. հոկտեմբերի 28-ին երբեմնի հայոց գե-րեզմանատարան զբոսայգու վերածված տարածքում կատարվեց կառուցվելիք վրացական նոր եկեղեցու հիմնօրհները՝ Էդ. Շևարդնաձեի և Իլյա 2-րդի մաս-նակցությամբ: Այդ օրը կառուցվելիք եկեղեցու Կրե-դում կանգնեցվեց մի խաչ, իսկ մեկ շաբաթ անց մի էքսկավատոր սկսեց հողային աշխատանքը՝ «զբո-սայգի» տանող աստիճանները նախապես ավերե-լուց հետո: Առաջին իսկ լուսալեններից էքսկավատոր-ը հողի երեսին սփռեց հանգուցյալների ոսկորներ. այն հանգուցյալների, որոնց շիրմաքարերը ոչնչաց-րել էին 1936-38-ին: Այժմ հերթը հասավ շիրիմնե-րին¹⁰:

Շրջակա հայ բնակիչները վրդովմունքով հետևում են, թե ինչպես է էքսկավատորը հողի տակ մնացած աճյուններն ու տապանները ցրվում փողով սփռում գետնի երեսին: Մի քանի կանայք առաջին օրերին ի նշան բողոքի մինչև անգամ նստել էին էքսկավատորի բացած փոսի մեջ, որ-պեսզի այդպիսով կանխեն հայ հանգուցյալների աճյունների պղծումը, բայց անօգուտ: Միակը, որ ի-րենց ուժերի սահմանում է հետևել հողային աշխա-տանքներին ու գետնի տակից դուրս եկող արձա-նագիր խաչքարերն ու տապանաքարերը պահ-պանման նպատակով փոխադրել գործող Սբ. Գե-վորգ եկեղեցու բակը: Իսկ թե ինչպիսի՞ եկեղեցի են պատրաստվում կառուցել վրացիները հայոց մա-սունքների փեղում, պարզվում է փեղական մամուլի էջերից. «... դրեցինք այն եկեղեցու հիմքը, որը լինե-լու է միասնական ուժով և դեմոկրատական Վրաս-տանի խորհրդայինը»¹¹:

ԾԱՆՈԹՄԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Հայկական եկեղեցիները Վրաստանում», ցու-ցակ և քարտեզ, Երևան, 1995:
2. П.М. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии. Тбилиси, Ереван, 1988, էջ 96:
3. Հայաստանի պետական կենտրոնական պա-րամետր արխիվ (այսուհետև՝ ՀՊՊԿԱ), ֆոնդ 56, ցու-ցակ 1, գործ 3675, թերթ 1:

4. ՄՊՊԿԱ, § 53, g. 1. q. 3384, թ. 1, 35:
5. ՄՊՊԿԱ, § 53, g. 1, q. 3429, թ. 2:
6. ՄՊՊԿԱ, § 53, g. 1, q. 3461, թ. 1-3:
7. Թեյմուրազ Բերիձե, ... Եւ հայրնվեց Թբիլիսի (վրացերեն), Թբիլիսի, 1977, էջ 128-129:
8. "Вечерний Тифлис", 1936, № 68, էջ 3, № 73, էջ 2:

9. Ս. Կարապետյան, Հայոց մասունքների տեղում վրաց եկեղեցի, «Բանբեր», 1995, № 64, էջ 3:

10. Գենո, Չայն Նախնեաց շիրմների, «Լրագիր», 1995, № 218(450), 13 դեկտեմբերի, էջ 5:

Մամվել Կարապետյան
«Այլը» օրաթերթ, թիվ 122,
16 հունիսի, 1996

№66

ԹԲԻԼԻՍԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏԱՆ ՏԵՂՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑԻ Է ԿԱՌՈՒՅԿՈՒՄ

Թբիլիսի արդեն վերջին ու միակ հայկական թաղամասի՝ Նավյաբարի վերին հարվածի գրոսայգու (ոչ ավել, ոչ պակաս՝ նախկին Խոջիվանքի հայոց գերեզմանարան) տարածքում այսօր արագ տեմպերով ընթանում են վրաց Մայր եկեղեցու կառուցման աշխատանքները:

Բայց արդյո՞ք դա քրիստոնեական և աստվածահաճո ձեռնարկ է: Այդ «հայրենանվեր» ձեռնարկը լայնորեն գովերգվում է վրացական լրատվության բոլոր միջոցներով: Նանրապետական պաշտոնական թերթերից մեկում տպվեց հոդված «Վրաստանում ամենաբարձր» վերնագրով («Թբիլիսի», 08.02.96 թ.): Ինչպես պարզվեց, ապագա եկեղեցին նվիրվում է Բրիստոսի ծննդյան 2000 տարվան և խորհրդանշելու է վրաց ցոված ազգի ու տարածքի միաձուլվելու գաղափարը: Հոդվածում նշված է, որ եկեղեցին սկզբնական շրջանում մրադրված են եղել կառուցել Վահեի ընդարձակ և հարմարավետ թաղում, և մինչև անգամ տեղն էլ օժվել էր: Բայց ավելի ուշ գրան, որ նշված թաղամասը իբր նեղ է այդ հսկա կառույցի համար:

Մի հետաքրքիր փաստ. Վահեում է ապրում վրաց ազնվականությունը իր հարմարավետ տներով: Բացի այդ գլխավորը՝ ամայի տարածք՝ որքան ուզես: Համեմայն դեպ, չգիտես ինչու, եկեղեցին որոշվեց կառուցվել Նավյաբարի վերը նշված տեղում: Վրաց մամուլում անընդհատ թաքցվում է այն փաստը, որ տեղում ժամանակին եղել է հայկական

ԹԲԻԼԻՍԻ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԵՋՄԱՆԱՏԱՆ ՏԵՂՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑԻ Է ԿԱՌՈՒՅԿՈՒՄ

Թբիլիսի արդեն վերջին ու միակ հայկական թաղամասի՝ Նավյաբարի վերին հարվածի գրոսայգու (ոչ ավել, ոչ պակաս՝ նախկին Խոջիվանքի հայոց գերեզմանարան) տարածքում այսօր արագ տեմպերով ընթանում են վրաց Մայր եկեղեցու կառուցման աշխատանքները:

Բայց արդյո՞ք դա քրիստոնեական և աստվածահաճո ձեռնարկ է: Այդ «հայրենանվեր»

ժամուկվելու գաղափարը: Հարգանքով նշված է, որ եկեղեցին սկզբնական շրջանում մրադրված են եղել կառուցել Վահեի ընդարձակ և հարմարավետ թաղում, և մինչև անգամ տեղն էլ օժվել էր:

Մի հետաքրքիր փաստ. Վահեում է ապրում վրաց ազնվականությունը իր հարմարավետ տներով: Բացի այդ գլխավորը՝ ամայի տարածք՝ որքան ուզես: Համեմայն դեպ, չգիտես ինչու, եկեղեցին որոշվեց կառուցվել Նավյաբարի վերը նշված տեղում: Վրաց մամուլում անընդհատ թաքցվում է այն փաստը, որ տեղում ժամանակին եղել է հայկական

գերեզմանատուն ու եկեղեցի: Իշխանությունները կարարում են գործողություններ, մոռանալով քրիս-

տոնության օրենքները: Եկեղեցու հիմքերը փորելու ընթացքում դուրս են շարվում հազարավոր հանգուցյալների ոսկորները, գանգերը: Մա ի՞նչ է, եթե ոչ աղաղակող վանդալիզմ: Նման գործողություններ իրեն հարգող ոչ մի երկրում չեն կատարվում:

«Լրագիր Օր», 1996, 14 հունիս
Տեքստը և գծանկարը՝ ԳԵՆՈՅԻ

№67

ARMENISCHER FRIENDHOF GESCHÄNDET

Die neue "Kathedrale der nationalen Einheit" in Tbilissi entsteht auf einem Gelände, welches die Fundamente eines ehemaligen armenischen Friedhofs barg. Ebde Oktober 1995 stellte man in Anwesenheit von Eduard Schewardnadze und des Patriarchen Ilia II, während einer feierlichen Zeremonie an der markierten Stelle in einer heutigen Parkanlage im östlichen Stadtviertel Havlabar ein Kreuz auf. Eine Woche später begannen Bagger mit den Aushubarbeiten. Damit wurden die letzten Reste einer kulturell wertvollen Friedhofsanlage zerstört, deren Anfänge in das Jahr 1655 mit dem Bau einer der ältesten armenischen Kirchen zur Hl. Muttergottes zurückgehen. Der Gründer erhielt für seine Verdienste am georgischen Königshof den Titel "Chodja", die als Familiengrabstätte erbaute Kapelle den namen "Chodjiwank". nach ihrer Renovierung 1780 wuchs die Anlage um die Hl. Muttergottes-Kirche zum Hauptfriedhof der Armenier-Gemeinde von Tbilissi. Im Laufe von Jahrzehnten fanden berühmte armenische Schriftsteller, Gelehrte, Generäle, Komponisten, Dramatiker und Volkssänger hier ihre letzte Ruhestätte, wie auch ein ehemaliger Bürgermeister und einer der Gründer der nationalrevolutionären Partei der "Daschnaken". Um den weltläufigen Friedhof abzugrenzen, wurde 1899 ringsum eine feste Mauer errichtet. Die angesehenen Architekten Chanunts und Der Arakeljan bauten interessante Mausoleen und Grabdenkmäler. Bereits in den Anfängen der Sowjetisierung wurde der Friedhof von Chodjiwank geschlossen. Zu Beginn der 20-er Jahre stellte man auch die Beerdigungen ein. Mit dem Beschluß der Behörden begann ab 1936 - 1938 die Zerstörung des gesamten Friedhofs sowie der Hl. Muttergottes-Kirche und alter anderen Kapellen und Grabmäler. Im Entwicklungsplan für Tbilissi findet sich der Hinweis, daß die Kirche wegen des "neuaufbaus der Stadt" abgerissen wurde, während der Friedhof einer sozialistischen Freizeitanlage unter dem namen "Freundschaft" weichen mußte.

Vor dem Abriß der Kirche fanden 1936 die Denkmalpfleger heraus, daß die auf den Kirchenmauern erhaltenen Fresken aus dem 17. Jh. von dem armenischen Hofmaler naghassch Hovnatian

Die „Kathedrale der nationalen Einheit“ in Tbilissi entsteht auf einem Gelände, welches die Überreste eines ehemaligen jüdischen Friedhofs barg. Am 1. Oktober 1995 stellte man die Anwesenheit von Eduard Shevardnadze und des Patriarchen Ilia II. während einer feierlichen Zeremonie an der markierte.

Zu Beginn der 20-er Jahre stellte man auch die Beerdigungen ein. Mit dem Beschluß der Behörde begann ab 1936-1938 die Zerstörung des gesamten Friedhofs sowie der Hl. Muttergottes-Kirche und aller anderen Kapellen und Gräbner. Im Entwicklungsplan für Tbilisi findet sich der Hinweis, daß die Kirche wegen des „Neuaufbaus der Stadt“ abgerissen wurde, während der Friedhof einer sozialistischen Freizeit-Parkanlage unter dem

ART. ADST-PROTEST: Einige Frauen in die geöffneten Gräber weitere Schändung. Hilflos konnten sie noch Reste von Bodenarbeiten zu kamen, bergen und geöffneten Heilig transportieren; ehemaligen Grabplatz zur Parkanlage für eingelassen waren.

stammten. Von dem Bauwerk existieren keinerlei Darstellungen oder Abmessungen. Tausende Gräber wurden entweiht, ihre Grabsteine – die als sog. "Chatschkare" stilistisch weltgeltung haben – als Baumaterial für diverse Neubauten, zum Bau von Trottoirs und Mauern verwendet. Erst 1962 konnten von dem gesamten Areal noch rund 32 Grabsteine zusammengetragen und im sog. "Pantheon der armenischen Kulturschaffenden" aufgestellt werden. Auf den eingeebneten Gräbern pflanzte man Bäume für die bis zuletzt genutzte Parkanlage. Die aus den Grabsteinen errichtete Mauer rund um das Parkgelände wurde jedoch 1994 abgerissen und durch eine Betonmauer ersetzt. Alle Grabsteine aus der alten Mauer sind seit – dem spurlos verschwunden.

Die angelaufenen Ausschachtungsarbeiten förderten nun auch die Gebeine der seit Jahrhunderten hier Begrabenen zutage. Mißbeurteilung verfolgten die Anwohner der Umgebung diesen vandalistischen Akt. Aus Protest stetzten sich einige Frauen in die vom Bagger geöffneten Gräber, um deren weitere Schändung zu stoppen. Hilflos konnten sie jedoch nur noch Reste von Kreuzsteinen und Denkmälern, die bei den Bodenarbeiten zum Vorschein kamen, bergen und zu der weiter geöffneten Heilig-Georg-Kirche transportieren; ebenso die ehemaligen Grabplatten, die in die zur Parkanlage führende Treppe eingelassen waren. Der Bulldozer hatte auch diese Stufen abgetragen.

Wie bekannt, nahm die kirchliche und weltliche Prominenz am 3. März die Grundsteinlegung für das an dieser Stelle entstehende Gotteshaus der Georgier vor – ein Ereignis, zu dem die Lokalpresse schrieb: "...wir legen hier den Grundstein für die –jenige Kirche, welche das Symbol für die gemeinsame Stärke und die Demokratie Georgiens sein wird."

In der Hauptstadt Tbilissi, deren Bevölkerung Ende des letzten Jahrhunderts noch über 50% Armenier aufwies, existierten für die zeitweis mehrere Hunderttausende zählenden Armenier mindestens 41 Kirchen sowie ein Bischofssitz. Bis Anfang der 30-er Jahre standen in der Stadt noch 26, Ende 1988 dagegen nur noch 16 Kirchen.

Samwel Karapetian in "Menk"
nr. 8/96 - A. H.

№68

ՆԱՅԿԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՈՅԻ ՏԵՂՈՒՄ
ՎԵՐՄԿՍՎԵՑ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ
ԿԱՌՈՒՅՈՒՄԸ

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հեր հանդիպումից անմիջապես հետո վրաց պապոքիարք Իլյա 2-րդը հունվարի 12-ին վրացական հեռուստատեսությամբ ի յուր աշխարհի հայտարարեց, որ կիրակի օրը, հունիսի 15-ին ինքը մեծ հանդեսով պետք է օծի Էլիա սարի լանջին կառուցվելիք, բայց շինարարական աշխատանքները չորս 1 փարի 3 ամսի

Այնպես էլ հայոց կարողին-
ւոյ հետ համոզականօրժց ան-
միջապէս հետո վրաց պատ-
իւարը Իւլա 2-րդը հունիսի 12-
ընդհարված Սր. Երրորդություն եկեղեցին, և ող-
ասարկածահանոն այդ գործին իր ողջոյնն է վա-
հանցել նաև Գարեգին Ա կաթողիկոսը:

Հունիսի 15-ին իսկապես Կոնգրեսի ժողովում օժանդակում շեղ հանդեսը, ապա եզներ մաքաղ արվելիս ու բաժանվեցին ներկաներին:

Հիշեցնենք, որ վայրը, ուր կառուցվելու է վրաց Մբ. Երրորդություն եկեղեցին, հավաքաբար թաղամասի մեջ ներառված պատմական հուշիվանքի հայոց գերեզմանատունն է։ Նոր եկեղեցու հիմքը գցելու ժամանակ ցրիվ են տվել հայ հանգուցյալների աճյունները և ջարդել տապանաքարերը, այդ առթիվ առդեն մի շարք իրապարակումներ են եղել։

Կառուցվելիք եկեղեցու փուլը, այնուհանդերձ, հունիսի 15-ին արդեն երկրորդ անգամ օծվեց (առաջին անգամ օծվել էր 1995 թ. հոկտեմբերի 28-ին՝ դարձյալ Իլյա 2-րդի և Էդ. Շևարդնադձեի մասնակցությամբ, «Ռեզոնանսի», 16 հունիսի 1997, թիվ 162) այն եկեղեցու հիմքը, որը չնայած բազմաթիվ ահազանգերին ու հրապարակումներին, անուայման ուժգույն են կանգնեցնել հայ շիրիմների վրա:

Մամուլի Կարասյեւրյան
«Տայոց Աշխարհ», № 12,
2 հուլիսի 1997

№ 69

КРЕСТ' ХОДЖИВАНКА

Приветствие Католикоса Гарегина I
Арманская пресса не раз писала о последовательном разрушении армянских

исторических, культурных, религиозных и иных материальных и духовных ценностей, находящихся на территории Грузии. К сожалению, мы ни разу не слышали о том, чтобы наши власти, соответствующие ведомства или Армянская Апостольская Церковь хоть в какой-то форме поднимали этот вопрос перед руководством Грузии и пытались пресечь творящийся вандализм.

Показательна в этом плане история строительства грузинской церкви Св. Троицы на территории исторического армянского кладбища Ходживанк. Строительство это было начато около двух лет назад, но вследствие многочисленных протестов было приостановлено.

И вот 12 июня грузинский патриарх Илия II, вернувшись из Армении, объявил по телевидению, что 15 июня церковь Св. Троицы будет им освящена. Он также сообщил, что это "богоугодное дело" приветствовал и католикос Гарегин I. И действительно, 15 июня церковь вторично (!) была освящена в присутствии президента Грузии Эдуарда Шеварднадзе. Понятно, что во всей этой истории нас удивляет не поведение грузинского патриарха и президента, а молчание нашего президента и благословение нашего патриарха. Удивляет, хотя, казалось бы, пора уже и перестать удивляться.

А о том, как воспримут прихожане Армянской Церкви в Грузии "благословение" Гарегина I, можно судить по публикуемому ниже письму, полученному редакцией из Тбилиси.

А. М.

ИСТОРИЯ ПОВТОРЯЕТСЯ

"Ходживанк" был одним из известных и богатых кладбищ Тбилиси. Был до периода сталинских репрессий, до 1937 года, когда здесь еще продолжали хоронить людей, а по ночам творились злодеяния.

Бабушка моя жила в Авлабаре, недалеко от кладбища, и я еще ребенком часто бродил по Ходживанку, любовался его прекрасными памятниками, могильными плитами и церковью Сурб Аствацацин.

Помню надгробный камень на могиле знаменитого редактора и публициста Григора Арицруни, сделанного, как он и завещал, из обломка скалы. Помню и другие шедевры, сделанные руками истинных

мастеров. И болела душа: неужели все это будет стерто с лица земли?

Не могу забыть могилу моей любимой бабушки Нины, памятник на могиле бабушки Ованеса (она находилась в центральной части кладбища)...

Все это было уничтожено. До конца жизни не забуду, как разрушали памятники и надгробья и ночами вывозили на строительство здания так называемого ИМЭЛ.

С тех ужасных, варварских времен прошло 60 лет, но и сегодня продолжается варварство, не укладывающееся в сознание человека: наши братья-христиане уничтожают прах покойников, чтобы построить здесь грузинскую церковь. Неужели в огромном городе не нашлось для нее другого места?

Хачатур Геворкян

"Голос Армении", 8.07.1997, N73

№70

ՀԱՄԱԶԱՆԳ

ԽՈՋԻՎԱՆԻ ԵՎ ՊԱՆՈՒՆԻ ԱՆՅԱԼ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ

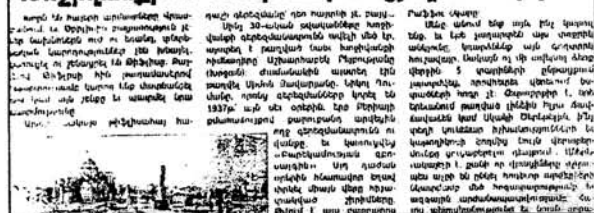
Խորն են հայերի արմարները Վրաստանում, Թբիլիսիի բացառություն չէ: Մեր նախնիներն ուժ ու եռանդ, փնտրական կարողություններ չեն խնայել, կառուցել ու շենագրել են Թիֆլիսը: Զայելով Թիֆլիսի հին թաղամասերով՝ հպարտությամբ կարող ենք մարմանել այս կամ այն շենքը ու պարմել նրա պարմությունը:

Այսօր, սակայն, թիֆլիսահայ համայնքի առջև մի շարք հիմնախնդիրների հետ ծառացել է Խոջիվանքի՝ հայ գրողների ու հասարակական գործիչների Պանթեոնի անմխիթար, ավերված վիճակը: Այս Պանթեոնը սրբազան ուխտավայր է ոչ միայն վիրահայության, այլ ողջ հայության համար, քանզի այստեղ են ամփոփված ավելի քան 30 հայ երախտավորներ: 19-րդ դարում հայ մշակույթի զարգացման կենտրոնը Թիֆլիսն էր. այստեղ էին ապրում ու ստեղծագործում նրանք: Պանթեոնում են թաղված հայ գրականության ու մշակույթի հսկաները՝ Բաքիին, Հովհ. Թումանյանը, Գ. Սունդուկյանը, Ծերենցը, Մուրացանը, Նար-Դոսը, Ջիվանին, Նաղաշ Հովնաթանյանը: Ի դեպ, վերջինս իր ժամանակի ամենահայտնի որմնակարիչն էր: Նրա վրձինն են պարկանում Թբիլիսիի Սբ. Նորաշեն, Սբ. Նշան եկեղեցիների որմնակարները: Հարկանշական է, որ Հովնաթանյանը ծաղրում էր սարանային ծառայող որոշ հոգևորականների, և նրանք առանց խղճի խայթի սկսել էին ոչնչացնել Նաղաշի նկարները Սբ. Նորաշենում, իսկ Սբ. Նշանի որմնակարներն այժմ ոչնչանում են անխնամությունից, խոնավությունից: Թե երբ կոչնչացվի Նաղաշի գերեզմանը, դեռ հայրենի չէ, բայց...

Մինչ 30-ական թվականները Խոջիվանքի գերեզմանապարտն ալվել մեծ էր: Այսպես է թաղված նաև Խոջիվանքի հիմնադիրը՝ Աշխարհբեկ Բեյբուրյանը (Խոջան): Ժամանակին այսպես էին թաղվել Միսնոն Ջավադյանը, Նիկոլ Դումանը, որոնց գերեզմանները կորել են 1937 թ. այն սև օրերին, երբ Բեյրայի քմահաճությամբ քարոզանդ արվեցին ողջ գերեզմանապարտն ու վանքը և կառուցվեց «Բարեկամության զբոսայգին»: Այդ դաժան օրերին հնարավոր եղավ փրկել միայն վերը հիշատակված շիրիմները: Թվում է՝ այս բարբարոս ոճը անվերադարձ անցյալում է, բայց այժմ նորոգյա վայրագություններ են կատարվում հրապարակավ... Կորվեցին ծառերը, այգի-գերեզմանապարտը փորվեց մի մեծ փոս, երկրի նախագահը ու կաթողիկոսը հանդիսավոր արարողությամբ փրկողներին այսպես կոչված «Մբ. Երրորդություն» եկեղեցու հիմնաքարը: Գերեզմանապարտն ամփոփվածների ոսկորներն այս անգամ էլ գոհ գնացին էքսկավատորների արամներին:

Տխուր փեսարան է բացվում մեկուսացած ու որբացած Պանթեոնում: Դարբասը փրկահանված է և կորած, պարիսպները՝ քանդված, ծառերն՝ արմապախիլ: Հայ համայնքի ներկայացուցիչները, չնայած փոստական դժվարություններին, չեն զղանում և անընդհար վերանորոգում են քաղաքապետի և Բաֆթու նկարը, իսկ երիտասարդներն աննկուն եռանդով շարունակում են ծառափուկը: Բայց խանդավառությունն էլ սահման ունի, և այն սկսում է փրկի փալ, երբ գալիս ու կրկին փեսում են թիրախի վերածված Բաֆթու նկարը:

Խոջիվանքի եւ Պանթեոնի անցյալ ու ներկան

Մենք անում ենք այն, ինչ կարող ենք, և եթե չաղարքեն այս փորքիկ անկյունը, կդարձնենք այն գողորիկ հուշավայր: Մակայն ոչ մի ավերող ձեռք վերջին 5 տարիների ընթացքում չպարծվեց, որոհերն վերնում նստածների հոգը չէ: Ներաբրքի է, եթե Երևանում թաղված ինեին Իյա Ճավճավաճեն կամ Ալակի Ծերեթեիին, ինչ փրկի կունենար իշխանությունների և կաթողիկոսի կողմից նույն վերաբերմունքը ցուցաբերելու դեպքում... Ամերկակայելի է, քանի որ վրացիները մշտապես աչքի են ընկել հոգևոր արժեքների նկատմամբ մեծ հոգափայրությամբ և ազգային արժանապարկությամբ: Հայոց պետականությունը և նրան գորավիզ Ամենայն Հայոց հովվապետը պետք է ուշադրությամբ հետևեն մեր արժեքների պահպանմանը:

Հարկ է նշել, որ Վրաստանի օրենսդրությամբ հայ գրողներն ու հասարակական գործիչների Պանթեոնը պետական հովանավորության ներքո է վրաց գրողների ու գործիչների Պանթեոնների օրինակով: Վերջիններս բարեկարգ են շրջապարված

հոգածությամբ: Իսկ մեր Մեծերի հանգստարանը անապարի է վերածվում: Երևի այս է պարճառը, որ Թբիլիսիի տեսարժան վայրերի ոչ մի ուղեցույցում նշված չէ Խոջիվանքի Պանթեոնը, և ընդհանրապես ոչ մի հայկական հուշարձան կամ եկեղեցի: Ես թիֆլիսեցի եմ և միշտ հալարպացել եմ իմ քաղաքով՝ թե նրա ավանդույթներով, թե իմ նախնայաց թողած հոյակերպ հուշարձաններով: Եվ դժվար է սառը դարել, բայց ինձ հեք շարերն են համաձայն, եթե այսօր չփրկափոխենք մեր երախարավորների քաղաքները, վաղը ուշ կլինի, այդ շիրիմները կարժանանան Ջավադյանի ու Դումանի գերեզմանների ճակարագրին:

Օֆելյա Գրիգորյան

Տպագրելով այս հոդվածը՝ խմբագրությունը հանդգնում է, որ Վրաստանի պետական մարմիններն անհրաժեշտ փրկելու ռեսուրսները դեպքում համապարասական վերաբերմունք կցուցաբերեն այն անձանց նկատմամբ, ովքեր խաթարում են հայկական հուշարձաններն ու կոթողները, դրանով իսկ մեր հիմնավոր քարիդրացիական հարաբերությունները, որոնք ապացուցել են իրենց հավերժականությունը՝ հաղթահարելով անցողիկ բոլոր փորձությունները:

ԱՌԱՎՈՏ

«Առավոտ», № 13, 24.01.97 թ.

№71

ЭТО ПОХОЖЕ НА ПЕРЕДЕЛКУ ИСТОРИИ

Свое письмо И. Туманова адресовала не только нашей редакции, но и в первую очередь, Президенту Грузии г-ну Шеварднадзе, послу РФ в РА Баримадзе, послу РА в РФ Хачатрян, Редакции газеты "Врастан".

Уважаемые господа!

Обращаюсь к Вам с письмом и уверена, что оно будет правильно понято и истолковано. До нас дошли слухи, что кладбище Ходживанк разрушается и на ее территории планируется постройка церкви. Сам факт сохранения армянского кладбища является престижным для республики Грузия. Однажды, в 30-х годах, уже была проделана работа по упорядочению могил на кладбище, но известно, что такого рода работы ни к чему хорошему привести не могут. Это похоже на переделку истории, а всем нам известно, что это невозможно.

ЭТО ПОХОЖЕ НА ПЕРЕДЕЛКУ ИСТОРИИ

На кладбище Ходживанк похоронены мои предки, жизнь и деятельность которых являются частью истории и культурной жизни Грузии.

1. Мой прадед, князь Михаил Биртвелич Туманов (1818 - 1875), известный грузинский поэт, первый переводчик Пушкина на грузинский язык, действительный статский советник.

2. Его жена, княгиня Елизавета Ениколопова.

3. Мой дед, князь Георгий Михайлович Туманов (1854 - 1920), автор 3-х томника "Характеристики и воспоминания", организатор Грузинского Театрального общества, организатор Тбилисского Политехникума, редактор прогрессивной газеты "Новое обозрение" в течение 13 лет, организатор сборника неизданных грузинских классиков и материалов о памятниках старины.

4. Дочь князя, Варвара Георгиевна Туманова.

Род наш древний, грузинские цари Теймураз II и Ираклий II благоволили к нему (Теймураз II дал им право одновременно с фамилией носить звание "Мдивана").

Очень надеюсь, что власти и общественность Грузии не забудут о вековой дружбе, объединяющей наши два народа, и не позволят глумиться над памятью усопших, которые приносили государству Грузии только пользу.

С уважением Туманова Ирина
Евгеньевна, член общества дружбы
"Армения - Грузия".

"Голос Армении" 9 августа 1997 года

№72

ПО КАКОМУ ПРАВУ КАТОЛИКОСЫ ОСКВЕРНЯЮТ МОГИЛЫ?

*Два чувства дивно близки нам -
В них обретает сердце пищу -
Любовь к родному пепелищу,
Любовь к отеческим гробам.*

А. С. ПУШКИН

6 февраля 1901 г. город Тифлис получил драгоценный подарок - в этот день состоялось торжественное открытие нового роскошного здания Артистического Общества. Здание состояло из первоклассного театра, большого концертного зала и ряда больших и малых помещений для клуба Артистического Общества. Главным героем этого события был почтенный гражданин города - сын тифлисского "мокалаке", известный деятель культуры и просвещения,

большой благотворитель и меценат Исая Егорович Питоев, который построил для города уже второе подобное здание.

Кроме того, он был зачинщиком сбора средств и строительства музыкального училища, в котором ныне помещается консерватория имени Вано Сараджишвили.

К сожалению, объем газетной статьи не позволяет описать деятельность этого легендарного мецената в лучшем значении этого слова...

Жизнь И. Е. Питоева прервалась в 1904 году. Похороны любимца города, выдающегося гражданина состоялись на Ходживанкском кладбище. В годы меньшевистского правления театр был переименован в театр грузинской драмы им. Шота Руставели.

В 30-х годах были снесены сооружения армянского монастыря Ходживанк и ликвидировано одноименное кладбище. Неблагодарное руководство города не сохранило могилу выдающегося мецената и равнодушно сравнивало ее с землей. На сегодняшний день в Тбилиси ничто уже не напоминает о

ПО КАКОМУ ПРАВУ КАТОЛИКОСЫ ОСКВЕРНЯЮТ МОГИЛЫ?

*Два чувства дивно близки нам —
В них обретает сердце пищу —
Любовь к родному пепелищу,
Любовь к отеческим гробам.*

А.С.ПУШКИН

6 февраля 1901 г. город Тифлис получил драгоценный подарок — в этот день состоялось торжественное открытие нового роскошного здания Артистического об-

И. Е. Питове: сегодня нет ни улицы, ни переулка, ни мемориальной доски памяти выдающегося мецената... Казалось, все конечно - настал конец актам неблагодарности и вандализма! Наконец-то кости Почетных граждан Старого Тифлиса могут навсегда успокоиться. Но... не тут-то было!

Оказывается, Католикосу Илие понадобилось строительство и нового храма... не где-нибудь, а именно на священном Ходживанкском холме, на костях Ходживанкского кладбища... И началась новая серия надругательств над давно умершими Почетными гражданами города. Таким образом, сегодня, согласно новой технологии изощренного вандализма, выбрасываются кости из могил на свалку - кости Почетных граждан города, которые на протяжении столетий совершали подвиг во имя строительства, экономического развития, благоустройства и украшения города.

Разумеется, храм, который строится таким преступным способом, принесет не

славу, а вечный несмываемый позор. Как бы ни назвали этот новый храм грузинские богопочитатели, он войдет в историю грузинского народа как "храм на костях Почетных граждан, строителей города Тбилиси".

Этих граждан грузинские цари приглашали специально в качестве "градообразующего элемента", многим из них присваивалось почетное звание "мокалаке", именно они развивали производство, торговлю и другие городские структуры, без которых нормальный город существовать не может.

Они работали усердно, верой и правдой и не сомневались в том, что после смерти удостоятся вечного покоя в соответствии с традициями христианского благочестия. Но их ожидания были обмануты: могилы оказались "временными" - в 30-е годы были конфискованы надгробные памятники и использованы в качестве стройматериала... Но это не все - еще через 60 лет стали выбрасывать кости из могил. Таким образом, останки Почетных строителей города лишились своего последнего приюта. Как видит уважаемый читатель, это уже не рядовое хулиганство, а вандализм... И совершается этот вандализм не где-нибудь в африканских джунглях, а в столице правового демократического государства, которая желает стать в один ряд со столицами цивилизованных стран мира.

Какое бы оправдание себе ни придумали строители нового храма, на нем будет лежать вечное многотысячное проклятие тифлисских граждан и их потомков, которые ныне живут в разных странах мира.

Недовольство и протесты тбилисских горожан были настолько сильными, что преступное строительство было приостановлено. Но католикос Илия решил добиться своего. Вероятно, одной из целей его визита в Армению было - аннулировать протест тбилисцев и "согласовать" преступное строительство.

Я не знаю, какими словами Католикос Илия уговаривал Католикоса Гарегина I дать это согласие, но я видел, как на сцене ереванской филармонии обнимались и целовались два Католикоса...

А в настоящее время в Тбилиси продолжается махровый вандализм и грубейшее богохульство, ибо как еще назвать систематическое расхищение церквей и кладбищ, принадлежащих соседям. Неужели эта азбучная истина неведома церковному руководству Грузии? Неужели уважае-

мый грузинский народ не может разобраться в азбуке элементарной общечеловеческой морали и благочестия?!

*Михо Сафаров - сын гражданина
Старого Тифлиса.*

"Голос Армении", 1997, вторник, 14 октября, N115 (18177), стр. 1 - 2

№73

НА РАДОСТЬ САТАНЕ

* "Богоугодное дело" приветствовал Католикос Гарегин I

* Выстоят ли храмы, возводимые на крови, костях и лжи?

* Нас вынуждают отмечать праздники Святой Армянской Апостольской Церкви по грузинскому календарю!

Редакция "ГА" получила из Тбилиси тревожное письмо. Оно адресовано Католикосу Всех Армян Гарегину I, Национальному Собранию РА, Всемирному Совету Церквей, Патриарху Московскому и Всея Руси Алексию II. Некоторые из фактов, приведенных в письме его автором М. Сараджевым, муссировались на страницах армянской прессы. Собранные же воедино и дополненные свежей информацией, они требуют незамедлительного вмешательства в сложившуюся ситуацию первых лиц государства и церкви.

Проклят всяк, кто не исполняет постоянно всего, что написано в книге закона" (Второзаконие 27, 26)

"Мы гонимы, но не оставлены; низлагаемы, но не погибаем..." (Второе послание к Коринфянам 4, 9)

Гневная волна протестов армянского и русского населения Грузии против возведения (на радость сатане!) грузинской церкви на развалинах древнего армянского кладбища в Тбилиси, казалось, достигла своей цели - строительство, начатое варварами несколько лет назад, было приостановлено. Однако 12 июня 1997 г. Католикос - Патриарх Всея Грузии Илия II, возвратившись из Армении, заявил по грузинскому телевидению, что через 3 дня будет вновь (!) освящено место строительства грузинской церкви на руинах кладбища Ходживанк. Патриарх Илия II не преминул отметить, что это "богоугодное дело" приветствовал и Католикос Всех Армян Гарегин I. Оставим благословение Католикоса Гарегина I на его совести и обратимся к истории.

Да, уже не впервые подвергается варварскому осквернению кладбище Ходжи-

ванк на Авлабаре, где покоились предки тифлисских граждан, в том числе и мои предки - Сараджевы, Калантаровы, Кузановы, Амировы, Шароевы, Агаджановы, Тер-Давидовы, Бериевы, Мурадовы, Тер-Гевондяны, Амираговы, Тархановы, Тумановы и многие, многие другие.

Проклят кто, кто не исполняет постоянно всего, что написано в книге законов (Второзаконие 27, 26)
"Мы гонимы, но не оставлены, низлагавши, но не погибавши..."
(Второе послание к Римлянам 4, 9)

Главная тема протестов армянского и русского населения Грузии против возведения (на радость сатане!) грузинской церкви на развалинах древнего армянского кладбища в Тбилиси, чашею, до сих пор слободы — строительств, ничтоже вярзая...

♦ "Богоугодное дело" приветствовал Католикос Гарегин I
♦ Выстоят ли храмы, возводимые на крови, костях и лжи?
♦ Нам надлежит отмечать праздники Святой Армянской Апостольской Церкви по грузинскому календарю!

НА РАДОСТЬ САТАНЕ

Факт и комментарий

церковь Дзорабаши Сурб Геворк ("Над обрывом" Святого Георгия)... Тот список длинен!

С благословения Католикоса - Патриарха Всея Грузии Илии II, как и до него, нагло захвачены, осквернены и присвоены армянские храмы - Сурб Григор Лусаворич (Святого Григория Просветителя) в г. Сурам; Бетхеими Сурб Аствацацин (Вифлеемская Пресвятой Богородицы); построенный Бебутовыми Кусанац Сурб Стефанос (Девичий монастырь Святого Степана); Сурб Карапет (Святого Карапета); Карапи таги Сурб Геворк ("Скалистого квартала" Святого Георгия); построенная Д. Тамамшевым в 1850 году Вераи Сурб Хач (Верийская Во Имя Святого Креста), где уничтожено большинство надгробий; Чугурети Сурб Аствацацин (Чугуретская Пресвятой Богородицы); Хнети Сурб Аствацацин (Хнетская Пресвятой Богородицы), где был крещен Мартирос Сарян... Длиннен этот список.

С благословения Патриарха Всея Грузии Илии II бандитствующие священники ворвались в церковь Норашен Сурб Аствацацин (Норашенская Пресвятой Богородицы), осквернили ее, разбили алтарь, повредили и уничтожили многие фрески, разбили внутри церкви все мраморные хачкары...

В настоящее время Патриарх Всея Грузии Илия II благословляет сатанинский план разрушения церкви Могни Сурб Геворк (Могнийский Святого Георгия), а также захвата и присвоения церкви Сурб Минас (Святого Минаса) и церкви Сурб Ншан (Во Имя Святого Знамени), из-под сводов которой в иные дни появляется таинственный свет...

Разве не знает Его Святейшество Илия II, что рухнут, непременно рухнут грузинские храмы, возводимые на крови, костях и лжи!

"Придут дни, в которые из того, что вы здесь видите, не останется камня на камне; все будет разрушено" (От Луки Святое Благовествование 21, 6).

Оскверняются и присваиваются также греческие и русские храмы; затерта прекрасная славянская вязь под куполом церкви Святого князя Михаила Тверского - "Приидете ко Мне, все труждающиеся и обремененные, и Аз упокою Вы (От Матфея Св. Бл. 11, 28).

В свете вышеизложенного упомянутое "благословение" Католикоса Всех Армян Гарегина I выглядит не столько кощунственным, сколько смешным. Да ведь приветствуй или проклинай - невелика разница, так как политика нравственного геноцида, судя по молчаливой позиции Св. Эчмидзина и Еревана, будет проводиться в Грузии и впредь!

Неужто и впрямь столь наивен первосвященник Армении Гарегин I, не поднимется рука именовать его Католикосом Всех Армян, скажем, и потому, что армян в Грузии (и это следовало бы знать Гарегину!) вынуждают справлять праздники Светлого Христова Воскресения, Вознесения Господня и другие по грузинскому календарю, а не так, как в Св. Эчмиадзине!

Никто не смеет глумиться над религиозными чувствами чад Святой Армянской Апостольской Церкви!

Это письмо красноречиво свидетельствует о порочной деятельности Армянского Епархиального Совета в Грузии.

А тем временем епископ Г. Серайдарян возводится в сан архиепископа (причем последней "заслугой" новоиспеченного архиепископа явилось "исчезновение" древнего армянского колокола, который, по официальной версии, был им кому-то "подарен"!)

Воистину, нам в Грузии не приходится рассчитывать на защиту наших прав и свобод, чести и достоинства - ведь посольство Республики Армения в Грузии возглавляет художник Л. Хачатрян, "окопавшийся" от своих соплеменников в Собачьем переулке.

Вдумайтесь - разрушают, оскверняют и захватывают наши храмы, уничтожают культурные и материальные ценности, директорами армяно-русских школ назначают грузин, не владеющих армянским языком, депутат парламента Грузии Г. Лордкипанидзе заявляет по грузинскому телевидению, что армянский и русский театры - излишество для Тбилиси, появляются публикации, оскорбительные для армянского народа...

"Отцы нации" в Армении не устают уверять нас, что им все известно о "процветании" армян в Грузии, но они вынуждены молчать, чтобы с армянами "ничего не случилось"!

Ну что ж, оберегайте нас, дорогие армянские руководители, а мы все равно будем гневно обличать ваше бездушие, трусость и фарисейство!

Пока еще есть время, пока еще не поздно - остановите вандалов из грузинской Патриархии!

Мой великий предок - Патриарх Иосиф IV (князь Аргутинский-Долгорукий) предостерегал: "Не только дела, но и помыслы будет судить Господь".

Призываю Католикоса Всех Армян Гарегина I внять сим грозным словам.

Михаил Сараджев,
отличник просвещения СССР -
Российской Федерации и Грузии
"ГА", 1997, 16 декабря, N141 (18203)

№74

Вспоминаю, что мой предок (дедушка), купец Орторосян Айрапет, умер в 1916 году и был похоронен в Ходживанском кладбище. Мои родители меня водили туда и показывали могилу. Кладбище Ходживанк было неописуемо красивым.

Вот - фото моего прадеда, купца Орторосяна Айрапета, который был похоронен в Ходживанском кладбище. Цель фотографии - показать, что прадед был человеком, который был похоронен в Ходживанском кладбище. Фотография сделана в 1980 году. Фотография сделана в 1980 году.

В 30-е годы, когда уничтожали кладбище, все могильные камни городские власти использовали для строительных целей. Например: ограда, разделяющая территорию школы N98 и водокачку, полностью была выложена из могильных камней (на большинстве камней свободно читались надгробные надписи). Кстати, помню, как однажды я увидела плачущую женщину, случайно нашедшую на указанной ограде фамилию своих близких (это и меня очень расстроило).

Как будто мало мы пережили, чтобы теперь вновь испытать чувство унижения: на костях наших предков возводят грузинскую церковь. Цель строительства этой церкви ясна: рано или поздно армян выселят с Авлабара...

Евгения Орторосян
28.01.98 г.

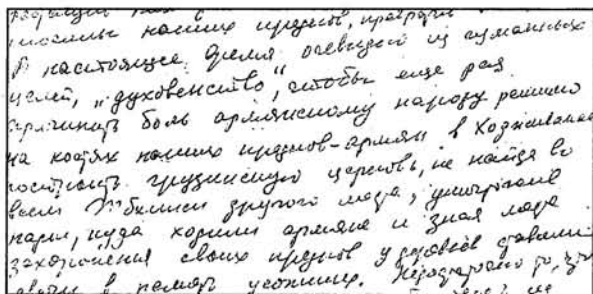
№75

Дедушка мой, Меликов Михаил (Мехак) Егорович, был кожевником, пайщиком при кожзаводе Сомхиева. Скончался в 1928 году и был похоронен на Ходживанском армянском кладбище. На могиле было базальтовое надгробье и решетка.

Ходживанк занимал огромную территорию вплоть до железнодорожного переезда. Ходживанское кладбище - богатейшее по своим уникальным мраморным памятникам. Напоминало райский уголок, весь в зелени, с маленькой церквушкой.

В конце 30-х годов по милости некоторых варваров (Берия и ему подобные) стерли с лица земли наше армянское кладбище, раставив памятники и надгробья, осквернив могилы наших предков, превратив его в парк.

В настоящее время, очевидно, из гуманных целей, "духовенство", чтобы еще

раз причинить боль армянскому народу, решило на костях наших предков-армян в Ходживанке построить грузинскую церковь, не найдя во всем Тбилиси другого места, уничтожив парк, куда ходили армяне и, зная места захоронения своих предков, у деревьев ставили свечи в память усопших. Недостаточно того, что уничтожили кладбище, еще хотят стереть из памяти слово Ходживанк, назвав эту местность - парк Элив.

Меликова
25.08.98

№76

ԽՈՋԻՎԱՆԻ ԳԵՐԵԶՄԱՆԱՏՈՒՆ ԷԼ ԲԱՆԴԱՅԻՆ

Նավաբար թաղամասում գրեթե չկա որոշեցի այցելել մեր նախնիների հողիվանքի գերեզմանավայրում, որը վերածվել է զբոսայգու (1938 թվից): Բայց, ցավոք սրտի, րեղում. կառուցվեցին դպրոց, մանկապարտեզ, պիտեն-դպրոցականների շրջանային տուն և այլն: Միայն մի փոքրիկ տարածք թողնվեց՝ իբր հայության սիրտը շահելու համար հայ գրողների և հասարակական գերծիչների սիմվոլիկ պանթեոնը:

Անցան տարիներ... Բաղարի իշխանությունները և «հոգևորականության վերնախավը» ենեց զբոսայգու կենտրոնում, որտեղ կանգնած էր գերեզմանավայրի Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, որոշեցին կառուցել վրացական, այսպես կոչված, «Մամբրա» մայր տաճարը:

Ահագին տարածք զբաղեցրին այդ շինարարության համար. դուրս էին շարվում հազարավոր մարդկանց աճյուններ, կարարվում էր ահավոր սրբապղծություն:

Ինչ-ինչ պարճառներով շինարարությունն ընդհարվեց, բայց 1997 թ. հունիսից վերսկսվեցին շինարարական աշխատանքները:

Այդ տարածքով անցնելիս մարդու սիրտ է ճմլվում: Աշխղկներից մեկը կոպիտ ձևով «արդարացուցիչ» պարասխան է գրում.

«Նախ, խնդրեմ, Նյուսիային Կովկասից մինչև Գերմանիա համարաբար թաղված են Նամաշխարհային պարերագմում գողվածները, բայց րեա, թե այսօր ինչպիսի թաղաքներ են փոխված այս րեղերում: Դրանից բացի, չէ՞ որ բավական ժամանակ է անցել, և հանգուցյալները վերածվել են փոշու և հողի, ու արդեն կարելի է րեղում կառուցել ինչ-որ ցանկանաք, այնպես որ, տաճար կառուցելով ոչ մի մեղք չենք գործում: Եվ ընդհանրապես, մեր հողն է, ինչ կամենանք, այն էլ կանենք: Գնացրե՛ք ձեր հայրենիքը, եթե դուր չեն գալիս մեր օրերները... հանգիստ թողեք մեզ»:

Նման վայրենի, անմարդկային պարասխան անհարիր է Ավերարանի ոգուն, և հարց է ծագում, ինչո՞ւ այդ վրանգը չի սպառնում վրաց հասարակական գործիչների և այլոց շիրիմներին:

Սակայն արքայաանմամբ հանգեղ վրաց գործիչների (պերական և հասարակական) շիրիմներին ձեռք րվող չկա, և վրացական գործիչների մասունքները խնամքով րեղավորվում են հայրենիք, իսկ մենք՝ հայերս գրկված ենք նման հնարավորությունից:

ԳԵՆՈ

«Նայոց աշխարհ»,

20 հունվարի, 1998, №9

№77

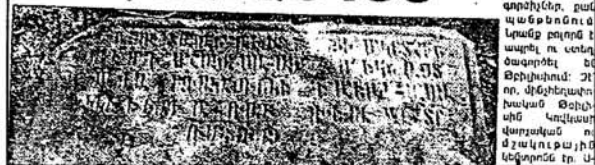
ՄՐԲԱՂԾՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԱՎԱՆԴԵՍ

Նավաբարցի իմ ծանոթ երիտասարդն ամեն մի հարմար առիթով հպարտությամբ արքայաանում է Թբիլիսիի հին Էլիա թաղամասի անունը, ուր ապրում է նա: Էլիան հայրենի արհեստավորների կաշեգործների թաղամասն է, որոնք իրենց մյուս համաքաղաքացիների հետ միասին, աշխարհնքով փառավորում էին հին Թբիլիսիի ժողովրդական վարպետների համբավը: Այսօր նա վրդովված էր և նա վրդովմունքով պարմեց, թե ինչ է կարարվել և կարարվում էլիա թաղամասում:

Խոսքը վերաբերում է հին հայկական գերեզմանոցում ուղղափառ եկեղեցու շինարարությանը և դրա շրջակայքում առաջացած իրադրությանը: Նրա պարմածն ինձ ցնցեց և մղեց լուրջ խորհրդածությունների: Որպեսզի անհիմն չլինի, նա ինձ խնդրեց իր հետ գնալ բոլորին հայրենի հողիվանքի գերեզմանավայրը կառուցվող տաճարի շինարարության րեղը, որը անմիջական կապ ուներ պարմածնի և այն ամենի հետ, ինչ կարարվում է Էլիա թաղամասում: Եվ ահա, անցնելով մեծ գոգավտսի մոտով, ուր արդեն դրված էին ապագա տաճարի հիմքերը, հայոց մշակույթի ականավոր գործիչների պանթեոնի մոտով սկսեցինք ավելի ու ավելի վեր բարձրանալ Պերրոպավովսկյան գերեզմանավայրի միջով դեպի Խաթի լեռը: Այդ ողջ ճանապարհը վերածվել է հիշյալ գոգավտսից հանված ընդարձակ աղբակույրի: Անցնելով ինքնաթափից շարված, հնարամիտ նախշերով և ծավալուն հուշագիր ունեցող բազալիտ տապանաքարի մոտով՝ որոշեցինք զննել այդ աղբակույրերից մեկը՝ ձորա-

կի կողմից, որը ճեղքել էր Մախաթի և Շաքրիս սարերի միջև ընկած փեղանքը: Եվ ի՞նչ տեսանք մենք:

ՄԱԲԱՊՈՇՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԱՅԱՆՂԵՍ

Դեռ թարմ լցրած բլրի ստորին շերտից դուրս էին ցցված կոնքոսկրեր, մարդկային գանգերի, կողոսկրների, ոտների, ծնոսների ջարդոտված մասեր: Մարդկային մնացորդների նույնանման պարկեր էր ներկայացնում նաև ձորակի լանջի վերին հատվածը: Դրանց վրա լցված էր թիթեղյա անոթներից, փալասներից և այլնից բաղկացած կենցաղային աղբ: Մի՞թե Նավլաբարի, Իսանիի, Ճուղուրեթի վաղ անցյալի բնակիչների աճյունները պետք է նման ճակարագրի արժանանային: Նավանաբար, մեր անհանգիստ ու մոռյալ ժամանակներում, հողում էլ չի կարելի հանգիստ գրնել:

Որքանով էր ճիշտ տաճարներից մեկը կառուցել Խոջիվանքի հին գերեզմանատան ոչ վաղ անցյալում սրբեղծված զբոսայգու փեղում, ուր կարող էին հանգստանալ մի մեծ շրջանի բնակիչները՝ ծերեր, երեխաներ, պարերագմի ու աշխատանքի վերադարձներ:

Չէ՛ր կարելի, ի վերջո, քրիստոնեական կանոնների հանգույն աճյունները վերաթաղել մի նոր վայրում, եթե այդքան անհրաժեշտ էր տաճարը կառուցել հենց Խոջիվանքի գերեզմանատան փեղում:

Քաղաքային իշխանությունների նման քայլից հետո կասկած է առաջանում պանթեոնում հայ աշխատավոր գրող Բաֆթու հուշագրերգմանի մոտ սեղմ հավաքված սրանդարտ դագաղներով մշակույթի գործիչների վերաթաղման հավաստիությունը:

Էլիայի բնակիչների վկայությամբ այդ գերեզմանատանն ավելի շատ են եղել թաղված մշակույթի նշանավոր գործիչներ, քան պանթեոնում: Նրանք բոլորն էլ ապրել ու սրբեղծագործել են Թբիլիսիում: Չէ՛ որ, մինչև հեղափոխական Թբիլիսին Կովկասի վարչական ու հայության մշակութային կենտրոնն էր: Ահա, թե ինչ է կարարվում մեր փառապանծ և, ինչպես դեռ 13-րդ դարում ասել է հայրենի վենետիկյան ճանապարհորդ Մարկո Պոլոն, «հրաշալի Թբիլիս քաղաքում»:

Իսկ մեր քաղաքն իսկապես հրաշալի էր ոչ միայն իր բնական փեղադրությամբ, այգիներով ու կառույցներով: Այն հրաշալի էր նախևառաջ իր բնակիչներով՝ քաղաքացիներով, համբարություններով, բանաստեղծներով ու երաժիշտներով, ուրանք համբավ են բերել իրենց արվեստով, կենցաղով, բարեկամասիրությամբ ու անկրկնելի և, ինչպես գրել են Պերրեն Միրիսանաշվիլին ու Իոսիֆ Գրիշաշվիլին «ճկուն ներդաշնակ թբիլիսյան խոսվածքով»:

Խիստ զարմացնում ու զայրացնում է նման անփութությունն ու անուշադրությունը նախնիների հին թբիլիսցիների հիշարարի հանդեպ, որոնք մեծապես հպարտ էին այդ հին ու հրաշալի քաղաքի քաղաքացիները լինելու համար:

Ս. Շաքսևյան
«Չարյա Վոստոկ», «Նայոց աշխարհ»,
21 փետրվարի 1998, № 30

№ 78

ԽՈՋԻՎԱՆՔ

Նայ մշակույթի գործիչների պանթեոնը՝ Խոջիվանքը, գրնվում է Թբիլիսիի հյուսիսային մասում՝ Մախաթ սարի ստորոտին:

Այս փեղամասը շատ հին ժամանակներից պարկանել է 17-րդ դարի վրաց թագավոր Ռոստոմի գանձապետ հայ Աշխարհբեկ Բեքուրյանի նախնիներին և եղել Բեքուրյանների փոխնական գերեզմանատունը: Վրաց արքան բարձր է գնահատել նրա նվիրվածությունը և ազնիվ ծառայությունը ու նրան կոչել Խոջա Բեքուր, այսինքն Մեծ Բեքուր: Թագավորը հայ արքունականին իրավունք է տվել ընդարձակել նախնիների գերեզմանատունը: Աշխարհբեկ Բեքուրյանը խողովակներով ջուր է բարձրացրել այդ փեղամասը, ծառեր փրկել և 1655 թվականին գերեզմանատանը կառուցել Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, որին ժողովուրդը տվել է Խոջի վանք, այսինքն՝ Խոջա Բեքուրի շինած վանք անունը: Խոջի վանք ասելով՝ հեղափոխում ամբողջ գերեզմանատունը կոչվել է Խոջիվանք:

Ժամանակին այստեղ էին թաղվել Սիմոն Զավարյանը, Նիկոլ Դումանը, որոնց գերեզմանները կորել են 1937 թ., երբ Բերիայի քննահանույթով քառուքանդ արվեցին ողջ գերեզմանատունն ու վանքը և կառուցվեց Բարեկամության զբոսայգին:

1962 թվականից այն կոչվում է հայ մշակույթի գործիչների պանթեոն: Դա մի սրբազան անկյուն է վրաց հողի վրա: Վերջին տարիներին Վրաստանի գրողների միության հայկական մասնաճյուղի նախաձեռնությամբ Խոջիվանքում կազմակերպվում է մեծ հանդիսություն, որը կոչվում է Նիշարակի օր և նշվում է ամեն տարվա ապրիլի 13 - 14-ին: Այդ օրը

Խոջիվանքի Սր. Աստվածածին եկեղեցին
Հայ մշակույթի գործիչների պանթեոնը Խոջիվանքում, գրնվում է Թբիլիսիի փեղում: Ժամանակին արտոն լին քաղաքի Սր. Աստվածածին եկեղեցին, որոնք հայտնի էր 1917 թվականից (1882) արձան ձևերով և

Թբիլիսիի հայկական դպրոցների հարյուրավոր աշակերտներ, ուսուցիչներ, ծնողներ, բանվորներ, մրավորականության ներկայացուցիչներ հարգանքի փութք են մաքրուցում հայ գրականության ու մշակույթի երախարակների հիշարարին, ծաղկեպսակներ դնում, արտասանում հայ գրողների արձակ ու չափածո գործերից: Խոջիվանքի այդ հանդիսություններին մասնակցում են նաև Թբիլի-

սիի Սյրեփան Շահումյանի անվան հայկական պե-
րական դրամատուրգիական թատրոնի դերասան-
ները:

Այսպեղ են թաղված հայ մշակույթի 34 գոր-
ծիչներ: Նրանց թվում են.

Գևորգ Ախվերդյանը (1818-1861), բանա-
սեր, բժիշկ, հասարակական գործիչ, Սալաթ-Նո-
վայի երգերի հայտնաբերողն ու հրապարակողը:

Հազարոս Աղայանը (1840-1911), բանաս-
տեղծ, արձակագիր, հրապարակախոս, մանկա-
վարժ:

Գրիգոր Արծրունին (1845-1892), հրապա-
րակախոս, քննադատ, գրական-հասարակական
գործիչ, «Մշակ» թերթի խմբագիր:

Մակար Եկմայանը (1856-1905), կոմպոզի-
տոր, խմբավար, մանկավարժ:

Ալեքսանդր Երիցյանը (1841-1902), պար-
մաբան, հնագետ:

Նովհաննես Թումանյանը (1869-1923), հայ
մեծ դասական, բանաստեղծ, արձակագիր, գրա-
կան-հասարակական գործիչ:

Վանո Խոջաբեկյանը (1875-1922), նկարիչ:

Ալեքսանդր Ծափուրյանը (1865-1917), բա-
նաստեղծ, թարգմանիչ:

Ծերենցը (Նովսեփ Ծիրմանյան, 1822-1888),
արձակագիր, հրապարակախոս.

Նակոբ Նակոբյանը (1866-1937), բանաս-
տեղծ:

Սկրյուդ Նովնաթանյանը (1779-1845/46),
Նովնաթանյան քոհմից նկարիչ:

Օլգա Մայսուրյանը (1871-1931), դերասա-
նուհի:

Մուրացյանը (Գրիգոր Տեր-Նովհաննիսյան,
1854-1908), արձակագիր, դրամատուրգ:

Նար-Դոսը (Միքայել Նովհաննիսյան, 1867-
1933), արձակագիր:

Սյրեփանոս Ներսիսյանը (1815-1884),
նկարիչ:

Պերճ Պոռոջյանը (Նովհաննես Տեր-Առաքել-
յան, 1837-1907), արձակագիր, մանկավարժ:

Ջիվանին (Մերոբ Լևոնյան, 1846-1909), գու-
սան, ժողովրդական երգիչ:

Գաբրիել Մունդուկյանը (1825-1912), դրա-
մատուրգ, հասարակական գործիչ:

Բաֆֆին (Նակոբ Մելիք-Նակոբյան, 1835-
1888), արձակագիր:

Սակայն այժմ էլ նոր վայրագություններ են
կարարվում... Կտրվեցին ծառերը, այգի-գերեզմա-
նապանը փորվեց մի մեծ փոս, որտեղ տեղադրվեց
նոր կառուցվող վրացական եկեղեցու հիմնաքարը:
Գերեզմանապանն ամփոփվածների ոսկորներն
այս անգամ էլ զոհ գնացին էքսկավատորների ա-
տամներին: Եթե այսօր չտեղափոխվեն մեր երախ-
տավորների քաղաքները, վաղը գուցե դրանք էլ
արժանանան Զավարյանի և Դումանի գերեզման-
ների ճակարագրին:

«Երկուշաբթի», 11-17 մայիս, 1998,
№ 11(14), էջ 28

ԹԵԼԵԹԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳ ՎԱՆԸ
(տես XXX-XXXIII էջերի լուսանկարները)
№ 79

ԹԵԼԵԹԻ ՍԲ. ԳԵՎՈՐԳԸ ՆԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՆԱՄԱՐ ՈՉ ԵՎՍ Է ԿԱՄ, ԱՅՈՒ ՈՒՏԱՏՏԵՂԻՆ
ԷԼ ՄՈՌԱՅՅԵՔ, ՆԱՅԵՐ, ԵԹԵ ԿԱՐՈՂ ԵՔ...

Թբիլիսիից փոքր-ինչ հարավ գտնվող Թելեթ
գյուղում առաքելական եկեղեցու առաջին կառու-
ցումը տեղի է ունեցել 1002 թ.: Սրա «...շինարարա-
կան արձանագրությունը հավանական է, եկեղեցին
հնամալուց և բանդիկյուց հեկո ամփոփվել է նույն
Թելեթի հեղափոխում կառուցված եռհարկանի
զանգակապան ստորին հարկի պարի մեջ»:¹ Նե-
րաքա դարերում էլ Թելեթում չի մարել հայ կյան-
քը: Այդ է վկայում, օրինակ, զանգակապան պարի
մեջ ագուցված 1681 թ. արձանագրությունը.
ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐ|ԷԽԱՄԻ Է ՏԵՐ ՅԱՎ|ՈՐԻՆ,
| ԹՎԻՆ ՌՃԻ, կամ եկեղեցու ներսում գտնվող 1713
թ. քապանաքարը. ԱՅՍ Է ՏԱՊ|ԱՆ Տ(Է)Ր
ՆԷՐՍ|ԷՄԻՆ, ՈՐ ԱՌ | Ա(ՍՏՈՒԿ)Ց ՓՈՒՏԵՅԱԲ,
| ԹՎԻՆ ՌՃԿԲ, | ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ ԻԵ (25): Նու-
վայրի քարածքում պահպանվել են 15-17-րդ դա-
րերին վերաբերող մի քանի խաչքարեր ևս: Սա-
կայն այն պահից հետո, երբ 1826 թ. Ներսես Աշ-
տարակեցի կաթողիկոսը Թելեթում վանահայր
կարգեց Գևորգ քահանա Մեղրաբյանցին², դրու-
թյունն ինչպես փոխվեց: Սկսեցին վանքի քարեր
շինքերի նորոգման, կառուցման և բարեկարգման
աննախադեպ մեծածավալ աշխատանքները. «Կա-
ռուցան անդանօր երկյարկեան բազմաառ սե-
նակք ի պէս ուխտաւորաց...»:³ Այդ առթիվ
թողնված արձանագրությունը փորագրված է մար-
մարե սալիկի վրա. ԲՈՒՈՐ ՕԹԵՎԱՆՔՍ ՍԲ -
ԳԷ|ՈՐԳ ՎԱՆԱՅՍ ԹԵԼԵԹԻ Ի | ՆԻՄՆԱՐ-
ԿՈՒԹ(ԵՆ)Է ՇԻՆԵՅ(Ա)Բ ԱՐ|ԴԵԱՄԲ ԲԱՐԵ-
ՊԱՏՏԱՄԱՐԱ|ԿՈՒԹ(Ա)Ն, ՁԵՌԱՄԲ ԵՎ ԱՇ-
ԽԱՏԱՆՕՔ Տ(Է)Ր ԳԷՈՐԳ ԱԲԱԳ ՔԱՎՏ(Ա)Ն-
(Ա)ՅԻՆ ՄԵՆՐԱՊԵ(Ա)ՆՅ ՅԱ|ՄԻ Տ(ԵԱՌ)Ն
1830- ԻՆ: Ընդամենը 2 փարի անց կառուցվեց ե-
ռահարկ զանգակապանը: Դրա պարիսն ագուցված
մարմարե սալիկին կարդացվում է շինարարության
մասին պարամոլ արձանագրությունը.

ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ ԱՅՍ ՍԲ ԳԷՈՐԳ | ՎԱ-
ՆԱՅՍ ԹԵԼԵԹԻ ՆԱՐԴԵՐՁ ՆՈՐԱԿԵ|ՐՏ ՆԱՍ-
ՏԱՏՈՒԹ(ԱՄ)Բ ԱՏՏԱՐԱԿՍ ԿԱՆ|ԳՆԵՅԱԲ ԱՐ-
ԴԵԱՄԲԸ ԲԱՐԵՊԱՏՏ|ՆԱՄԱՐԱԿՈՒԹ(ԱՆ)
ԵՎ ՄԱՆԱԲԱՆԴ ԱՁ|ՆԻԲ ԵԱԳՕՐ ԱՐՏԵՄԻՉԻ
ԶԱՎՐԵԱՆՅ, | Ի ՁԵՌՆ ԱՇԽԱՏԱՄԻՐՈՒ-
ԹԵ(ԱՄԲ) Տ(Է)Ր ԳԷ|ՈՐԳ ԱԲԱԳ ՔԱՎԱՆԱՅԻ
ՄԵՆՐԱՊ|ԵԱՆՅ, ՅԱՄԻ Տ(ԵԱՌՆ) 1832-ԻՆ:

Ի դեպ զանգակապան կառուցելու ցանկութ-
յուն դեռևս 1828 թ. ունեցել էր նաև պերական
խորհրդական, իշխան Փարսադան Յիցիանովը,
բայց հոգևոր իշխանությունները թույլ չէին տվել:⁴
Բոլոր այդ շինքերի և հարկապես Սբ. Գևորգ եկե-
ղեցու կառուցման աշխատանքներն իրականաց-
վելին «...երջանկայիշարակ Ներսես Ե-ի հոգա-
պարությամբ, որ և օծել է անձամբ»:⁵

ԹԵԼԵՏԻ ՍՐ. ԳԵՄՈՐԳԸ ՎԱՅՈՒԹՅԱՆ ՎԱՄԱՐ ՈՉ

**կամ,
Այդ ուխտատեղին էլ, մոռացե՛ք հայեր, եթե**

Գրքից հանդիմանալի հատվածները մեզնից արտադրված են։ Գրքի 100-րդ էջում... Գրքի 100-րդ էջում... Գրքի 100-րդ էջում...

Եկեղեցու արևելյան պարի մեջ ագուցված մարմարակերտ սալիկների վրա փորագրված է. Տ(Է)Ր ԸՆԿԱՎ ԶՆՈԳԻ ԻՄ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՄԲ | Ի ՆԵՐՔՈՅ ԱՅՍՐ ՏԱՊԱՆԻ ՎՆԱԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ | ԳԵՈՐԳԵԱՅ ԱՆՏՈՆԵԱՆ ՔԵՂԽՈՒՂԵ(ԱՆ)Ց, | ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԲ ՅԱՍՏԻ ԿԵՆ(ԱՅ) Ի 20 ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 1834 ԱՄԻ, Ի 55 ԱՄԻ ԿԵՆԱՅ ԻԻՐՈՅ (նույնը նաև ռուսերեն)։

Կողքի սալիկին արձանագրված է. Տ(Է)Ր ԸՆԿԱՎ ԶՆՈԳԻ ԻՄ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՄԲ | Ի ՆԵՐՔՈՅ ԱՅՍՐ ՏԱՊԱՆԻ ՎՆԱԳՉԻ ՄԱՐՄԻՆ | ԵՂԻՍԱԲԵԹԻ ԶԱԲԱՐԵԱՆ ՔԵՂԽՈՒՂԵ(ԱՆ)Ց, | ՈՐ ՓՈԽԵՑԱԲ ՅԱՍՏԻ ԿԵՆԱՅ Ի 15 ՄԱՅԻՍԻ 1834 ԱՄԻ, Ի 42 ԱՄԻ ԿԵՆԱՅ ԻԻՐՈՅ։

1850-ականներին ուխտարեղիի որոշ շենքեր և հարկապես եկեղեցին կարիք ունեին որոշ նորոգումների։ Այդ աշխատանքները գյուղի հասարակայնության միջոցներով իրականացնելու համար հոգևոր իշխանությունից ստացվել էր համապատասխան թույլտվություն⁶։ Այդ շրջանի նորոգումների ընթացքում են պարբերաբար ու եկեղեցուն նվիրվել մի քանի մակագիր պարկերաբանդակները։ Դրանցից երկուսը և մկրտարանի միակտոր պաշտակաձև ավագանը ընծայվել են Նովիանեն Միրիմանյանցի կողմից։ Զույգ պարկերաբանդակների վրա կարդացվում է միևնույն մեկ փողանոց հիշարակագիրը. ՕՂԱՆԵՍ ՄԻՐՈՒ ՈՐԴԻ ՄԻՐԻՄԱՆԵԱ(Ն)Ց (մյուսի վրա՝ Օհանես Միրոյի որթի Միրիմանեանց), իսկ ավագանի ճակարին երկու փողով. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՅՕՂԱՆԵՍ ՄԻՐՈՒ | ՈՐԴԻ ՄԻՐԻՄԱՆԵԱ(Ն)Ց, ՅԱՄԻ 1855, ՅՈՒՆՎՐԻ...

Մեկ այլ պարկերաբանդակի եզրին արձանագրված է. ՅԻՇԱՏԱԿ(Է) ԱՅՍ ՊԱՏԿԵՐՍ ՅՈՎՍԵՊ ՊԱՊ(Ա)ՆԵԱՆՑ, 1856 Ն(ՈՅ)ԷՄԲԵՐ։ Մեկ ուրիշի վրակ (3 փող հայերեն և 1 փող վրացերեն) փորագրված է. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԷԲԵՆԻՆՑ ՅԵՍԱՑՈՒ ՈՐԴԻ... ԼԻ ԺԱՌԱԳ ԳԵՈՐԳԻՆ, ՈՐ ԸՆՇ(ԱՅ)ԵՑ... | ԴՈՒՌՆ Ս(Ր)Բ(Ո)Ց ԳԵՈՐԳԱՅ ԶՈՐԱՎԱՐԻՆ ԹՈ...։ Եկեղեցուն նվիրաբերված մի ձեռագործի վրա ասեղնափայլված է. ՍՐ. ԳՔ (Սուրբ Գրիգոր), ԴԱՐՉՕ ՉԻՐՔԻՆՕՎ։ Ըստ ամենայնի, այդ փարիներին վանքում բացվել է նաև ծխական դպրոց։ Նամենայն դեպս 1861 թ. դրությամբ այն արդեն մի քանի փարի շարունակ որոշ նվիրատվություններ էր ստացել⁷։ Ինչ վերաբերում է դպրոցի համար նախատեսված հատուկ շենքին, ապա այն կառուցվել է 1870 թ. 5000 ռ. ծախսով⁸։

1887- ի հունիսից վանահայր է կարգվում Նմայակ Տեր-Սարգսյանը⁹։ Երկու փարի անց վանա-

հայրը հոգևոր իշխանություններին գեկուցել էր վանքի կրկին քայքայված լինելու մասին¹⁰։ Ինչպես երևում է, վանքում գործող դպրոցը հաճախ էր փակվում և օրինակ՝ 1894 թ. վանահայրը այն վերաբացելու համար ջանք չէր խնայել¹¹։ 1901 թ. վանահայր Թադեոս վարդապետը գեկուցել էր եկեղեցու ծածկերի թիթեղապարման աշխատանքների ավարտի մասին¹²։ 1902 թ. Գարրիել Զաքարյան Գյոգալյանցն ու Գևորգ Մարտիրոսյան Նակոբյանցը եկեղեցին իրենց ծախսով նորոգելու համար կաթողիկոսից կոնդակ են ստացել¹³։ Վանքն ունեցել էր միայն մի խանութ, որն 1904 թ. դրությամբ փակված էր և. «... դարձրած սենյակներ ուխտառաց համար»¹⁴։ 1908 թ. Սր. Գևորգ եկեղեցու գավթում վերաբացվել էր հայոց ծխական ուսումնարանը¹⁵։ 1909 թ. վանահայր Դիմեսեփոս վարդապետը հայտնել էր, որ վանքը փոստիկ էր անակնկալ հեղեղից. «Նախ վանքի հարավային կողմում մեծ սենյակների որմի ներքևից կամուրջի փակ հեղեղը ուղղելով փարել է որմի մի մասը...»¹⁶։ 1912-1913 թթ. վանքի կազմում իրենց ծախսով ուխտավորների համար նոր սենյակներ են կառուցել թիֆլիսեցի վաճառականներ Սարգիս Մրեփանյանն ու Գևորգ Գրիգորյան Ավագյանը¹⁷։ Վանքում գրավող երկսեռ ծխական դպրոցը գործել է նաև 1911-1912 և 1912-1913 ուսարիներին¹⁸, բայց կրկին փակվել ու վերաբացվել է 1916-ին¹⁹։ Թեյլեթի Սր. Գևորգը մոտակա հայաբնակ գյուղի համար որպես ծխական եկեղեցի շարունակել է գործել մինչև խորհրդային առաջին փարիները։ Իր գոյության ընթացքում այն վիրահայերի շրջանում համարվել է ամենահամբավված ուխտարեղին։ Նրա գլխավոր փողը Նամբարձան Նինգաբթին է։ Օրինակ «Краткий обзор армяно-григ. мон. и храмов» վերնագրի ներքո նշված է. «Телетская церковь во имя св. Георгия, ...Праздник в день Вознесения»²⁰։ Ուխտարեղիի հոջակն այնքան մեծ էր, որ նրան իր այցելությամբ պարվում էին նաև վրացիները. «...14-го мая, в день Вознесения Господня, был престольный праздник телетского храма, куда обыкновенно стекаются в этот день со всех концов Кахетии и Карталинии не только армяне, но даже грузины»²¹։ Ուխտարեղիի հասույթը մշտապես փրամադրվում էր Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի²²։

Խորհրդային փարիներին, ճիշտ է, վանքն այլևս չէր գործում, բայց շարունակում էր մնալ որպես մեծահոջակ ուխտարեղի։ Անցած փաստականներին, յուրաքանչյուր փարի Նամբարձան փողի օրը մշտապես դեպի Թեյլեթի Սր. Գևորգ են ձգվել Թիֆլիսի ու մերձակա բնակավայրերի հայ հավաքացյալները։

Բայց այդպես միայն մինչև 1989 թ.։

Արդեն բազմիցս գործարկված սցենարով, այն է՝ վերանորոգման անվան ներքո եկեղեցին յուրացնելու-վերացնելու նպատակով 1989 թ. սկսեցին Սր. Գևորգի ձևավորման աշխատանքները։ Արդյունքում անհետացան սույն կյոթի սկզբում ներկայացված ավելի քան մեկ փաստյակ վիմագիր արձա-

"Амаглеба" выделялась масштабом и большим куполом.

Священником был Мебрнутов. Все 4 стены с наружной стороны были обложены глазурными плитами синего цвета (в 2 ряда). Они были расписаны на библейские темы (к сожалению, они исчезают).

9. Ованова Софья Христофоровна
родилась в 1925 г. в г. Цхинвали. В семье
матери училась нахуринской армянской
церкви "Амаглеба" (Вознесение).
Так как, население не зная армянской
языка, а владея только грузинским
и церковью назвали "Амаглеба".
Вокруг церкви жили Овановы,
Сомхиадзе, Араповы, Топишвили и др.
В 1950-х годах все село Ованово

Крест купола был снят при советизации 21 - 22 гг. Кто снял купол, тот человек через пару лет был парализован, а сын погиб.

Церковь была закрыта, она использовалась под склад.

Приблизительно с 1986 г. церковь стала функционировать, только служба шла на грузинском языке. Надо отметить, что была выпущена книга "история Цхинвали", где отметили, что "Амаглеба" грузинская церковь, якобы грузинами заложенный фундамент был куплен армянами.

На горе Згуфери (городское кладбище) стояла вторая церковь с высоким куполом, без росписей, год постройки не указаны, очень старая. Она находилась в аварийном состоянии, стены дали трещину, необходимо было опоясать все стены. Мой брат Ованов Сергей Христофорович писал Вазгену I на счет этой церкви, но ответа не получил. (Мой брат в данное время проживает в Израиле.) По рассказам моего брата у стен церкви есть очень старые захоронения, но они опустились глубоко в землю.

На территории кладбища (с той стороны, откуда вывозили землю) стали хоронить покойников из приюта, этим нарушили "план", т. е. выделенные места для разных фамилий как Шахнарунов, Гелашвили (зять Овановых) и т. д. Как я уже отметила с подножья горы стали вывозить землю: куда? и зачем? Появилась опасность: гора могла свалиться (с нашей стороны земля мягкая).

Обратилась я с заявлением в Горсовет, вроде приостановили вывоз земли.

Но меня довели, закрутили так, что я не могла думать об общественных делах. Стали отнимать наследственный дом. 7 лет тянулась тяжба. По архивным данным наш дом не был ни конфискован, ни муниципализирован, ни реквизирован. Не было даже

решения горисполкома об изъятии, но была заинтересованность разных лиц. По их указанию обл. суд грубо нарушал и правовые, и процессуальные нормы. Это тянулось с 1982г.

Рядом с нашим домом стоял 2-х этажный дом (самый красивый дом в городе и старый) с вензелем "ОЛ" - Ованов Леван. Жители этого дома создали панику (один из них работал в милиции), якобы дом в аварийном состоянии (только стена, куда специально наливали воду, дала трещину). Всех жителей выселили и хозяйку с сестрой тоже. За ночь разграбили все материалы (дубовые балки, кирпич и т. д.). Утром дом стоял как после бомбежки, а на 3-ий день сравняли с землей. Хозяйки дома: Ованова Софья Левановна и Ованова Брабион (Елена) Левановна.

Общины у нас не было, я только ездила в Цхинвали. Среди арм. населения только один Сомхиев Иван (Ваничка) владел арм. языком и был допущен к архивным документам, но к сожалению, его нет в живых. После заварухи я туда не имею возможности ехать.

№82

ՅԻՆԻՎԱԼԻ ՀԱՅԵՐՆ ԱԶԳԱԿԻՅՆԵՐԻ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԻՔՆ ՈՒՆԵՆ

1990 թ. մայիսի 26-ին «Մաղի» ամսաթերթը (թիվ 4) ի լուր համայն վրացության ավերեց, որ նույն ամսվա 13-ին, եպիսկոպոս Զոսիմեի ձեռքով և բազում այլ հոգևորականների ներկայությամբ վրաց եկեղեցու ծեսով օծվել էր Յիսինվալի Ասրվաձամոր եկեղեցին: Հազիվ 3 փարի անց, այս անգամ արդեն «Իվերիա-Էքսպրես» թերթի (6 փետրվար, 1993 թ.) միջոցով ունի Գիվի Բորցվաձեի համայն վրացությանը գովեց, թե «զբ էքսպրեմիսպների» գործողությունների բերումով Յիսինվալից բոլոր վրացիների հեռացվելուց հետո եկեղեցին, որը հակառակ փեղի հայերի ընդդիմության արդեն օծել էին, այլևս չեն լավում վրացերեն աղոթքներ...

Նորոգումներ իրականացնելու պարբերակով 1989 թ. սկսված Յիսինվալի հայոց Սբ. Ասրվաձամին եկեղեցու ձևափոխման հայկական նշանների (մկրտարանի ավազան, բարձր բեմ, վիմագիր՝ արձանագրություններ և այլն) ոչնչացման աշխատանքները իրոք ամբողջացվել էին 1990 թ. մայիսի 13-ին, վերջինիս վրաց ծեսով օծման արարողությամբ, բայց միայն 7 փարի անց, կարարվածին հայ հասարակությանը իրազեկ դարձնելը չէ մեր այս շարադրանքի նպատակը, այլ այն, թե ինչ քրեական միարմունակությամբ ու կեղծ նյութերի հրապարակումներով են փորձել եկեղեցու վրացականացումը «հիմնավորել» վրացի հեղինակները և թե իրականում պարմական որպիսի սկզբնավորում և անցյալ է ու-

նեցել այժմ արդեն պղծված ու այլափոխված, բայց կրկին իր տերերին թողնված Յիսինվալի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆԸ

Ըստ եկեղեցու հարավային ճակատում ագուցված սալիկի 10 տողով փորագրված վրացագիր արձանագրության՝ եկեղեցին կառուցվել է 1718 թ.: Ներառա քրիստոնեականներին, այն է՝ շուրջ մեկ դար եկեղեցու գործունեությանը վերաբերող փյույաներ հայտնի չեն: 1822-ին եկեղեցուն բախանալագործել

էր Դավիթ Յարայանը, իսկ 1847-ին եկեղեցու երեցփոխ է հիշվում Միմեոն Մելքոնյանը: Նույն թվին եկեղեցին, որ միշտ հիշվում է միևնույն Սբ. Աստվածածին անվամբ՝ փլվել էր, իսկ իրերը մարմնվել էին թալանի: 1849-ին Յիսինվալի հայերը, որ կազմում էին շուրջ 100 փուն, ունեին «... եկեղեցի գմբեթաձև, երկուս բախանալ՝ անտեղեակս լեզուի Նայոց...»: 1860 թ. 2140 ռ. ծախսով նախարտվում էին մի շարք նորոգումներ: 1866-ին եկեղեցու երեցփոխ Սաղիմ Մուրադյանը հոգևոր իշխանություններին ներկայացրել էր անհրաժեշտ նոր նորոգումների ծախսի նախահաշիվը (771 ռ.): Մասնավորապես այդ անգամ էլ ծրագրվում էր կոմիտեի դամբել փանիքը և սվաղել վնասված որմերը: 1868-ին եկեղեցուն կից բացվել էր ծխական դպրոցը: Վերջինիս նշանակությունը խիստ մեծ էր ցիսինվալանական վիրախոս հայերի շրջանում: Պետք է նշել, որ դպրոցն առանձնապես ծաղկեց 1877-ից հետո, երբ նրան հոգաբարձու նշանակվեց Նովիանես Մերրնությանը (Մշակ», 1877, թիվ 16): 1884 թ. համար ևս վկայված է, որ ցիսինվալանական հայերը «... մի փոքր ուսումնարան և շքեղ եկեղեցի ունեին...» («Նոր Դար», 1884, թիվ 20, էջ 2): Ներթափան նորոգությունն իրականացնելու նպատակով դրամական միջոցների հանգանակում սկսելու թույլտվություն ձեռք բերելու համար 1913 թ. հոգաբարձուների նորընտիր կազմը (Սյրեփան Ղվիթիսդալայան, Օհանյան, Լևոն Խախանյան և Բարսեղ Յարայան) գրագրություն են սկսել: Անհրաժեշտ գումարը կազմում էր 1728 ռ. 63 կոպ. (ՏՄՊՊԿԱ, ֆոնդ 56, ցուցակ 1, գործ 11782, թերթ 1): Այդպես, շնորհիվ տեղի հայ համայնքի մշտական հոգաձուլության Սբ. Աստվածածին եկեղեցին մեզ էր հասել կանգուն ու գրեթե անվնաս վիճակով, բայց որը ընդամենը մի քանի ամսվա մեջ ապօրինաբար խլվել էր նրա իսկական տերերից:

ՄԵՐ ԹԵՐԱՅՈՒՄՆԵՐԸ

Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, թեկուզ պղծված ու օտարված տեսքով, այժմ կրկին վերադարձված է տեղի շուրջ 5 հազարանոց հայ համայնքին, բայց

եկեղեցին չի գործում: Ըստ էության, այն չի էլ կարող գործել, քանի որ ավերված է մկրտարանի ավազանը, քանդված է հայոց բարձր բեմը: Նշանակում է նախ անհրաժեշտ է վերականգնել այն ամենը, ինչ վրացիներն ավերել էին 1989-90 թթ. ընթացքում և ապա ըստ հայկական ծիսակարգի եկեղեցին վերադարձնել օձել, քանի որ խախտված է եղել վիճաբարը (խորանի կենտրոնում): Տարօրինակ է, բայց փաստ, որ արդեն 6-7 տարի հայերի ձեռքում գրավող եկեղեցին չի օձվել: Յիսինվալանական հայերն այս հարցով արդեն Էջմիածնի դռներն են բախում, քանի որ վերջնականապես հուսալքվել են Վրաստանի թեմական առաջնորդին դիմելուց: Նովիվ, որն իր անսահման անարարությունը միայն նպաստում է հայոց եկեղեցիների մեկը մյուսի հետևից վրացացման, ազգային մշակութային արժեքների ոչնչացման, սեփական հոգի բարոյալքման և ուժացման գործին: Այնինչ, եթե փարիներ առաջ եկեղեցին օձվեր ու գործեր, այսօր արդեն տեղում հայոց դպրոցը վերաբացելու խնդրով կարելի էր զբաղվել: Նաստարություն, որի կարիքն այնպես զգում են Յիսինվալի մեծագույն մասով վրացախոս հայերը:

Մամվել Կարապետյան
RAA Երևանի գրասենյակ
«Մոլորակ», № 87 (205),
27 մայիս, 1997 թ., էջ 7

ՄԵՍԼԳՈՐ

(տես XXXIV էջի լուսանկարը)

ՍՈՒՐՄՍ

(տես XXXIV էջի լուսանկարները)

№83

(բնագիրը՝ վրացերեն)

Ես՝ Սիրանուշ Մարգարի Նարոյանս ծնվել եմ Սուրամում, հայ ընտանիքում, 1919 թվին: Մեր տան առջևում է գրավում Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Հիշում եմ, թե ինչպես պարերագմից հետո Թիֆլիսից բերում էին հայր Երվանդին: 1957 թվին եկեղեցին համարյա փակվեց:

1985 թվից սկսեցին նեղել մեզ: Եկեղեցին մարտեր էին վերածել թանգարանի: Մենք չհամարձակվեցինք, որի պատճառով մեծ վեճեր ունեցանք: Ժողովուրդը հաղթեց և խլած բանալին ետ վերցրինք:

Պետք է նշել, որ եկեղեցու բակում էր ապրում Տեր-Երվանդ Օսիպովը (նրա մահից հետո այդ տանն ապրեց նրա հարսը Լամարան, որին շուտով մենք վերաբնակեցրինք և գյուղը վերցրեց այդ տեղը):

Այսօր մենք երջանիկ ենք, որ Թիֆլիսից քահանա ու հայոց լեզվի ուսուցիչ եկավ: Նրանք մեզ խոստացան, որ կվերականգնեն եկեղեցու գործունեությունը: Երջանիկ ենք մեզ համարում, որ հասնեք նրան, որ այսուհետև կգործի եկեղեցին:

1995թ. ապրիլի 5, Ս. Նարոյանյան

ԶԱՐԹՈՂՔ ՎՐԱՑԱԽՈՍ ՏԱՅԵՐԻ ՇՐՋԱՆՈՒՄ. ՍՈՒՐԱՄ

Մինչև 1920-ական թվականների վերջերը վրացախոս հայերով բնակեցված Վրաստանի բազմաթիվ գյուղերում գործում էին հայոց եկեղեցիներն ու ծխական դպրոցները, բայց սրբալիսյան ռեժիմը վերջ դրեց դրանց գոյությանը՝ հանրապետության ամբողջ տարածքում:

Մնացած քրտնամայակների ընթացքում կառավարությունը, մեղմ ասած, չի խրախուսել վրացախոս հայերի շրջանում ազգային դպրոցների վերաբացումը, իսկ Զ. Գամսախուրդիայի նախագահության տարիներին նրանց նկատմամբ գործադրված սանձարձակ բռնությունների չափն իր նախադեպն ունեցել էր միայն 1930-ական թվականներին: Վիրախոս հայերի նկատմամբ անհանդուրժողականությունը հասավ այնպետ, որ իբր ճշմարտությունը վերականգնելու մտադրությամբ դեռևս հայկական ազգանուններ կրող բնակիչներին առաջարկվեցին (համարյա բոլորությամբ) փոխել ազգանունները՝ կրելով գուր վրացական նոր ազգանուններ: Որոշ տեղերում աշխարանքից գրկելու, բնակարանային հերթից հանելու (Թբիլիսիում), երկհարկ բնակարաններից ու հողամասերից վարելու (Շոթենո գյուղ) կամ էլ պարմական ճշմարտությունը վերականգնելու և այլ պարմառաքանություններով ու անհաբեկումներով 1989-91 թթ. ընթացքում հազարավոր վրացախոս հայեր սկսեցին կրել միանգամայն նոր վրացական ազգանուններ: Բայց այն տեղերում, ուր ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցությունը դեռևս իսպառ չէր մարել, այդ գործողություններին ցույց են տվել արժանի դիմադրություն: Այդպիսի վայրերից էր Կենտրոնական Վրաստանի Խաշուրի շրջանի, Կուր գետի ձախակողմում, Սև ծովն ու մայրաքաղաք Թբիլիսին իրար միացնող գլխավոր մայրուղու վրա գտնվող Սուրամ գյուղաքաղաքը, որի մեծաթիվ վրացախոս հայ բնակիչները ոչ միայն ընդդիմացան զվիադիական բռնություններին ու տեղի չգրվեցին, այլև որոշեցին վերաբացել արդեն քրտնամայակներ փակված հայոց եկեղեցին, իսկ մանուկներին մայրենի լեզվի ուսուցումը կազմակերպելու համար հայոց լեզվի ուսուցիչ հրավիրեցին Թբիլիսիից: Ցավոք, խոչընդոտներն անապակա են, և այժմ էլ տեղի միջնակարգ դպրոցի վրացագրի տնօրենի կողմից հարուցված:

**Չարքոնք վրացախոս հայերի
չքանում. ՍՈՒՐԱՄ**

Վրացախոսների ընթացումը կապված էր հայոց լեզուի և մայրենի անհետացման հետ: Սուրամ գյուղում, որտեղ մինչև 1920-ական թվականները կարգավիճակ էր, այժմ մնացել է միայն ժողովրդի մեծ մասը, որը հայտնի է իր լեզուի և մայրենի անհետացմամբ: Սուրամ գյուղում, որտեղ մինչև 1920-ական թվականները կարգավիճակ էր, այժմ մնացել է միայն ժողովրդի մեծ մասը, որը հայտնի է իր լեզուի և մայրենի անհետացմամբ:

«Նրանք, ովքեր կմասնակցեն հայոց լեզվի պարամունքներին՝ ընդհանրապես կազարվեն դպրոցից»: Այս է, Սուրամի միջնակարգ դպրոցի տնօրենի հայտարարությունը, որը ևս իր ձևի ու չափերի մեջ անհաբեկման մի տարբերակ է, մարավախություն, թե հանկարծ այնպես չլինի, որ ծուլման կես ճամփից հայերը եր դառնան: Չէ՛ որ քիչ բան չի արվել նրանց իսպառ վրացացնելու համար, իսկ այսօր նորից հայոց դպրոց ու հայոց եկեղեցի...

Բայց անկախ շար իշխանավորների ու այդօրինակ տնօրենների կամքից, հայերն արդեն երկու ամիս է, ինչ բացել են եկեղեցու դռները և ամեն չորեքշաբթի լսում են Թբիլիսիից հրավիրված Տեր Եղիշն ավագ քահանայի հայերեն քարոզն ու ժամերգությունը, իսկ մանուկները՝ հայոց այբուբենն են սերտում նույն եկեղեցու կամարների ներքո:

Իսկ այժմ, որպեսզի ընթերցողն ավելի հստակ պարկերացում ստանա Սուրամ բնակավայրի և այնտեղ հաստատված հայերի մասին, փորձենք համառոտ ներկայացնել գաղթավայրի պարմությունը:

ՍՈՒՐԱՄԸ հին բնակավայր է, համենայն դեպս, նրա հարավային կողմում, Սուրամուլա վրակի աջ ափին վեր խոյացող ամրակուռ բերդը կառուցվել է 12-13-րդ դարերում: Շենց այդ շրջանից են նաև գյուղամիջի հին, և բերդի ներսի Սբ. Գևորգ եկեղեցիները: Նայրնի է, որ բերդը նորոգվել է 16-րդ դարի 2-րդ կեսին, իսկ 1625-ին այն հիշվում է Գեորգի Սահակաձեի՝ պարսիկներից պաշտպանվելու առթիվ: 1692 թ. բերդը գրավել են թուրքերը, բայց 1701 թ. մի կարճ ժամանակահատվածով այն ազատագրում է թագավորազն Վախթանգը: 1742-45 թվականներին բերդում ամրագրված Գիվի Ամիրխանյան կրկին մարտնչել է պարսիկների դեմ, սակայն վերջիններս գրավել են բերդը: 1756-ին բերդը նորոգվել է, իսկ 1783-ից վրաց Ներակի 2-րդ թագավորի ձեռքին էր: 1791-ից այստեղ հաստատվում է ռուսական զորախմբերից մեկը, բայց 1801-ից բերդը կամաց-կամաց սկսեց կորցնել իր նշանակությունը: Բերդի հարևանությամբ գոյացած համանուն գյուղը իր աշխարհագրական բարենպաստ դիրքի շնորհիվ դեռևս միջնադարից գրավել է Վրաստանում հաստատված այլազգիներին, մասնավորապես, հրեաներին ու հայերին: Ըստ ամենայնի վերջիններս Սուրամում հաստատվել են առավազն 14-րդ դարից սկսած: Նայերը 1849 թ. կազմում էին 100 տուն: Իրենց թվաքանակով երկրորդ տեղը զբաղեցնում էին հրեաները (60 տուն), իսկ երրորդ տեղում էին վրացիները՝ 40 տուն: Ըստ «Լուվկասյան օրացույցի» 1885 թ. տվյալների՝ Սուրամն ուներ 1619 բնակիչ, որից՝ 648-ը հայ, 595՝ վրացի, 341՝ հրեա և 25 ռուս: 19-20-րդ դարերում սուրամի հայերի թիվը շարունակաբար աճել է, այսպես՝ 1863-ին նրանց թիվը կազմում էր 737 շունչ (337 ար, 400 իգ), 1873-ին՝ 788, 1897-ին՝ 917 (475 ար, 442 իգ), 1900-ին՝ 1062 (554 ար, 508 իգ), 1906-ին՝ 1123 (575 ար, 548 իգ), 1908-ին՝ 227 տուն՝ 1201 շունչ (620 ար, 591 իգ), իսկ 1916-ին՝ 2020 (1008 ար,

1012 իգ): Այժմ էլ Սուրամում բնակվող հիմնական երեք ազգությունների թվում (հայ, վրացի, հրեա) հայերը բացարձակ մեծամասնություն են կազմում:

Սուրամի հայոց Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին հիմնադրվել է առնվազն 18-րդ դարում և, օրինակ 1849-ին հիշվում է որպես փայտածածկ կրապար ու անշուք մի շենք: Շենք այս եկեղեցու փեղում էլ երեցվորի Գրիգոր Մադագյանցի պաշտոնավարության փարիներին (1843-1861 թթ.) «կառուցեալ է եկեղեցին և գարդարեալ է ամենայն զարդուք և զգեալուք»: Հայրն է նաև, որ 1857 թ. եկեղեցական գումարների հիմնական մասը ծախվել էր «ի վերայ կառուցման նոր եկեղեցուն»: Ներսիս Կապրեի սպիտակացման, և խաչկալի կանգնեցման թույլտվությունը ստացվել էր 1865 թվականին: Այնուհետև սալապարվեց եկեղեցու հարակեր: Եկեղեցու ծածկի նորոգումը (թիթեղապարվեց) և ներսի որմնանկարազարդումը կատարվեց 1895 - 96 թթ. հոգաբարձուներ Ասրվաձապուրի Հակոբյանի, Հովհաննես Առյուծյանցի և Գրիգոր Չարեքյանցի պաշտոնավարության փարիներին: Ցայսօր կանգուն եկեղեցին գործել է մինչև 1957 թվականը: 1985-ից կառավարության որոշ ներկայացուցիչներ փորձեցին եկեղեցին վերածել «Բարեկամության թանգարանի», բայց քեղացի հայերի բռուն բողոքից հետո եկեղեցին մնաց որպես Ասրծո փուն: Այդ պայքարում նշանակալի էր հատկապես Առյուծյանների և Կասյանների կատարած դերը: Վերջապես 1995 թ. մարտի 10-ին մի խումբ սուրամցիներ դիմում են Թբիլիսիի հայոց առաջնորդարանին՝ խնդրանքով, որ գոնե շաբաթական մեկ անգամ հայ հոգևոր հովիվ այցելի սուրամցիներին: Այդ խնդիրը բավարարվում է, և արդեն շուրջ 2 ամիս է, ինչ փաստամյակների ընդմիջումից հետո Սուրամի հայոց Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցում լսվում է հայ քահանայի ձայնը:

Ի դեպ, Վրաստանի պապմական հուշարձաններին նվիրված համահավաքի 5-րդ հարդորում (Թբիլիսի, 1990, էջ 444 - 445) այս եկեղեցին հիշված է՝ ոչ թե իր իսկական անվամբ, այլ «Գումբաթովանի էկլեսիա» ձևով, որը թարգմանվում է գմբեթավոր եկեղեցի, բայց վերջում շեշտվում է, որ եկեղեցին հայկական է: Նույն փեղում նշված է նաև, որ 1968 թ. եկեղեցին վերանորոգվել է Վրաստանի հուշարձանների պահպանության գիտա-արտադրական արվեստանոցի կողմից:

Սուրամում և շրջակայքում պահպանվել են նաև հայոց Սր. Համբարձում և Սր. Ասրվաձաձին եկեղեցիները, որոնք թաղածածկ միանավ հորինվածքներ են:

Սուրամը բուն Բարթիլի հայկական այն գաղթավայրերից է, ուր համեմատաբար հին պապմություն ունի նաև հայոց ծխական ուսումնարանը: Համաձայն արխիվային վավերագրերի այն հիմնվել է 1863-64 ուսարարում: Հայրն է, որ 1866-ին դպրոցն ուներ 32, 1873-ին՝ 36, 1876-ին՝ 37 աշակերտ: Դպրոցական գործը միշտ էլ գնալով է սուրամցիների ուշադրության կենտրոնում: Նրանցից՝ Զիմշեր Զաշիպյանը 1881 թ. իր միջոցներով դպրոցի հա-

մար կառուցում է եռահարկ շենք: Պրն. Զաշիպյանը Սուրամում քնկել է շատ ծառեր, իսկ եկեղեցին շրջափակել պարսպով (վախճանվել է 1884 թ. մայիսի 14-ին): Ի դեպ, դպրոցական նոր շենք փոխադրված ուսանողների մեջ 1880-ականների սկզբից արդեն կային նաև աղջիկներ: 1883 թ.-ին 97 սովորողներից 42-ը աղջիկներ էին: 1880-ական թթ. վերջին դպրոցն առանձնապես ծաղկման վիճակի էին հասցրել նրա սրբացավ հոգաբարձուները՝ Հովսեփ ավագ քահանա Առյուծյանցը, Փարսադան Գերծեյանցն ու Ռոսպոմ Փասոյանցը: 1909 թ. 101 ուսանողներից 50-ը նույնպես աղջիկներ էին: Մի վավերագրից հայրն է դառնում, որ Սուրամի հայոց դպրոցը (փարթական) գործել է նաև մենշկիկյան իշխանության շրջանում 1919թ.:

Այսօր, Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցու կամարների ներքո, մի խումբ վրացախոս հայ մանուկներին մայրենի լեզվի դասեր է փախ Թիֆլիսից հրավիրված հայոց և գրականության ուսուցիչը, բայց հայ մնալու համար առօրյա պայքարի կարիքը կա և որքան էլ փարօրինակ հնչի, քեղի միջնակարգ դպրոցի փնթեղը իրեն իրավունք է վերապահել դպրոցից վարարելու սպառնալիքով ահաբեկել այն մանուկներին, ովքեր կհանդգնեն սովորել կորսված մայրենին:

Բայց, սուրամցի հայերը իրենց մայրենին վերագրելու հարցում հաստատարված են ու վճռական և հուսանք՝ հեռու չէ այն օրը, երբ սուրամցի հայերն էլ ոչ միայն հոգով, այլև լեզվով կմիանան մեզ...

Սամվել Կարապետյան
«Հայաստանի Հանրապետություն»
16 հունիս, 1995, № 147(1267), էջ 6

№85

ՍՈՒՐԱՄՅԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱԶԳԱՎՅՆՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԷԻ ՈՒՆԵՆ

Ընդամենը 2 փարի առաջ սուրամցի հայերը երկարատև պայքարից հետո հասել էին նրան, որ վերաբացել էին քեղի Սր. Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցին: Ծախթական մեկ օր Թբիլիսից հրավիրված Տեր Եղիշե ավագ քահանան այդ եկեղեցում հայերեն ժամերգության ծեսն էր կատարում, իսկ հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչը նույն եկեղեցու կամարների տակ մայրենի այբուբենն էր ուսուցանում գյուղի վիրախոս հայ մանուկներին:

Ուրախալի այս իրողության մանրամասներին «Զարթոնք վրացախոս հայերի շրջանում. Սուրամ» վերնագրով մի ընդարձակ հոդվածի («Հայաստանի Հանրապետություն», 1995 թ., թիվ 147, 16 հունիս) միջոցով իրագել դարձավ ողջ հայությունը:

Այդ ժամանակից արդեն անցել է գրեթե երկու փարի: Բնականաբար կարևոր էր պարզել, թե անցած ժամանակամիջոցում ինչ չափով էին կարողացել հաղթահարել այն բազմապիսի դժվարությունները, որոնք ծառացել էին նրանց առջև: Չէ՞ որ քե-

դի հայոց դպրոցը փակվել էր ստալինյան ծանր ռե-
ժիմի օրերին, իսկ հիշյալ եկեղեցին էլ գործել էր
մինչև 1957 թ.: Բացի այդ, վիրախոս հայ մանուկնե-
րի մասնակցությունը հայերենի պարապմունքնե-
րին բոլորովին էլ դուր չէր եկել քեղի միջնակարգ
դպրոցի ազգությամբ վրացի փնթեռնին, որն էլ իրեն
իրավունք էր վերապահել մինչև իսկ դպրոցից
վարարելու պայման առաջադրել այն աշակերտնե-
րին, որոնք կմասնակցեին հայերենի պարապմունք-
ներին:

Անշուշտ, որևէ երևույթ ինքնահոսի թողնելը
դժվար թե ղրական արդյունքի հասցնեի, և սուրամ-
ցի հայերն էլ թեև վերաբացել էին ազգային եկեղե-
ցու դռները, իսկ մանուկներին էլ սկսել էին սովորեց-
նել կորսված մայրենին, ինչպես և սպասելի էր,
հանդիպեցին մի շարք դժվարություններ:

**ՍՈՒՐԱՄՆԻ ՀԱՅԵՐԸ ԱՉՈՒՄԻՆԵՐԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՐԻՔՆ ՈՒՆԵՆ**

Բնակավայրի 2 տարի առաջ հայերի հայրերը և կանայք ինչ որ մասով ինչ որ մասով
Սուրամի հայերի հայրերը և կանայք ինչ որ մասով ինչ որ մասով
Սուրամի հայերի հայրերը և կանայք ինչ որ մասով ինչ որ մասով

Թբիլիսիից շուրջ 120 կմ հեռավորություն ունե-
ցող Սուրամը առաջին հերթին կարիք ուներ պար-
բերաբար գյուղ այցելող հայ հոգևորականի (թե-
կու՞՞ շաբաթը մեկ անգամ), սակայն պարզվում է,
որ այն հազիվ մեկ ամիս է քնել, իսկ հետո «շնոր-
հիվ» թեմական առաջնորդ Գևորգ Սերապյադյանի
սեփական հոգի և կապումս քառամս անսահման
անարարբերության, դադարել է վերջնականապես:
Մայրենի լեզվի ուսուցումն էլ պարզվում է, կարճ
ժամանակ անց դադարել է, ըստ ամենայնի ինչպես
ուսուցչի չհերկայանալու (նա ևս քահանայի հետ
գալիս էր Թբիլիսիից), այնպես էլ քեղի միջնա-
կարգ դպրոցի վրացագրի փնթեռնի ահաբեկումնե-
րի հետևանքով և անմար մնացած կայծը, որ թվում
է արդեն պարտաստ էր վերածվելու թեժ կրակի,
համարաբար անարարբերության պայմաններում
կրկին սկսեց ծխալ:

1997 թ. հունվարին իր գործունեության համար
վրաց պարիսպը Իլիայից քեղ ստացավ Բաթու-
մից հեռացված, ազգությամբ վրացի մի «քահանա»
Մամա Սքեփանեն (հայր Սքեփանեն): Նույն ամս-
վա կեսերին նա բռնությամբ գլխավորեց հայոց Սբ.
Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու բարձր բեմի (որ բռ-
նո՞ւ է հարկապես հայոց եկեղեցիներին) քանդման
աշխատանքները: Չնայած քեղի վիրախոս հայերի
բնդիմությանը, վանդալիզմը, չկանխվեց և ընդա-
մենը երկու շաբաթվա ընթացքում եկեղեցու բեմը
հիմնավորապես ոչնչացվեց ու փոխարինվեց վրաց
եկեղեցիներին հարմար փայտամածով: Եկեղեցու
վրացացման աշխատանքներին իր ներդրումն ունե-
ցավ հարկապես Սուրամի գյուղապետը, որն ա-
միսներ առաջ քեղի դպրոցի փնթեռնի հետ ահաբե-

կում էր հայերենի դասընթացներին մասնակցող
վիրախոս հայ մանուկներին:

Բանը հասավ այնպեղ, որ հունվարի 20-ին
վրաց պետական այրերի մասնակցությամբ եկեղե-
ցին օծեցին վրաց եկեղեցու ծեսով Ծմինդա Գիորգի
անվամբ: Դրանից անմիջապես հետո գյուղի հայե-
րին հայտարարվեց, որ այդուհետև մոռանան եկե-
ղեցու հայկական ծեսով մկրտվելու մասին:

Այդ, օրաբովեց նաև Սուրամի Սբ. Գրիգոր Լու-
սավորիչը: Ընկճված ու վրդովված են այժմ սու-
րամցի միայնակ ու լքված հայերը, իսկ նման իրա-
վիճակը անխուսափելի է այնքան ժամանակ, քանի
դեռ հոգի առջև ծառացած խնդիրները իր հոգսը չի
համարում նրա հովիվը, նաև քանի դեռ հայ իշխա-
նավորները չեն մրառնդվում Վրաստանում բնակ-
վող մեր հայրենակիցների ճակարագրով: Սա
կարևոր խնդիր է, և պետք է լուծվի միջպետական
մակարդակով:

Մամիկ Կարապետյան
RAA. Երևանի գրասենյակ, «Մոլորակ»,
13 մայիս, 1997, № 77 (195), էջ 5

№ 86

Ես՝ Միխայիլ Մանուկովս ծնվել եմ Սուրամ ա-
վանում: Մայրս՝ Եվգենիա Մանուկովան հավա-
րացյալ կին էր: Երբ դարձա 7 քարեկան, մայրս ա-
մեն կիրակի քանում էր քեղի հայոց «Գրիգոր Լու-
սավորիչ» եկեղեցի:

Ես մասնագիտությամբ ինժեներ եմ: Որոշ ժա-
մանակ մասնակցեցի նշված եկեղեցու շինարարա-
կան աշխատանքների ընթացքին (դա 1983-84
թվերին էր) մասնավորապես՝ կյուրի թիթեղա-
պարմանը:

Յավոք, այսօր փոխեցին եկեղեցու հայկական
անվանումը:

Ես, որպես սուրամցի, հուզվում եմ, որ պա-
րահեց այդ անհասկանալին:

Մ. Մանուկով
20.02.97

ՆԱԽՇԻՐԳՈՐԱ

(տես XXXV էջի լուսանկարները)

№ 87

ՎՃՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՎՐԱՅԱԿԱՆԱՅՈՒՄԸ

Թբիլիսիից ոչ հեռու, Մցխեթի շրջանում
գտնվող Նախշիրգորա գյուղի եկեղեցին, պարզ-
վում է, միայն վերջերս է նորոգման պարտվակով
վրացականացվել և այդ ընթացքում ոչնչացվել են
հայոց եկեղեցիներին բնորոշ մկրտարանի ավագա-
նը, քանդել ու հողին են հավասարեցրել բարձր բե-
մը, իսկ հարավային մուրքի հայերեն շինարարա-
կան արձանագրությունը ոչնչացնելով՝ քեղում ա-
գուցել են բոլորովին նոր մի արձանագրություն
(բնականաբար միայն վրացերենով):

Ղարաբաղի վիճակի գանազան գիտերի գաղթականներ են և չնայած նոցա նախնեաց բնապտոր ջերմնոտանդութեանը դէպի եկեղեցին և կրօնը, իրանք շրջակայ հայաբնակ գիտերով եկեղեցի չունենալով և զուրկ մնացած ամենայն հոգեկան մխիթարութիւններից շապերը մինչև անգամ մոռացել էին երեսը քնառնագրել...»:⁴ 1889 թ. մի վկայությամբ լիսեցի հայերը քրիստոնէական էին մայրենի լեզվին. «... բաղկացած է 116 հոգի հայախոս հայերից, այսբան ժամանակ գրկոտած է եղել թէ՛ եկեղեցուց և թէ՛ բաժանալից»:⁵ 1896-ին Լիս ցյուղի մասին ակնառապերտ գրել է. «Населено это селение исключительно армяно григорианами, которые когда-то переселились сюда из Шушинского уезда...»:⁶

Ժամանակի հեր նկեղեցի ունենալու խնդիրն ավելի լուրջ կերպարանք առավ. «В 1886 году группа лиц, видя, что крестьяне-армяне, живущие в селении Лиси, за неимением церкви, переносят сотни мытарств приезжая то в Тифлис, то в другие соседние села для совершения церковных треб, порешили собрать деньги и выстроить церковь...»: ⁷

Առանձին բարեգործ անհայրներ եկեղեցին կառուցելու համար 100 սաժենից ավելի հողամաս նվիրեցին,⁸ նախագիծը ձրիաբար պատրաստեց ճարտարապետ Լ. Գրիգորյանցը,⁹ իսկ Թիֆլիսի Սիկլոսնսկի ուսումնարանի պետույ Պողոս Բաթանյանի հայարարառությամբ է հորդորներով իրականացվեց հանգանակութուն՝ շինարարության

[illegible]

ծախսերը ծածկելու նպատակով:¹⁰ Շինարարությու-
նը սկսվեց, բայց դրամի պակասի պատճառով
չամբողջացավ. «... եկեղեցու պարերը արդեն կա-
ռուցված են. բայց ծածկի համար կարևորություն
կայ օժանդակութեան...»:¹¹ Դրամական հանգա-
մակությունները կազմակերպվեցին ոչ միայն Թիֆ-
լիսում, այլև Բաքվում¹² և այդուհանդերձ դեռևս
1896 թ. եկեղեցու կառույցը թերավարպ էր: Նայարն
է նաև, որ օրինակ 1914-ին գյուղն ուներ 40 փու-
բնակիչ ու եկեղեցի, բայց չունեի բաժանառ և
դպրոց:¹³ Միայն 1915-ին հոգևոր կոչման մեջ ըն-
դունելով Նովիանենա Համբարյանին, նրան հոգևոր
պաշտոնակատար են կարգել Լիս և հարակից գյու-
ղերի վրա:¹⁴

Անցան փարիսներ, փասնամյակներ: Եկեղեցի գործեց մինչև 1930 թ.: 1931-ին փանիքը բանդեցին բայց պարտերն այդպես էլ մնացին: 1951-ին գյուղացիները դիմեցին շրջկոմ, ակումբ կառուցելու խնդրում օգնության ակնկալիքով, բայց պարզվեց որ այդ թանկի հաճույք էր և ստիպված եղան եկեղեց

ցու կիսավեր շենքը նորոգել ու հարմարեցնել՝ ակումբի: 1989-ին ակումբը փակվեց: Դա համընկավ Ջ. Գամսախաթրոյիայի կողմից իրականացվող հայախալած գործողությունների այն շրջանին, երբ ամբողջ Վրաստանով մեկ ծայր էր առել վրացախոս հայերի հայկական ազգագրամունների բռնի փոփոխման, վրացագրման գործընթացը:

Մասնավորապես Լիս գյուղում, Առաքելյանները բռնությամբ դարձան՝ Սախինաշվիլի, Մեհրաբյանները՝ Մերաբիշվիլի, Օգանեզովները՝ Գիորգան և Կախինաշվիլի, Ներսեսովները՝ Գաբաշվիլի և Զեգան։¹⁵

Ինչ վերաբերում է Լիսի հայոց ծխական եկեղեցուն, ապա այն իր ծախսով վերանորոգեց Դախինաշվիլիների ընտանիքը (Նախկին՝ Օգանեզով-Նովիանսիայան), որն էլ վրաց եկեղեցու ծեսով օծվեց 1996 թ. օգոստոսի 28-ին հողի փակ թողնելով Հարություն Հարությունյանի հայագիր փառալուսարար:

Ահա ահա տեսակ ցավալի վախճան ունեցան լիսաբնակ միայնակ ու անօգնական մի բուռ, ծագումով գարդմանցի վրացախոս հայերը:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կատյան Կեսելավա, Երկու մեծ խաչեր, «Վերջին Երեսնամյակ», 18 սեպտեմբեր, 1991 թ., էջ 3:
2. «Մշակ», 1914, № 157, էջ 3:
3. ՀՀԴԴԿԱ, ֆոնդ 53, ցուցակ 1, գործ 3330, թ. 6:
4. «Արձագանք», 1893, № 73, էջ 3:
5. «Նոր- Դար», 1889, № 117, էջ 2:
6. «Черноморский вестник», 1896, № 202:
7. «Тифлисский листок», 1896, № 192, էջ 3:
8. ՀՀԴԴԿԱ, նշվ. վավերագիրը:
9. «Արձագանք», 1893, № 73, էջ 3:
10. «Արձագանք», 1893, № 88, էջ 4:
11. «Տարազ», 1893, № 28, էջ 450:
12. «Նոր- Դար», 1895, № 114: «Արձագանք», 1893, № 29, էջ 1, № 73, էջ 3:
13. Կար. Ղազարեան. Լիս գիւղը, «Մշակ», 1914, № 157, էջ 3:
14. «Դարարար», 1916, մայիս- հունիս, էջ 326:
15. Նոր ազգանուններ պարտադրելիս՝ վրաց «կնքառախոսները» դիմում էին ամենավարձեր խառնուրդների: Այսպես, օրինակ՝ Ներսեսյաններին՝ Գաբաշվիլի փառքերակը առաջարկելիս համոզել են, թե Գաբաշվիլի ազգանունով հայրերի կալվածատեր է եղել և «դեռ պարծանք պիտի համարեք ընդունել այդ ազգանունը»:

Ստանիսլավ Կարապետյան
«Գարդիան» հայրենագիտական
ամսաթերթ, Առյուծբերդ-դեկտեմբեր, 1996, № 3,
էջ 7, 16:

ԳՈՐԻ

(տես XXXVI էջի լուսանկարները)
№89

По сведениям моей мамы Анны Артемовны и ее сестры Ашхен Артемовны Погосяновых в г. Гори были следующие армянские церкви: Ванк (Большой и малый), Квирацховели (Фомино Воскресение), Сурб

Амбарцман екегеци (Амаглеба), Сурб Ге-
ворк, Сурб Степанос и Норашен (Ахали
Сакдари).

К сожалению, вышеуказанные памят-
ники были разрушены землетрясением
1920 года (полностью или частично), кроме
Норашена, который был взорван в 30-ые
годы. Очевидцем этого разрушения яв-
ляюсь я сама: будучи ученицей IV кл. III
школы, ежедневно идя в школу проходила
мимо этой церкви.

«...и сам город был построен Давидом Стро-
ителем, для и тех переселенных армян, в
целях развития культуры, торговли и прос-
вещения в Грузии (по свидетельству армянс-
кого историка Матеоса Урхасеци)»

Торозова Люся Иосифовна г.р. 1922
Засл. геолог Грузии, перс. пенсионер
республиканского значения
3. III 1998г.

Ванкская церковь была расположена
напротив католической церкви, в садике за
нашим домом (ул. Б. Джугашвили 3-5 Малая
из них была расположена ближе к кре-
пости, где были погребены священнослужи-
тели (надгробные камни сохранились до
сих пор). Около этой церкви был дом свя-
щенника Тер-Егише.

По моему мнению церкви эти должны
были называться "Ковлад Цминда", а не
Квели-Цминда, т. к. они были построены в
честь Пресвятой Матери Божьей. Во дворе
этих церквей была "похоронена" моя "ру-
башка", в которой я родилась. Таким обра-
зом посвятила себя служению Матери
Божьей.

Престол этой церкви бывал в день Ус-
пения Богородицы.

В ансамбль Ванкских церквей входила
и армянская школа (семилетка), существо-
вавшая на пожертвования состоятельных
армян.

Церковь св. Георгия - "Горис. Джврис
ниши" стояла на территории Горийской
крепости, во дворе Андрониковых, развали-
ны которой сохранились по сей день.

Церковь Сурб Амбарцман была распо-
ложена на поляне около нового здания ар-
мянской школы, ныне не существующей.

Сурб Степанос стоял во дворе одного
армянского имения, напротив православной
церкви "Окона" (в честь Богородицы).

Норашен или Ахали Сакдари стояла
под крепостью недалеко от Сурб Степанос,
так же напротив православной церкви
"Окона", расположенной в садике, где по-
том был открыт музей легендарному Камо.
Ныне музея нет.

Что касается церкви св. Воскресения,
она была расположена в пригороде "Гарет-
Убани" недалеко от крепости, по дороге к
Цхинвалу, на берегу речки "Пшани", около
мельницы Сухитовых (ныне Сухиташвили).

Потеряли церкви, ну Бог с ними... но
все равно не вычеркнуть из истории то, что
сделали армяне для Грузии, начиная с Мес-
ропа Маштоца, полководцев и т. д. Доба-
вим, что и сам город был построен Давидом
Строителем, для им же переселенных армя-
н, в целях развития культуры, торговли и
просвещения в Грузии (по свидетельству
армянского историка Матеоса Урхасеци).

Торозова Люся Иосифовна, г. р. 1922

Засл. геолог Грузии, перс. пенсионер
республиканского значения
3/III 1998 г.

ԿԱԾՈՂԿԵ ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ №90

ՆԵՐՈՇ ՆՍՍԱՎ ՄԲ. ԳԵՎՈՐԳ ԵՎԵՂԵՅՈՒՆ

Վրաստանի մայրաքաղաքում հայոց ե-
կեղեցիների վրացականացման աշխատանք-
ները բուն կերպով շարունակվում են: Խո-
րին ցավով պիտի արձանագրենք, որ Վրաս-
տանում քրիստոնեության ընդունման 1700-
ամյակը փոփոխահայ համայնքը, ամենայն
հավանականությամբ, կդիմավորի առանց
ազգային սեփական եկեղեցու գոյության, հա-
կառակ որ՝ դարասկզբին 30-ից ավելի հայոց ե-
կեղեցի ունեցող Թիֆլիսում տակավին վեր-
ջերս էլ (այն է՝ մինչև 1988թ.) դեռևս կանգուն
էին 16 եկեղեցի:

Ձևափոխությունների ճանապարհով (վերա-
նորոգման անվան փակ) արդեն յուրացված եկեղե-
ցիներն՝ Մր. Բերդեհեմ, Մր. Ասրվածածին (Ճու-
ղորթ բաղամասում), Մր. Սյրեփանոս Քարափի,
Մր. Գևորգ եկեղեցիներին (Մոլոկայում), Չորաբաշի
Մր. Գևորգ և Շամբորեցոց Մր. Ասրվածածին եկե-
ղեցիներին (Նավաբարում) վերջերս միացավ նաև
Նորաշենի Մր. Ասրվածածինը: Թվարկված բոլոր
եկեղեցիներում հայերեն վիճակի բոլոր արձանագ-
րությունները, մկրտարանների ավագանիները, խաչ-
կալներն ու բարձր բեմերը, զանգակարաններն ու եկե-
ղեցիները հայկականությունը ապացուցող մնացած
մանրամասներն ավերելուց հետո, «վերանորոգո-
ւորվել» ձեռքերը հասան նաև Նորաշենի Մր. Ասր-
վածածին: Այսպես էլ հայ մշակույթի ու պարմուր-
յան հիշարարները անհերքաբեր ձեռքերը շար-
քան քանդեցին (վրաց Տարիել քահանայի գլխավո-
րությամբ), չխնայեցին նաև մեծարժեք որմնակար-
ներն ու շինարարության մասին պարմուր արձա-
նագրություններով խաչքարերը, որոնք բոլորն էլ
անդարձ կորստյան մարմնեցին և ահա հող է նա-
խապարարաւորվում հերթական, նաև գործող՝ Ե-
պիսկոպոսանիստ Մր. Գևորգ եկեղեցու նույնա-
կերպ «վերանորոգման»-ը: Բանն այն է, որ վերնում

Երբը հասավ Սր. Գեորգ եկեղեցուն

Վրացական մայրաքաղաքում հայոց եկեղեցիների վերականգնման ուղիով հայտնի դարձավ Սր. Գեորգ եկեղեցին։ Երբ Վրացական մայրաքաղաքում հայոց եկեղեցիների վերականգնման ուղիով հայտնի դարձավ Սր. Գեորգ եկեղեցին։ Երբ Վրացական մայրաքաղաքում հայոց եկեղեցիների վերականգնման ուղիով հայտնի դարձավ Սր. Գեորգ եկեղեցին։

Վրացական մայրաքաղաքում հայոց եկեղեցիների վերականգնման ուղիով հայտնի դարձավ Սր. Գեորգ եկեղեցին։ Երբ Վրացական մայրաքաղաքում հայոց եկեղեցիների վերականգնման ուղիով հայտնի դարձավ Սր. Գեորգ եկեղեցին։ Երբ Վրացական մայրաքաղաքում հայոց եկեղեցիների վերականգնման ուղիով հայտնի դարձավ Սր. Գեորգ եկեղեցին։

հիշված յուրաքանչյուր եկեղեցու վրացականացման աշխատանքները սկսելուց առաջ, նախ վրաց մամուլում հայտնվում էին նյութեր, ուր փորձ էր արվում ապացուցել, թե Կոլյայ եկեղեցին ի սկզբանե վրացական էր եղել, իսկ հայերը վրացիներից միայն գնել կամ, մի այլ կերպ ձեռք գցելով, փիրացել էին։ Եվ ահա այս փարի, բոլորովին վերջերս, հիմնահատակ ավերելով Ձորաբաշի Սր. Գեորգ եկեղեցին հավաքաբարում և ձևափոխություններով վրացականացնելով Նորաշենի Սր. Աստվածածինը վրաց հոգևորականությունը հուշարձանների պահպանության գլխավոր վարչության լուր համաձայնությունում արդեն ծանոթ սցենարով միտք ունի փրականալ նաև Վրաստանում հայոց եկեղեցու թեմական կենտրոն, առաջնորդանիստ Բերդի Սր. Գեորգ եկեղեցուն։ Այո, ոմն Թամազ Թիքալա «Կավկասիոնի» օրաթերթում (26.08.1995) հայտնում է բազմիցս ծեծված ու ծանոթ այն կեղծ միտքը (որպիսիք փայագրվել են բոլոր արդեն վրացականացված հայոց եկեղեցիներից յուրաքանչյուրի համար), թե «Կալաուրանիում Վախրանգ Գորգասալի հրապարակին կից փեղադրված գմբեթավոր եկեղեցիների շարքին, որին ուշ շրջանում հայոց համայնքը փիրացավ...»:

Դե ինչ, չեն հասցրել սպիանալ Նորաշենի նկարում քրդադրված արարքի հեղինակներով փոփոխանությունը հասցված վերբերը, երբ արդեն նոր՝ այս անգամ գործող հայոց եկեղեցին յուրացնելու ցանկություն է դրսևորվում:

Ի դեպ, փարօրինակ է, թե ի՞նչ «ուշ շրջանի» մասին է բարբաջում Թիքալան, երբ մարենագիր աղբյուրներից և վիմագիր արձանագրություններից հայտնի է եկեղեցու հայ իշխանների կողմից 1251թ. հիմնադրված լինելու պարմությունը:

Յուրաքանչյուր նմանօրինակ հողվածին հեղինակ են Կոլյայ եկեղեցու «վերանորոգման»-յուրացման աշխատանքները: Հուսանք, որ հայերս կկարողանանք օրարումից գերծ պահել գոնե այս եկեղեցին:

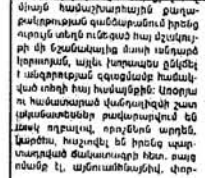
ԲԵՐԴԱՂՇԻ
«Նայր», 196(523), 19.10.1995

№91

ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՂԵՈՆԱԳՐՈՒՐԾ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱԿՏՍԱ ՎԱՆԳՐՎԱՆ

Վերջին 8-9 փարիներին համայն Վրաստանով մեկ ծայր առած հայ մշակույթի բազմաբնույթ հուշարձանների համապարած ու նպարակային ոչնչացումը հանգեցրել է ոչ միայն համաշխարհա-

յին քաղաքակրթության գանձարանում իրենց ուրույն րեղն ունեցած հայ մշակույթի հուշարձանների մի նշանակալից մասի անդարձ կորստյան, այլև խորապես ընկնել է անգործության զգացմամբ

ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՂԵՈՆԱԳՐՈՒՐԾ ՄԱՍՈՒՆՔՆԵՐԻ ԱԿՏՍԱ ՎԱՆԳՐՎԱՆ

համակված րեղի հայ համայնքին: Անօրյա ու համապարած վանդալիզմի շար ականապեսներ բավարարվում են սոսկ ողբալով, որոշներն արդեն, կարծես, հաշտվել են իրենց պարարդոված ճակարագրի հեղ, բայց ոմանք էլ, այնուամենայնիվ, փորձում են վանդալների ձեռքից ինչ-որ բան փրկել:

Այդպիսիներն իրենց խղճի թելադրանքով, սեփական կարողությանն ապավինած հեղինակ են կործանվող կամ յուրացվող եկեղեցիներին և ավերակույտից կամ «շինաղբի» միջից դուրս բերում արձանագիր քարեր, խաչքարեր, մկրտարանի ավազաններ, գմբեթներից ու զանգակարանից պոկված մեղադրա խաչեր և այլն ու փոխադրում հայոց մասունքների համար վրաց հողի վրա դեռևս ապահով վայր համարվող Մեղանի Սր. Գեորգ գործող եկեղեցու (առաջնորդանիստ) բակը:

Վերջին մի քանի փարիների ընթացքում այդ եկեղեցու շրջապարը համարվել է Թբիլիսիում և մերձակա գյուղերում ավերված կամ վրացականացված մի շարք հայոց եկեղեցիներին պարկանած մեծաթիվ բեկորներով, այդ թվում Վերա թաղամասի Սր. Խաչ եկեղեցու (այժմ օծված վրաց ծեսով՝ Սր. Պանսելեյմոնի անվամբ) մկրտարանի ավազանը, Նարիդալա ամրոցի ավերակ եկեղեցու պեղումներից գտնված արձանագիր խաչքարը, պարկերաբանդակ և արձանագիր մի շարք բեկորներ՝ փոխադրված հավաքարի կենտրոնում 1989 թ. ապրիլի 13-ին պայթեցված Շամբրեցոց Սր. Աստվածածին եկեղեցուց, մի շարք արձանագրություններ, մարմարյա խաչկալի բեկորներ և մկրտարանի ավազան Կուսանաց Սր. Սյրեփանոս եկեղեցուց (վրացականացված 1989-91 թթ.), մեկ այլ մկրտարանի ավազան փոխադրված Թբիլիսի քաղաքի շրջագծի մեջ մարտը Կրծանիս գյուղի Ծիրանավոր կամ Սր. Գեղարդ եկեղեցուց, մեղադրա խաչ՝ խնձորակով հանդերձ՝ վայր զգված Մուղնու Սր. Գեորգ եկեղեցու գմբեթից և այլն:

Ցավոք, այն, ինչ փրկվում է վերջնակորստից Սր. Գեորգի բակը հասցնելով՝ միայն մի չնչին մասն է ամեն ժամ ոչնչացվող հայ մշակույթի նմուշների, իսկ Սր. Գեորգի պարերի րակ ապաստան գրնող մշակութային արժեքների թիվը համարվում է օրըստօրե և, որն արդեն սկսել է մարահոգել նաև թեմի առաջնորդ-արքեպիսկոպոսին, որը փարօրինակ

կերպով ավելի ու ավելի է դժկամում հանգրվանի թույլությունն Կրակ եղեռնապետը մատուցներին (փոխանակ խրախուսելու և աջակցելու այն սրբա-
ցավ անհատներին, որոնք, փրկությունը գտնելով դա-
նում Կրակներով, մեծ դժվարություններով եկեղեցու
բակ են հասցնում ճարտարապետական բեկորներն
ու պարսպանության թանկագին հիշարարները):

Մամվել Կարապետյան
«Նայոց աշխարհ», №128, էջ 8,
12 դեկտեմբերի, 1997

ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ №92

ՎՐԱՅԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵԼԱԿԵՐՊ

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Թիֆլիսի Նավարար հայաբնակ թաղամասի վերջում, որպեղից սկսվում է այսպես կոչված «Շա-
վստիկ» թաղամասը, իր շքեղությամբ վեր էր խո-
յանում և աչք զարնում հայոց Սուրբ Գրիգոր Լուսա-
վորիչ եկեղեցին: Զոյ կողմից էլ, բարափի վերջա-
վորության եզրին համահեյտուն ակորդ էր կազմում
և եկեղեցիների մի ամբողջ երրորդություն: Բարա-
փի սկզբում «Մեդեթի» ուղղափառ եկեղեցին էր,
մեջքերդում «Կարմիր Ավետարան» էր (կամ Շամ-
խորեցին), որը իր կազմվածքով և ճարտարապե-
տական խրոխությունները երևում էր քաղաքի բոլոր
կողմերից ինչպես փարոս:

Տեղեկություն. Գրիգոր Լուսավորիչը «նահա-
պարկվեց» սրբափայլան բոնությունների ահավոր
փարիներին, իսկ Կարմիր Ավետարանը 1989 թվին,
երբ սկսվեց ազատության Կրակնով «ոգեշնչված»
խռովությունները և արվեց այն, ինչ պետք է լինե-
ր պայթեցրին...

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

Վրացական գործելակեր

Թիֆլիսի Նավարար հայաբնակ թա-
ղամասի վերջում, որեղից սկսվում է
այսպես կոչված «Շավստիկ» թա-
ղամասը, իր շքեղությամբ վեր էր խո-
յանում և աչք զարնում հայոց Սուրբ
«Գրիգոր Լուսավորիչ» եկեղեցին: Զոյ
կողմից էլ, բարափի վերջավորության
եզրին համահեյտուն ակորդ էր կազմում

և եկեղեցիների մի ամբողջ երրորդու-
թյուն: (Թարափի սկզբում «Մեդեթի»
ուղղափառ եկեղեցին էր, մեջքերդում
«Կարմիր Ավետարան» էր (կամ Շամխո-
րեցին), որը իր կազմվածքով և ճարտա-
րարական խրոխությամբ երևում
էր քաղաքի բոլոր կողմերից, ինչպես
փարոս):

Տեղեկություն. «Գրիգոր Լուսավորիչը»
նահապարկվեց սրբափայլան բոնությու-
նների ահավոր փարիներին, իսկ Կարմիր

գույնը:

Եկեղեցին ծառայում էր թաղամա-
սին:

Մի կողմից մտածում ես, թե ինչու՞...

ԶԷ՝ որ մենք այսպես ասած դարավոր եղբայր-
ներ ենք: Մյուս կողմից էլ ասում ես. Տո, լավ էր
քանդելն ժամանակին բոլոր հայոց եկեղեցիները,
քան թե հիմա մեր աչքի առաջ լկախաբար փրա-
նային և հայրաքաղաքին ուղիղտով և հեռուստապե-
տությամբ, իբր վրացիները կառուցել են հայերի հա-
մար, և քանի որ մեր հողի վրա է կառույցը, ուրեմն և
մերն է: Առանց ամոթի ճարտարապետ Թեմիզ
Կովիկվելիան իր մի շարք գործակներում գրում է.
«Մենք մի քանի եկեղեցի նվիրեցինք կամ վաճառե-
ցինք Թիֆլիսի հայ համայնքին»:

Ինչպիսի՞ սրբաբաց և ձեռքը բաց ազգ էր եղել:
Ուր՝ էիք դուք այն ժամանակ, երբ Թիֆլիսը
միշտ էլ հայերի ձեռքն էր եղել: Շատ հեղափոխի է
ինչու՞ էիք ուրիշների (հայերի) համար կառուցում,
Ձեզ համար կառուցեիք, Ձեզ համար, անբաններ:

Նիշում եմ Գրիգոր Լուսավորիչը, արամվայր
հենց առջևով էր անցնում և ինչպես վերը հիշեցի,
«Շավստիկ» թաղում էր ապրում մայրիկիս Կա-
րմիր Մարթան: Շուր-շուր էինք գնում նրանց փուն,
որովհետև նախ սեփական էր և ապա ուներ այգի՝
պղպղափու ծառերով:

Նիշում եմ, որ Մարթա Կարմիր ասում էր. «Վա՛յ
քա, զանգը փվեց, ես պիտի գնամ Գրիգոր Լուսա-
վորիչ ժամ համբուրելու և մոմ վառելու»: Մինչև հի-
մա այն խեղճ զանգակների ձայնը ականջներումս
է, չնայած անցել է ավելի քան 60 փարի: Նիշում եմ
այն էլ, թե ինչպես գալիս էին սայրերով վրացախոս
հայերը Կախեթից և այլ վայրերից, քանի որ խոս-
քացած ունեին, իսկ գիշերն էլ մնում էին եկեղեցու
բակում:

Եկեղեցին ծառայում էր թաղամասի «Դուա-
բուրի», «Շուն թաղի» և «Կույրերի դպրոցի»
շրջակայքի հայության համար:

«Գրիգոր Լուսավորիչ»-ը հիմնովին քանդեցին
Թիֆլիսի մի շարք հայկական հուշարձանների հեղ-
միասին այն դաժան փարիներին: Բակի գերեզմա-
նաքարերը ներվեցին Բուր, այդ թվում նաև վա-
ճառական Բարսեղ (Վասիլ) Բարխուդարյանի շիր-
մաքարը, որն էլ կառուցել ու ավարտին էր հասցրել
եկեղեցու շինությունը: Պարիսպը բոլորովին վերա-
փոխվեց, չի համապատասխանում հնից մնացա-
ծին:

Ի՞նչ անենք, երևի մեր հայերիս ճակատագիրն
է այդպես, մտաբերե՛ք քրիստոնեական «եղբայր»
հանրապետությունում: Շատ քանի ենք դիմացել և
դիմանում ենք, որովհետև ունենք մեծ համբերությու-
ն: Զարմանում ենք մի փաստի առջև, որ մեր դա-
րավոր թշնամու՝ Թուրքիայի Սրբաբուր քաղաքում
կան և գործում են բոլոր եկեղեցիները:

Իսկ այսպե՞ր...

Կարծես բախտի բերմունք էր՝ 3 փարի սրանից
առաջ փորել էին և նոր ճանապարհ էին շինում դե-
պի «Գոգիլ» կոչված բաղնիքը և ի՞նչ երևում էր
«Գրիգոր Լուսավորիչի» հիմքը: Շրապեցի ինձ
շատ մոտ յուսանկարից Ռաֆայել Նախրյանի մոտ
ու խնդրեցի շրապ յուսանկարել Կրակնով: Նա
չմերժեց և կարարեց խնդիրքս. ահա և հեղափո-
խ:

ԳԱԲՈ

№93

Ես Այա Արշակի Միրզայանս ծնվել եմ Թիֆ-
լիս քաղաքում 1910 թ. հունվարի 1-ին Նավարա-
րում (Շան թաղում): Մեր տնից ոչ հեռու կանգնած
էր Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Այդ եկեղեցում
միշտ լինել էր ժողովուրդ: Բակում կային գերեզմա-
նաքարեր, որոնցից մեկը Արշակին էր, որպես քա-
հանայի մեծը հայր: Արշակը ապրում էր դիմացի
փանը, որը իր սեփականն էր: Եկեղեցին շատ
փայլավորից էր իրեն զարդարանքով: Եկեղեցու բա-
կում կար հոգևորականների փուն: Նախքան քա-
ղելը, միջից դուրս բերեցին, ու սկսեցին քանդել:

թի Սր. Գևորգի մասին բոլորովին վերջերս մի ընկարծակ կայծով արդեն ներկայացրել ենք նրա ավերման-ձևավորման գործողությունների մանրամասները («Առերեսում» ամսաթերթ, թիվ 21), իսկ ահա այժմ սույն շարադրանքով կփաստենք իր համբավով Թեյեթի Սր. Գևորգին բնավ չգիշող Շավնաբաղի Սր. Գևորգ ուխտաբերի վրացականացման մանրամասները:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ. Շավնաբաղի Սր. Գևորգ ուխտաբերին գրավում է ներկայիս Գարդաբանի շրջանում, Կուր գետի հարավային (աջափնյակ) կողմով ձգվող լեռնաճյուղի 798 մ (ծովի մակերևույթից) բարձրություն ունեցող փոքրիկ գագաթներից մեկի վրա: Վայրը համահավասար չափով (2 կմ) հեռու է ինչպես Կուր գետից (դեպի հարավ), այնպես էլ Թեյեթ գյուղի համանուն ուխտաբերից (դեպի արևելք): Ի դեպ, չնայած իր ոչ այնքան բարձր դիրքին, այնուամենայնիվ, վերելքը զգալի է գետի կողմից: Կուրը վանքասարի ստորոտում հոսում է ընդամենը 370 մ բարձրության վրա:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔ: Շավնաբաղի Սր. Գևորգ եկեղեցին կառուցվել է Բուրթլիկյանց Գրիգորի միջոցներով: 1885 թ. Տեր Հովհաննեսը նորոգել է ուխտաբերի սենյակները: 1888 թ. պրն. Բայանդուրյանը ձեռնամուխ է եղել մինչև 2000 ռ. ծախսով զանգակարան կառուցելու գործին: 1902 թ. թիֆլիսեցիներ Սոֆիա Զիթախյանցն ու իշխանուհի Մարիամ Բեգթաբեկյանցն իրենց ծախսով կառուցել են Շավնաբաղի եկեղեցի փակող ճանապարհը: 1912-13 թթ. նոր փարվա գիշերվա ուժեղ փոթորկից վնասված եկեղեցու ծածկն ու ուխտավորների սենյակները նորոգվել են Միքայել վարդապետ Դավթյանցի նախաձեռնությամբ: 1926 թ. հուլիսին կառավարության որոշմամբ եկեղեցին փակվել է, բայց շնորհիվ մերձակա քահանա ու միաժամանակ ուխտաբերի վանահայր Գևորգ Տեր-Ղազարյանի ջանքերի՝ 1927 թ. հոկտեմբերին եկեղեցին վերաբացվել է: 1944-45 թթ. Վրաստանի Հայոց Հոգևոր հորհրդի որոշմամբ Շավնաբաղի վանքում կապարվել են վերականգնողական աշխատանքները:

ՈՒՆՏԱՏԵՂԻԻ ՕՏԱՐՈՒՄԸ: 1989-91 թթ. ընթացքում վրաց հոգևոր իշխանությունները Շավնաբաղի հայոց Սր. Գևորգ ուխտաբերին, առանց Վրաստանի թեմական հայոց առաջնորդին փողեկացնելու և թույլտվություն ստանալու, իրականացրին խիստ ինքնադատ «վերանորոգումներ»: Արդյունքում՝ հնամենի եկեղեցին գրկվեց հայոց եկեղեցիներին բնորոշ բոլոր էական հարկանիշներից (մկրտարանի քարակերպ ավազանը, խորանի բարձր բեմը, պարներում ագուցված խաչքարերն ու արձանագրությունները): Քարակերպ սալահարակը փոխարինվեց հասարակական բաղնիք հիշեցնող մեդալիտով (շախմատաձև շարվածքով): Տեղահան արվեցին ու ոչնչացվեցին նաև ուխտաբերի բակի հայագիր շիրմաքարերը: Այդ ամենից հետո եկեղեցին օժվեց վրաց եկեղեցու ծեսով ու այլևս սկսեց գործել իբրև վրացական:

Մամուլի Կարասպետյան
«Հայոց աշխարհ», № 70
20 սեպտեմբերի, 1997 թ., էջ 8

ՍՐ. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ № 97

Ծնվել են Թեփլիսի քաղաքում (1927թ.) և միշտ ապրել են Սուրբ Սարգսի եկեղեցու մոտ: Փոքր հասակից իմ ծնողներս հաճախում էին Ս. Սարգիս եկեղեցին, իսկ ես սովորում էի Ս. Սարգսի ծխական դպրոցում (եկեղեցու բակում էր գրավում) և հաճախ ես՝ զասարանի աշակերտուհիս, մտնում էի եկեղեցի, բարձրանում էի պարզամբր և լսում երգչախմբին, և րենում էի եկեղեցական պարարագները:

Մի ցավոք օր՝ 1937-38 թթ. փեսա, որ քանդում էին եկեղեցին: Շար րհաճ բան էր դա: Ինչպես այսօր հիշում եմ, որ քանդելու ժամանակ երկու անձնավորություն գոհվեցին (վայր ընկան բարձրությունից), մեկը հայ էր, մյուսը՝ եզդ: Մարդիկ աղաղակում էին. «Աստված պարծեց այդ քանդողներին»:

Նախ ասեմ, որ Ս. Սարգիս եկեղեցին շար բարձր էր, ներսից՝ շար գեղեցիկ: Ես որպես երեխա հաճախ եկեղեցու պարզամբրից նայում էի բեմին և հիանում նկարներով:

Եկեղեցին սկսեցին քանդել գմբեթից, համարյա թալան էր, բայց ոչ ոք չէր կարողանում ձայն հանել, որովհետև այդ ժամանակ ձայն հանողը կորչում էր (եկեղեցու բակի դպրոցը րեղավորվեց Օրթաճալա № 79 րունը, դպրոցի դիրեկտորը դարձավ Արևհայր Հովսեփյանը):

Եկեղեցու ծխական դպրոցը այսօր գործում է որպես կանանց կոնսուլրացիա: Ի պարիվ Ս. Սարգիս եկեղեցու՝ անցյալում փողոցը կրում էր Սուրբ Սարգիս անունը (սլ. Сурб Саркисская):

Գմբեթները հանելուց հետո ճկարողացան եկեղեցին ամբողջությամբ քանդել և սրիաված մի հարկի բարձրությամբ թողեցին և դարձրին բնակելի շենք, որը և կանգուն է այսօր:

Ներսիսայն Մանան Սրեփանի
14/III - 95 թ.

ԾՈՒՂՈՒՐԵԹԻ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ № 98

ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՎՈՒՄ ԵՆ, ԹԵ՛
ՅՈՒՐԱՅՎՈՒՄ

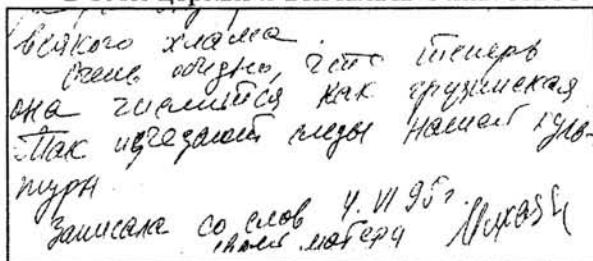
Այս եկեղեցին կառուցել են երևանցիներ Պապին և Յակոբ Քոչարովները՝ 1807 թ.: 1853 թ. հնության պարճառով փակ մնալով՝ մեկ րարի անց նորոգումից հետո վերաբացվել է: Խորհրդային րարիներին եկեղեցին ծառայել է նախ որպես պահեստ, ապա՝ ակումբ («Молодежь Грузии» 5.12.1984):

Սր. Աստվածածին եկեղեցու յուրացման աշխատանքները սկսվել են դեռ 1980 սկան թթ. կեսերից: Նախ՝ 1984-ին եկեղեցու բակից դուրս րարվեց Գևորգ Միքիմանյանցի արձանագիր շիրմաքարը (1857 թ.), ապա՝ 1989-ից սկսված եկեղեցու, իբր վերանորոգման աշխատանքներն, ավարտվեցին

ՃՈՒՂՈՒՐԵՑՈՒ

[illegible]**№99**

В этой церкви я венчалась 4 янв. 1924 г.

Записала со слов своей матери

Илхазян

№100

ного района-Чугурети). Там стояли 5 - 6

черных из мрамора и около десяти гранитных надгробий. С 1928 года постепенно стали исчезать камни, и на месте кладбища стали строить дом...

Мкртчян (Зулумян) Рачик Мисакович

1923 г. рождения (Родом из Харберта)

03.09.94

ԶԳՐԱՇԵՆԻ ՍԲ. ԱՎԵՏՅԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻ

№101

«ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԸ ՏԵՂՅԱՊԷ Է»

ՆԱՍՄԱԿ ԳԱՐԵԳՈՆ Ա. ՎԵՏԱՓԱՌԻՆ

Հայկական ժողովրդական ասացվածքը հուշում է. «Եթե գողը փնից է, եզն երդիկից էլ դուրս կգա»:

Թբիլիսին հայրնի է իր հին ու գեղեցիկ, պար-
մական թաղամասերով, որոնք էլ ավելի են գեղեց-

կացնում փարբեր ժամանակներում, փարբեր ժողովուրդների կառուցած հուշակոթողներով: Կողբ-կողբի գործում են հայկական եկեղեցին, պարսական մեջեթը, հրեական սինագոգը, վրացական եկեղեցին:

Այդպիսի մի գեղեցկություն է ներկայացնում Նաբիդական, որը հին Թբիլիսիի սիրտն է և իշխում է ողջ քաղաքի վրա ու նախկինում քաղաքի պարիսպն է եղել: Նեց այդպեղ արդեն 10 փարտուց ավելի վերանորոգման շինարարական աշխատանքներ էին ընթանում (հարկանշական է, որ շինարարությունը չի դադարեցվել անգամ, երբ 1992 թ. քաղաքացիական կռիվներ էին անմիջականորեն կողբի թաղամասում՝ Սոլոյակում): Գովելի է և բոլոր թիֆլիսցիների համար նաև ուրախալի, որ մեր հոյակերտ քաղաքը ևս մեկ եկեղեցով է հարստանալու: Այսօր շինարարությունը համարյա թե ավարտին է մոտեցել, բայց՝ զանգ չկա: Իսկ սույն թվականի փետրվարի 21-22-ին շինարարության հովանավոր պ-ն Ռոման Գվենցաձեն (նախկին ՆԳ նախարար) երևացել է հայկական Սբ. Գևորգ եկեղեցում,

հանդիպել սրբազանին (այսպես կոչված թեմի առաջնորդին), նաև փիկին Ռուզաննային: Ներքո փարածվեցին շշուկներ, որ պ-ն խմբագիր՝ Վ. Բայբուրթի միջնորդությամբ սրբազանը և փիկինը հայկական բանդված եկեղեցուց փրկված զանգը (18-րդ դարի), որը հայ համայնքի ներկայացուցիչները տեղափոխել էին և հանձնել եկեղեցուն, վաճառել են պ-ն Գվենցաձեին: Շշուկները կարճ ժամանակում փարածվեցին քաղաքով և հասան Վրաստանում Հայաստանի դեսպանատուն, Վրաստանի պառլամենտ՝ պ-ն Գ. Մուրադյանին (հայ համայնքի ներկայացուցիչ, նախագահ): Գովնվեցին մարդիկ, որ պահանջեցին հարակ պարասխան: Սկզբում լռում էին, սակայն մարտի 9-ին, պարսպագից հետո սրբազանը բարեհաճեց բարոզ անցկացնել (ինչը շատ քիչ է պարսիսում Թբիլիսիի հայ եկեղեցում) և նշեց, որ մարդիկ անգործությունից չարախոսում են իրեն, այնինչ ինքն ամեն ջանք գործադրում է ամրապնդելու հայ-վրացական դարավոր բարեկամությունը, և ի նշան այդ բարեկամության նա մինչ այդ անպետք, նկուղում գցված, ճեղքված զանգը նվիրել է քրիստոնեական եկեղեցուն...

Այո, մեծ «բարերարություն» է արել սրբազան առաջնորդը: Բայց այն մարդիկ, որոնք կյանքի գնով գրնում, փրկում, հաճախ ծեծկոտորի մեջ ընկնելով բերում են փարբեր խաչքարեր, զարդաքանդակներ, խաչեր, զանգեր, այսօր հեղափոխ-

վում են՝ իզո՞ր են արել, և Գևորգ արքեպիսկոպոս Մերարդարյանը տեղեկացրե՞լ է արդյոք Մայր Աթոռին փրկված մասունքների մասին և սրացնե՞լ էր արդյոք համաձայնությունը այն նվիրելու մասին: Այլապես փափվորություն է ստեղծվում, որ այդ զանգը փիկին Ռուզաննայի օժիտն էր, և նա կվարվի նրա հետ՝ ինչպես կամենա: Իսկ ա՞զգ, ժողովուրդ՝ ո՞վ է նրանց հարցնում...

Վեհափառ, բազմիցս դիմել ենք և հիմա էլ կրկնում ենք մեր խնդրանքը. քանի դեռ ողջ ժողովուրդը չի ըմբոստացել և ինքնուրույն դարավճիռ չի կայացրել, քանի որ Ամենայն Հայոց եք, փրկե՛ք անհովիվ մնացած հուրին...

«Երևանյան օրեր»
№ 19, 1997 թ.

№ 102

Эту церковь называли по разному: церковь Благовещения, Джиграшенская Благовещенская, во имя Пресвятой Богородицы, но самое распространенное – Джиграшен.

Возможная дата постройки – конец XVII или начало XVIII века, разобран (именно, разобран, а не разрушен) в 1948 году.

Джиграшен – название армянского происхождения, точно – труднопереводимое. Дословно – означает словосочетание: "Джигра" – "назло" и "шен" – "строение", т.е. "строение назло" (чему?)

Имеется и другой перевод – "церковь Раздора".

На первый взгляд это вызывает недоумение, ибо противоречит общеизвестному положению, что старый Тифлис отличался большой веротерпимостью.

Представители старшего поколения горожан считали "яблоком раздора" католический храм (костел во имя Успения Богородицы), соседствующий Джиграшену, стоящий рядом, как говорится "в одном дворе", но выходящие на разные улицы. При этом, Джиграшен якобы был построен позже, "назло" этому храму. В действительности не этому существующему, а его предшественнику, который стоял дальше, в глубине улицы и по другую ее сторону. Но он после временного изгнания миссионеров (1755 г.) был превращен в православную, а позже ликвидирован. Джиграшен – стоял. Костел (новый) был освящен в 1844 году.

Православное и григорианское духовенство было настроено крайне отрицательно к активной деятельности католической церкви и постоянно боролось против нее, всегда находя поддержку у грузинских царей, позднее у наместника императора

Северным фасадом (с продольной стороны) выходил на улицу, чуть отступив во внутрь двора. Торцовая (восточная) сторона (фасад) выходил на Угольную улицу. Это было однокупольное сооружение с колокольней, прямоугольная в плане (24,0 x 14,6 м). Высота купольной части около 22,0 м, высота здания (в коньке) - около 14,0 м. Подкупольный барабан диаметром - 8,0 м, представлял двенадцатигранную призму.

Церковь была ликвидирована, "как не представляющая". архитектурно-художественную ценность, сильно поврежденная, с катастрофическими деформациями и находилась в аварийном состоянии.

Все это возможно при полном отсутствии внимания, ремонтных работ (своевременных) и использовании не по назначению.

[illegible]

Церковь была разобрана, обследована как исторический памятник с инженерной точки зрения (антисейсмические мероприятия, конструкции, материалы и т. п.) и в результате имеется работа Д. М. Мшвениерадзе "Некоторые вопросы строительного искусства в древней Грузии" - 1949 г. (Тбилиси, изд. "Техникада шлома").

После ликвидации Джиграшена, площадка пустовала до начала 50-х годов, начала строительства тбилисского метрополитена: здесь строится невзрачное двухэтажное здание барачного типа со встроенной котельной, исторической дымовой трубой - душевые для метростроевцев. Здание далее используется как административное: в него населяются разные учреждения, в т. ч. прокуратура района им. Кирова. И так до последних 2-х - 3-х лет. Ныне на этом месте стоит здание фирмы "Фокус" (совместная, с известной фирмой "Кодак")

Э. Котоян
9.12.97 г.

Չնայած գիտական աշխարհին վաղուց էր հայտնի, որ հին Տփղիսի Նարիդալա բերդի ներսում եկեղեցի է եղել, բայց դրա ավերակ հիմքերը ի հայտ եկան միայն 1966 թ. Օթար Տղեշելաշվիլու գլխավորությամբ իրականացված հնագիտական պեղումների շնորհիվ («Вечерний Тбилиси», 1990, 12 նոյեմբեր): 1971 թ. Կրեդոմ աշխարանքներ ծավալեցին «Դավիթ Աղմաշենեբեյու» անվան ընկերության անդամները: Խումբը գլխավորում էր Ռոման Կվեցցաձեն (հեղափոխություն Կրաստարանի ՆԳՆ խախտարարի Կրեդակալ և Նշված ընկերության փոխ-նախագահ):

Պեղումների արդյունքում պարզվեց, որ եկեղեցու միայն 20 փոկոսն էր պահպանվում, բայց գրկվեցին ահռելի քանակությամբ (շուրջ 16 հազար) հնագիտական զանազան իրեր: Եկեղեցու համար կազմվեց վերականգնման նախագիծ (հեղ. Տարիել Կիպարիձե): Հայրենաբերված ճարտարապետական մանրամասերի ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ եկեղեցին 6-7- ռդ դարերի շենք էր եղել և հավանաբար ավերվել 8- ռդ դարում արաբների կողմից («Իլիխ գագեթի», 1997, թիվ 73, 19 սարիի):

1979 թ. վերականգնվեցին բերդապարիսպալե-
րի քայքայված մասերը, իսկ 1980 աւանների վեր-
ջերին սկսվեցին հիշյալ եկեղեցու վերականգնման
աշխատանքները: 1990 թ. դրությամբ եկեղեցու
պարերը արդեն 3 մետր բարձրացված էին
(«Свободная Грузия», 22 ապրիլ, 1997 թ., թիվ
47, էջ 1): Նկարագա մի քանի փորինների ընթացքում
վերականգնման աշխատանքները շարունակվեցին
և հաջողությամբ ամբողջացան հիմնականում
մոսկվաբնակ գործարար Թեյմուրազ Կվարացխե-
լիայի ծախսով: Ի վերջո, 1997 թ. ապրիլի 19-ին ե-
կեղեցին օծվեց Ճմինդա Նիկողոզի անվամբ՝ Դա-
վիթ եպիսկոպոսի ձեռքով: Նաջորդ օրն իսկ, այն է՝
Ծաղկազարդի օրը, եկեղեցուն իր այցելությամբ
պարվեց Վրաստանի պապրիկաբե Իլյա 2-րդը
(«Свободная Грузия» նշված համար): Այդպիս-
ով, Թբիլիսիին համալրվեց վրացական մի նոր եկե-
ղեցով ևս: Վարդ չէ, անշուշտ, և կարծես ոչ մի ար-
տարոց բան չկա: Սակայն...

Հունիս 1987 թ., երբ ընթանում էին եկեղեցու հիմքերի բացման և պահպանված բեկորների ու ստմնասիրման վերջին աշխատանքները, մի խումբ թիֆլիսահայերի հետ գրույցի ժամանակ պեղումների ղեկավար Օթար Տղեշելաշվիլին (միանգամայն հարբած վիճակում) ցույց տալով եկեղեցու բակի երբեմնի գերեզմանատնից գտնված խաչքարերը և մատնանշելով հատկապես դրանցից մեկը, որն իր ստորին մասում կրում էր երկպող արձանագրություն, ասել էր. «Եթե սրա գինը իմանաք, միլիոն

Я родилась в районе Ванкской церкви в 1922 г. Отлично помню все обряды, так как моя бабушка всегда водила с собой, даже помню как при Пасхе давала красные яички и так ходили в церковь.

В тяжелых тридцатых годах по указу Берия собирали ложные подписи от армян с целью разрушения церкви и на месте построить армянскую школу. К этим вынужденным подписавшимся подверглась моя бабушка (Лиза-жена уста Шакара). И так, варварски разрушили церковь: особенно дико рыли могилы всех исторических великих людей и деятелей. (Манташев, Измайлов, Шаншиян, несколько генералов и т.д.).

Помню, как безбожно доставали из могил выше указанных лиц, грабя с них все драгоценности, многие ценности стали реликвиями в роде фондов местных музеев.

Надо указать еще, что во время разрушительных работ был строго отцеплен весь квартал, т. к. присваивались бесчисленные драгоценности.

Особенно дико рыли могилы всех чебригевских великих людей и деятелей. (Манташев, Измайлов, Шаншиян, несколько генералов и т.д.)
Помню, как безбожно доставали из могил выше указанных лиц, грабя с них все драгоценности, многие ценности стали реликвиями в роде фондов местных музеев.

Потеря такого чудного неповторимого шедевра сильно расстроила всех армян г. Тифлиса.

До сегодняшнего дня перед моим глазами стоят все три алтаря с красивыми фресками. Очень впечатлительная вся служба в общем.

Пиша эти строки я вспомнила мои детские годы связанные с Ванком.

18 марта 1995 год.

Давидова (Аник)

№107

С 1955 года я работаю в институте "Грузгоспроект". Приблизительно в этот же период велось строительство административного здания проектного института "Грузгоспроект" на Набережной реки Куры в пределах Ванкского монастыря. В 1956 г. здание было сдано в эксплуатацию, а затем был поставлен вопрос о строительстве второй очереди здания института с его запад-

ной стороны. На месте существовали развалины древней монастырской стены, в пределах которой и было принято решение расширить институт. В процессе производства земляных работ было обнаружено захоронение. В инкрустированном гробу

После вскрытия гроба обнаружены надписи на латинском языке, найденные кости черепа и рук и частично сшитый костюм. Немедленно было предложено охранять могилу, что и было сделано. Как стало нам известно в дальнейшем было выполнено перезахоронение в ограде церкви Сурб-Геворка на Майдане.

был обнаружен скелет. Судя по сохранившимся остаткам дорогого одеяния, это был военный, на что указывали погоны и другие аксессуары присущие военному званию. Естественно, производители работ приостановили дальнейшие земляные работы, т. к. было известно, что данная территория ранее принадлежала армянскому монастырю - было принято решение - обратиться к представителям армянской церкви. Что и было сделано. В результате проведенных обследований было принято решение, что могила и труп принадлежат известному армянскому генералу служившему при Русском царском дворе - Лорис-Меликову. После вскрытия гроба любопытные наблюдатели, в числе которых находился и я - увидели картину, где сохранились кости черепа и рук и частично отдельные элементы костюма. Немедленно было предложено охранять могилу, что и было сделано. Как стало нам известно в дальнейшем было выполнено перезахоронение в ограде церкви Сурб-Геворка на Майдане.

Инж. "Грузгоспроекта"

Альбион Федорович Картавский

2/XI - 47.

№108

Не забывается одна история связанная с Ванкским собором (1720 г.)

Мама была единственная верующая в нашей семье. При этом, очень своеобразно верующая: она не придерживалась канонов григорианской церкви, недолюбливала священников, больше тяготела к православным церквям (зданиям) и т.д. и т.д.

Антирелигиозный угар 20-х-30-х годов. Волна разрушений подкатывалась и к Ванку.

Хорошо помню этот теплый солнечный нерабочий день, когда и млад и стар были

дома. Наш маленький старый тифлисский двор жил своей тихой жизнью: дети с гомоном играли, взрослые отдыхали. Но эта идиллия и покой были нарушены появлением трех незнакомцев, которые, стараясь не привлекать внимания, начали обходить квартиру за квартирой. Соседка успела шепнуть маме в чем дело. Отец – в полном неведении, сидя на балконе, продолжал читать газету.

Оказывается шел сбор подписей (только среди армянского населения!) на снос всего комплекса Ванкского собора. Взамен – на этом участке воздвигалось здание полной средней школы только для армянского контингента детей.

Разумеется, сбор подписей шел "успешно" – это был злополучный период начала 30-х годов, "Комиссия" дошла и до нашего второго этажа.

На удивление отца, приглашения мамы в помещение гостям не последовало, прямо на балконе, стоя, начался не очень приятный разговор.

Мама говорила своим обычным тихим голосом – она, как верующая, категорически отказалась подписать, никакие доводы не смогли ее убедить.

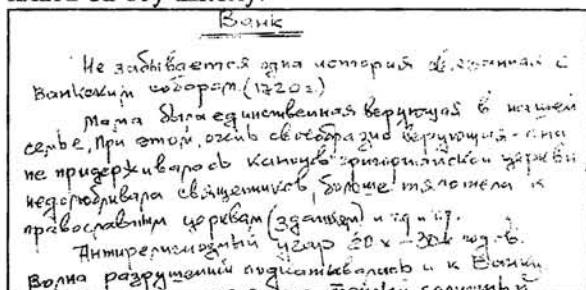
Один из пришедших, потеряв терпение, позволил себе повысить голос, зазвучала скрытая угроза. Отец невозмутимо, сидя, продолжал читать газету.

Кончилось тем, что мама тоже повысила голос (слышал впервые!) и сославшись на Конституцию, объявила, что вопрос исчерпан. Позиция "комиссии" стала невыгодной: на балконах скапливались соседи и она поспешила закруглиться и ретироваться.

Только закрылись дворовые ворота, наш сосед по балкону (дружили семьями) – ярый идейный коммунист – буквально затащил маму в комнату и чуть не кричал: "Ты подумала о муже?" Мама осталась при своем, сосед повернулся к вошедшему отцу: "А ты чего молчал?" Отец спокойно ответил: "Это дело ее совести. Она верующая!" и продолжил: "Потом, Вагаршак, подписью меньше, подписью больше. Ну и что? Все запланировано, дорогой, и будет выполнено!" Нервы у мамы не выдержали и она сквозь слезы выдавила: "Эх, вы! Ничего не поняли?! Здесь же не только вера, религия. Уничтожается национальная культура и память". Армянская средняя школа и сегодня стоит за крытым рынком (на Колхозной площади). В годы войны (1941-45 гг.) в школе размещался один из эвакуогоспиталей.

За прошедшие годы было несколько попыток "потеснить", сделать ее смешанной. Удалось только художественной школе

вклинуться, заняв часть первого этажа. А так, при возникновении "угрозы" школе, удивительно дружно сплотиваясь, вставали (и не раз!) на многодневную круглосуточную "охрану" родители и, особенно, деда и бабушки, у которых из памяти не исчезло чувство некоторой вины, сознания того, какой большой ценой обошлось в свое время плата за эту школу.

Свидетелем разборки Ванка по возрасту не мог быть. Со слов старших особое внимание было обращено соответствующими органами на исключение фактов изъятия и присвоения рабочими из могил драгоценностей и, аналогично – в самых разрушаемых зданиях (в кладке или полах).

О судьбе останков захороненных в ограде Ванкского собора ряда достойнейших, даже исторических, личностей, своей жизнью и деятельностью принесших Тифлису добрую память и славу – данных не имею, за исключением четырех личностей, со слов старшего поколения – "временно" перезахороненных в подворье церкви Сурб-Геворк: графа Лорис-Меликова, генералов Тер-Гукасова, Лазарева и Шелковникова.

Э. Котоян
9.12.97 г.

№109

Հիշողությունը մեզ համար ժամանակների կապն է: Ներկա պահին մենք ապրում ենք նաև մեզ համար թանկագին մասունքներ դարձած հուշերով: Անավասիկ դրանցից մեկը: Ես Կիմա Կարապետի Հակոբյանս, ծնյալ Մակարյան, ծնվել եմ 1929 թվին, Թիֆլիսի մեծահամբավ Վանքի Մայր Տաճարի բակում, ավելի ճիշտ գանգակարանը կից եղած առաջնորդարանի շենքում: Պապս Բարդուղիմեոսը, առաջնորդարանի պահակն էր: Հարկ է նշել, որ այդ նույն շենքում է ապրել նշանավոր կաթողիկոս Գևորգ Չորեքյանը, իսկ Հովհաննես Թումանյանը այդպեղ եղած կոնսիստորիայում աշխատում էր որպես գրագիր:

Ցավոք, վրա հասավ 1938 թվականը, որը ճակարագրական եղավ պարմական այդ հուշարձանի համար: Սև ուժերը Լ. Բերիայի գլխավորությամբ, ադմոն ջրարձաններու նպարակով շինությունը սկսեցին քանդել գիշերով: Մոսկվայից հուշարձանը պահպանելու հեռագիրը, ավաղ, սրաց-

վեց սոսկ առավոտյան, երբ արդեն ամեն ինչ կա-
տարված էր: Հայրս, Կոնյայի լինելով նման եղեռ-
նագործությանը, հուզմունքից գիշերը չքնեց, բանի
որ այդ ամենը ընդունեց սրտին շար մտք:

Մի փոքր հիշարակ եւ: Բանն այն է, որ
Վանքը պայթեցնելիս բեկորներից մեկը թռավ և
մնիվեց մեր տան ներսի պատին: Հետաքրքիրն
այն է, որ փուրը նորոգելիս այդ ակոսը պահպանե-
ցինք որպես Վանքի գոյության փոքր ապացույց:

Բայց չէ՞ որ դրա հետ մեկտեղ ավերվեց նաև
Վանքի բակում ամփոփված մեր երևելի մեծերի
սրբազան գերեզմանները: Այսօրվա նման աչքիս
առջև են գերեզմանները քանդելու ցնցող պատկեր-
ները: Այսպես, աշխարհահռչակ նկարիչ Ն. Այվա-
զովսկու եղբոր՝ արքեպիսկոպոս Գաբրիել Այվազ-
յանի աճյունը հարազատները հարկադրված եղան
փեղափոխել Մեյդանի Սուրբ Գևորգ եկեղեցու
բակ: Նույն փեղը փեղափոխվեց նաև ռուսական
բանակի նշանավոր գեներալ Մ. Տ. Լորիս-Մելիքո-
վի աճյունը: Դրա հետ կապված նշենք մեկ մանրա-
մասն: Ինձ վրա շար ազդեց այն, որ երբ հրեշտակ-
ներով զարդարված ցինկե դագաղի կափարիչը
բացեցին, այդ փառահեղ անձնավորության դիակը
վայրկենապես սևացավ: Գերեզման պղծողները
առիթը օգտագործեցին և գողացան ոսկե մեղալն ու
դաշույնը:

Կարծում ենք, որ հետաքրքրական էր նաև մեծ
թափերագիր և բողոքական թեոլոգի Գաբրիել Սու-
նդուկյանի աճյունի փեղափոխելը խոջիվանք: Դի-
ակը փեղափոխելիս այն վնասվեց, իսկ իր այնքան
սիրած ճրքակոշիկը դուրս ընկավ: Սրբապիղծ ոճ-
րագործները լկտիաբար հափշտակեցին մեծ գրողի
սիրած ոսկե մատանին: Որպեսզի այդ ամբողջ
բարբարոսությունները աննկատ կարարվեն, մեզ
մանուկներին, փորձում էին բռնել այդ փեղից: Բայց
մանկական հետաքրքրասիրությունը մեզ զամում
էր փեղում: Այս առնչությամբ պարզ չէր, թե ինչու
Սունդուկյանի կնոջ աճյունը թողնվեց փեղում: Ժո-
ղովուրդը այդ փաստի հետ կապված հյուսեց իր
պարամությունը. «Մարդ ու կին ջահել ժամանակ մի
գլուխ կովում էին ու վիճում, բայց միասին էին
մնում: Այդի սովետական իշխանությունը, որ մար-
դուն կնոջից բաժանեց»:

Երկար ժամանակ է անցել այդ դաժան օրվա-
նից, բայց ես երբեք չեմ կարող մոռանալ Վանքի
Մայր Տաճարի այդ խաչված Քրիստոսի անզուգա-
կան պատկերը:

Կիմա Կարապետի Հակոբյան

ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ ԴՊՐՈՑ

№110

Ես՝ Հայկ Գալուստի Ծավոյանս, 1916 թվակա-
նից 1924 թվականը սովորել եմ Ներսիսյան դպրո-
ցում և այնտեղ ճանաչել եմ անվանի դասադուներ
Արշակ Զամալյանին, Արարշես Աբեղյանին, Գ-
ևորգ Ղազարյանին, կրոնուսույց քահանա Արշակ
Մինասյանին, Պողոս Հովանին, Պետրոս Տիգրան-
յանին, Արշակ Տոնյանին, Սյունիան Լիսիցյանին,
Սեդրակ Ավետիսյանին, Հակոբ Էլիբեկյանին, Գուր-

գեն Էդիյանին, Իսահակ Հարությունյանին, Մամբ-
րե Մարենճյանին, Միքայել Մուգոյանին, Սյու-
փան Քափանականին, Սիմոն Շխյանին, Սպիրի-
դոն Մելիքյանին և այլն:

Ի դեպ ուշադրության արժանի է մի դրվագ.
1919 թ. հայ-վրացական պատերազմի օրերին պա-
րոն Շխյանի դասը (ռուսերեն) շար երկար փնեց,
բանն այն է, որ վրաց մենշևիկյան կառավարական
գործառն, հետապնդելով Հակոբ Էլիբեկյանին,
շրջապատել էր դպրոցի շենքը, սակայն այդպես էլ
չ. Էլիբեկյանին չգտան:

Ներսիսյան դպրոցի նոր շենքի գլխավոր մուր-
քի կամարների փորագրված էր «Ներսիսյան
Հոգևոր Դպրոց», որն ավաղ ջնջված (հարված) է:
Հայրենասեր Ալեքսանդր Մանթաշյանը հարուկ
բերել էր Հայաստանի Անի կայարանամերձ վայրից
համապարասխան փուֆի շինաքար շենքի ամբողջ
ճակարամասի համար:

Մեզ՝ աշակերտությանս ներս էին թողնում ոչ
գլխավոր մուրքից, այլ կողքում եղած հարուկ
մուրքով, բանի որ անհրաժեշտ էր հանդերձարա-
նում թողնել հագուստը, իսկ կոշիկները փոխարինել
թաղիքե կոշիկներով:

Ինչպես ցուցաբերվում է ներքևի լուսանկարում, 1916 թվականից սկսած հայկական ազգային կոշիկների օգտագործումը ընդհանուր առմամբ հանդիմանաբար ընդունվեց հայկական ժողովրդի կողմից: Ներսիսյան դպրոցի շենքի մուրքից հայկական կոշիկների օգտագործումը ընդհանուր առմամբ հանդիմանաբար ընդունվեց հայկական ժողովրդի կողմից: Ներսիսյան դպրոցի շենքի մուրքից հայկական կոշիկների օգտագործումը ընդհանուր առմամբ հանդիմանաբար ընդունվեց հայկական ժողովրդի կողմից:

Հիմնական թվերին առիթ ունեցա թիֆլիս այ-
ցելելու և կարողով գնացի դպրոցս նորից փնեցնելու,
սակայն գիտական ինստիտուտի պահակն արգե-
լեց ներս մտնել և հուսակալուր վերադարձիս նկա-
վեցի ջրի հոսք փոփակելուր երեսպարման վրա-
յով: Մի բարակ խողովակի փեղադրման համար
բիրք հարվածներով ավերել էին մուր կես քառա-
կուսի մեքր երեսպարում: Հոյակերպ դպրոցն ու-
ներ շվեդական մարզական սարքավորումներով
կահավորված դահլիճ, իսկ ֆիզիկայի կաբինետը
կարարյալ ամֆիթատրոնի փեսք ուներ՝ իր կա-
րարյալ հարմարանքներով: Դպրոցն ուներ կենցա-
ղային հարմարանքներ, ինչպես բաղնիք, գուգա-
րաններ, բոլորի պարերը և օգտագործելիք պարա-
զանները երեսպարված սպիտակ սալիկներով: Դա-
սարանների կառուցվածքը նման չէր ներկայիս դա-
սարաններին: Գրադարանակի և ամբիոնների փա-
րածությունը մի փոքր բարձր էր լսարանի հիմնա-
կան հարակից:

Ծավոյան Հայկ Գալուստի, 9.1.96

№111

Я, Акопян (Багдасарян) Гурген Веня-
минович с 1970 года по велению судьбы на-
чал работать в прекрасном здании бывшей
Нерсисяновской семинарии - колыбели ар-
мянской культуры и духовности. В годы
войны здание было отдано военному госпи-
талю, позже здание было занято ГПИ, да-

лее с 1970-х годов оно передано Институту Машиностроения, где стал работать слесарем в отделе главного механика. Нам помимо нашей работы поручали регулярно следить за физическим состоянием здания (этим мне удалось ближе узнать всю красоту здания). Великолепный вид, который был запечатлен в те годы, до сих пор у меня перед глазами. К сожалению сегодня многое уже утрачено и варварски обезображено. Был убран оставшийся как реликвия колокол, который вовсе никому не мешал. Под предлогом того, что не могут отремонтировать черепичную крышу здания и в добавок ввиду большого количества цинковой жести стали убирать замечательную "Марсельскую" черепицу (часть была продана, часть украдена). Красиво выполненная надпись о построении здания (на мраморной плите с медными буквами) вмонтированная внутри при входе возле лестницы видимо раздражала главного инженера института - мерзавца Гиви Григорьевича Датешидзе, который приказал убрать ее (1985 г.).

„Аნასი (Богдзарян) ღურსე, ბიუჯეტის მინისტრი. 1976 წელს იმ ხელისუფლების იდეალური წარმომადგენელი, რომელიც არასდროს არ იშინებდა ხელისუფლების. მისი ხელისუფლების დროს ხელისუფლების იდეალური წარმომადგენელი, რომელიც არასდროს არ იშინებდა ხელისუფლების. მისი ხელისუფლების დროს ხელისუფლების იდეალური წარმომადგენელი, რომელიც არასდროს არ იშინებდა ხელისუფლების.“

Прекрасно помню все отделения (классы) площадью около 70 кв. м каждый. По распоряжению этого же инженера с этих отделов нас заставили ликвидировать кафедры, расположенные в этих отделах (они, кстати, никому не мешали).

Самый большой из всех залов, который был актовым, ныне служит спортивным залом. Во дворе здания стали сажать деревья, из коих большей частью тополя, специально с целью закрыть обзор привлекающего вида издалека. В итоге возвращаясь домой очень часто приходил расстроенный, видя все это варварство. В последний же период после перестройки здание по частям перешло к множеству кооператоров, фирмам и др. дельцам. При входе во двор на стене ограды висит памятная мемориальная доска, будто бы здесь когда-то учился маршал Иловани. С какой же совестью зачеркнуты имена сотен армянских деятелей - выпускников семинарии, иные в одиночестве - будучи пенсионером со слезами и обидой пишу эти строки...

Я представляю как на сегодняшний день выглядело бы это здание, если бы было памятником грузинской культуры...

Апрель 1995 г.

«ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ» ԹՎՆԳԱՐԱՆ №112

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՄՈՒՇՆԵՐԸ «ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԹՎՆԳԱՐԱՆՈՒՄ» ԵՎ ԴՐԱՆՅ ՀԵՏԱԳԱ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ

1867 թ. գերմանացի Գուստավ Ռադեի ջանքերով Թիֆլիսում հիմնադրված «Կովկասի բնապարմական թանգարանը» («Museum Caucasium») իր փնտախի մեջ մի երևույթ էր ոչ միայն Կովկասում, այլև հարևան երկրամասերում:

Թանգարանում համախմբված գիտնականների խումբը Գ. Ռադեի գլխավորությամբ ամենայն բերախղճությամբ, բժախնդրությամբ և մեծ նվիրվածությամբ ձեռնամուխ եղավ թանգարանի ստեղծմանը: Կարճ ժամանակ անց թանգարանը վերածվեց գիտահետազոտական եզակի մի հաստատության: Սկզբում անձամբ Ռադեի, իսկ ապա նաև պերական որոշ միջոցների հատկացման շնորհիվ թանգարանն արագորեն համարվում էր Կովկասի ամենաարթեր ծայրերից հայրենաբերված արժեքավոր նմուշներով, ըստ որում թանգարան էին հասցվում ինչպես բուսական և կենդանական աշխարհին վերաբերող նմուշները, այնպես էլ հնագիտության, պատմության, ճարտարապետության և մշակույթի զանազան բնագավառներին ընդգրկող հարուստ կյուրերը:

Սկսած թանգարանի հիմնադրման հենց առաջին տարվանից, կազմակերպվում էին գիտարշավներ դեպի Կովկասի ամենաարթեր անկյունները: Պարմական Հայաստանի տարածքում նույնպես կազմակերպվեցին գիտարշավներ: Այսպես՝ 1867-ին հետազոտվել էր Կուր գետի ակունքի շրջանը՝ Բարձր Հայքում: 1869-ին՝ Արարատ լեռան ստորոտն ու լանջերը ուսումնասիրվել են հարկապես վայրի ոչխարների և բեզուարյան այծերի նմուշներ ձեռք բերելու նպատակով, 1871-ին ուսումնասիրվել էին Արաքսի միջին հոսանքի շրջանը, Ղարաբաղի արևմտյան մասերը, վերելքով հաղթահարել էին Արագած և Կապույտջուղ լեռնագագաթները: Նույն

թվականի օգոստոսի սկզբին բարձրացել էին նաև Մեծ և Փոքր Մասիսները: 1874-1875-ին հետազոտվել էին Բյուրակն (Բինգյո) լեռներն ու Բարձր Հայքը մինչև Էրզրում: 1876-ին Կուրի ստորին հովիտը և այլն: Յուրաքանչյուր գիտարշավի արդյունքում թանգարանը համարվել է նորանոր նմուշներով:

Պարմական Հայաստանի զանազան կյուրեր թանգարան հասցնելուն մեծապես օժանդակել են

ված արձանագիր քարեր և այլն (փոխադրված Վանից, Ջուղայից, Սևանից, Լոռուց և Գուգարքի այլևայլ հնավայրերից) դուրս էին բերված «թանգարանից» որպես ավերորոշություն և իրար վրա կիսված, լցված էին շենքի բակում: Դրանցից շարքի վրա ակնհայտ և փեսանելի էին անխնամ փեղաշարժի հետևանքով գոյացած նոր կուրվածքներ, ճաքեր, զարդանախշերի քերված ու փշրված հատվածներ:

Հայրնի չէ, թե բաց երկնքի փակ թափափված այս թանկագին կոթողները դեռևս որքան ժամանակ կմնան այդ վիճակում (ձյուն, անձրև) կամ հերթական փեղափոխության դեպքում ո՞ր թանգարանի նկուղները պարզ կստանան (ի դեպ, «Կովկասյան» թանգարանի սեպագիր արձանագրությունների հավաքածուն ավելի քան 20 միավոր, «պահպանվում» է Թբիլիսիի արվեստի թանգարանի նկուղներում), բայց մի բան պարզ է, որ դրանք դեռևս երկար են մնալու անսրերության ու մոռացության մեջ և միայն դրանց հասցեն է փոխվելու, իսկ Հայաստանի Մշակույթի նախարարությունն ու Կառավարությունն առհասարակ, ցավալիորեն, դեռևս որևէ միջոց ձեռք չեն առնում մշակութային արժեքները հայրենիք վերադարձնելու միջոցով վերջնակորարից փրկելու ուղղությամբ:

Մամվկե Կարապետյան
«Հայոց Աշխարհ», 24 դեկտեմբերի, № 136, 1997

նյութերն՝ գրա այդ փան լուսանկարները և գրառումները: Եվ այսպես, ինչպես փորագրված է այդ գլխարան բուխարու ճակարկի (օջախի քար) կառուցումն իրականացվել է 1898 թ.: Իմ այցելության ժամանակ (1989 թ.) փան Կերեն էր՝ Սարիբեկ Վարդանյանը, որի պարմելով փան կառուցողը իր պապն էր եղել՝ Մարտիրոս-աղա Վարդանյանը: Վերջինիս հոր անունն էլ Իսրայել էր, իսկ կառուցող վարպետները հրավիրված են եղել Լոմարուրցի գյուղից (նույնպես՝ Ախալքալաքի շրջանում): Նրանց անուններն էին՝ Սարգիս և Թևոս:

Մրացվում է, որ հայաշեն այս փունը հարգարժան Սումբաձեն հանիրավի ընդգրկել է իր գրքի մեջ և ի փարբերություն մյուսների բացարձակաբար չի նշել այս փան ոչ պարզապես, ոչ կառուցողների և ոչ էլ ներկայիս փանսիրող անունները: Ի դեպ, թիվ 78 աղյուսակում նույն փան բուխարու թիվն էլ նշել է՝ 1861, որը ևս ակնհայտ կեղծիք է և փան կառուցման ժամանակը 37 փարով հնացնել էլ երևի հեղափոխել է «գիտական» նպատակներ...

Ջավախում հազարաշեն փներ շար կան: Դրանց կառուցողներն են 1829-ից ի վեր Գուգարքի այդ անկյունում հաստատված կապանցի հայ գաղթականները: Ցավոք, առ այսօր հայ հեղափոխողները դեռևս բավարար չափով չեն ուսումնասիրել երկրամասի «հազարաշեն» փները, իսկ վրաց «գիտականը», օգրվելով միայն այն հանգամանից, որ կառույցը գրվում է ներկայիս Վրաստանի սահմաններում, այն հայտարարել է վրացական:

Մամվկե Կարապետյան
«Հայաստանի Հանրապետություն»,
№ 194, 6 օգոստոս, 1995 թ., էջ 2

№115

АРМЯНСКИЕ ЦЕРКВИ ТБИЛИСИ

История возникновения армянских церквей в Грузии начинается с периода раннего христианства. В столице Грузии - Тбилиси наряду с грузинскими церквями строилось множество армянских, что обуславливалось проживанием в городе значительного числа армянского населения.

К началу XIX века количество армянских церквей Тбилиси, согласно реестру, достигло двадцати четырех. После падения Российской империи в советизированной стране началось повальное разрушение культовых сооружений. Нещадно стирались с лица земли храмы, соборы, церкви, мечети, минареты, синагоги. Эти процессы захлест-

ԽՆԴԻՆ ԱՌԸՆՉՎՈՂ ԱՅԼ ՆՅՈՒԹԵՐ №114

ԵԹԵ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ Է, ՈՒՐԵՄՆ ՎՐԱՑԱԿԱՆ Է...

1984 թ. Թբիլիսիում Լոնգինոզ Սումբաձեի հեղինակությամբ լույս է տեսել «Архитектура грузинского народного жилища дарбазы» մեծադիր ու ընդգրկուն (353 էջ) աշխատությունը, որն ըստ ամենայնի բազմամյա աշխատանքի արդյունք է: Համակողմանի ուսումնասիրությամբ հեղինակը ապացուցում է, որ հայկական «հազարաշեն» փների գոյությունից անկախ՝ Վրաստանում գոյություն է ունեցել որոշակի ու էական փարբերություններով և առանձնահատկություններով բնութագրվող գուր ազգային՝ վրացական բնակելի փան հորինվածք «դարբազի»: Գրքի վերջում, որպես հավելված, տրված են բազմաթիվ փների չափագրությունները՝ հարակազմեր, կրթվածքներ ու ճակարակներ: Դրանք էլ ամփոփված են 84 աղյուսակների մեջ: Յուրաքանչյուրի բացարձակաբար նշված են փան փիրոջ, գյուղի ու շրջանի անունները, ուր գրվում է փվյալ շենքը, բայց ի բացառություն բոլորի՝ թիվ 78 - 80 աղյուսակներում փան փիրոջ անունը չի նշված: Միայն գրված է, որ շենքը գրվում է Ջավախքի Կոմուրդո գյուղում:

Փոքր-ինչ ուշադիր նայելով «վրացական» այս «դարբազի»-ին հեշտությամբ մրաբերեցի, որ 1989 թ. ինքս հյուրընկալվել էի նույն փանը և բազմաթիվ նկարահանումներ կատարել այնտեղ: Տնդրվելով

нули также Закавказье. В Тбилиси число снесенных армянских церквей перевалило за десять.

Среди первых снесли церковь св. Георгия - Камоянц на бывшей Дворцовой улице. Если ее снос мотивировался реконструкцией проспекта Руставели, то никак не оправдывался снос некоторых других церквей, в том числе собора Ванк (называемого также Аранц-Ванк или Пашаванк), который являлся крупнейшим соборным зданием старого Тифлиса.

Ванский собор был основан в начале XIV века, располагался на правом берегу Куры, по архитектурной композиции представлял собой трехнефную купольную базилику, а по своим строительным параметрам не имел себе равного в городе. В состав комплекса, помимо собора, входили резиденция настоятеля, жилые помещения, саркофаг Гукасова, трехъярусная колокольня, ограда, ворота.

В 30-е годы была снесена церковь Ходживанк и ликвидировано одноименное древнее кладбище XVI века, где были уникальные архитектурные мемориальные памятники, родовые усыпальницы, саркофаги видных деятелей грузинского государства армянского происхождения (Тумановы, Бебутовы, Аргутинские-Долгорукие, Бектабеговы, Корчановы и др), надгробия с эпитафиями, фиксирующими их историческую давность.

В те же годы подверглись сносу церкви Ованес-Мкртыч, Сурб Саргис, Джиграшен, Грештакапетак, Зркинянц на ул. Грибоедова, Сурб Аствацацин в Кукии.

В 1936 году при невыясненных обстоятельствах рухнула церковь Шамхорецц (Кармир Аветаран) на Авлабаре. Церковь Шамхорецц XI века своими размерами и высоким куполом являлась доминантной в силуэте юго-восточной части Тбилиси. В отсутствие этого силуэта обеднела ландшафтная архитектура этой части города.

Но если эти церкви были разрушены, многим из уцелевших нанесен невосполнимый урон. Так, при строительстве Тбилисского метрополитена в районе площади им. Шаумяна при проходке туннеля от вибрационных воздействий пострадало здание церкви Эчмиадзинцев. В стенах появились трещины, много других признаков дефор-

мации сооружения. И лишь благодаря своевременным мерам, принятым церковным советом и городскими властями, опасность повреждения здания была устранена, а в начале 80-х годов выполнены необходимые строительные и отделочные работы.

Церковь Эчмидзинцев построена выходцами из Эчмидзина, приехавшими в Грузию по приглашению царя Ираклия II в конце XVIII века.

В 1976 - 77 гг. был выполнен капитальный ремонт церкви Сурб Геворг (Катохи-ке). Находится у подножья горы ниже крепости Нарикала (поэтому еще именуется Большая крепостная церковь). Эта древнейшая армянская церковь Тбилиси. Построена князем Умэком в 1251 году (ранее об этом свидетельствовала строительная надпись). При реставрации старой части Тбилиси работы на участке, прилегающем к территории церкви, остались незавершенными. Сейчас этот участок имеет удручающий вид: захламлен двор церкви, облепленный по периметру ограды невзрачными ветхими растворами сомнительного назначения. Надо ли напоминать местным властям, что такое соседство для церкви недопустимо? Ведь это - историческое место, где помимо здания церкви находится памятник-надгробие Саят-Новы, памятник Геворку Башинджагяну, ряд других памятников, в том числе военным деятелям Шелковникову, Лорис-Меликову, Тер-Гукасову и др. Это историческое место посещается туристами со всех концов мира...

В 1987 году нами были проведены обследование и обмер территории вокруг церкви с составлением задания на архитектурное проектирование. Сюда входят обновление ограды и входной арки, укрепление подпорной стенки и устройство павильонов, предназначенных для экспозиции и продажи церковных реликвий (взамен находящихся здесь складов-растворов, эти помещения ранее были собственностью церкви).

Церковь Сурб Геворг должна иметь достойный вид, подобающей главной церкви армянской епархии в Грузии.

С недавних пор в Тбилиси развернулась дискуссия вокруг церкви Сурб Норашен. Сурб Аствацацин - церковь Норашен построена в 1787 году и относится к типу "купольная базилика". Фасады здания - с декоративной аркадой над западным фасадом ажурная ротонда колокольни. Интерьер церкви украшен фресками работы придворного художника царя Ираклия II Овнатана Овнатаняна. Многочисленная эпитафика, относящаяся к церкви, исследованная и дешифрованная Паруйром Му-

радяном (Институт Востоковедения НАН РА), убедительно доказывает, что изначально церковь была армянской. Более того, выявлены новые источники, призванные доказать раннюю дату построения церкви (начало 17 в.).

Комиссия, образованная на месте, рассматривала вопрос о церкви Норашен. Не дожидаясь ее выводов, группа недостойных лиц начала внутри церкви производить самоличные переустановки и стирать армянскую эпиграфику, повреждать фрески Овнатяна, разрушать хачкары. Разумеется, выколупывание армянских надписей - не способ доказывать грузинское происхождение памятника. Встревоженная посягательством на армянские церкви, в Тбилиси направила делегация членов Верховного Духовного Совета Эчмиадзина. По возвращении делегации в Ереван местоблюститель предводителя Араратской епархии архиепископ Гарегин Нерсисян любезно согласился ознакомить нас с результатами поездки.

"Мы решительно осудили переосвящение армянских церквей в грузинские (церкви Куйсаноц, Сурб Хач, Сурб Аствацацин, Петхани, Сурб Карапет и др.), - говорил его преосвященство, - делегация имела ряд встреч с католиком-патриархом всей Грузии Илией II и спикером парламента Республики Грузии Вахтангом Гогуадзе. Достигнута договоренность о прекращении всяких перестроечных работ по церквям, пока специальная комиссия на научной основе даст соответствующие заключения. Наша точка зрения такова: оставить в стороне конфессиональные разногласия и споры. Здание церкви Норашен предоставить под музей армяно-грузинской дружбы для демонстрации экспонатов, касающихся дружбы двух народов, начиная со времен Айка и Картлоса и до наших дней.

А для богослужения армянской общине возвратить ранее действовавшие армянские церкви Сурб Карапет Тандилянца, находящиеся в районах с компактным проживанием армянского населения Тбилиси".

Армен Тер-Саркисян,
член общества "Армения - Грузия".
"Голос Армении", N38, 20.04.95 г.

№116

ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՐԶԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎՐԱՅՈՒ ԱՉԶԵՆ ԵՆ ՀԱՆԵԼ

Հայ մշակույթի բազմաբնույթ և մեծաբանակ հուշարձանների նկարմամբ համայն Վրաստանով մեկ ծավալված հաշվեհարդարն այլևս գերազանցել է անգամ ամենադաժան վանդալիզմի համաշխարհային պարկերացումներն ու գնահատումները:

Վրաստանի տարածքում հայկական եկեղեցիների, գերեզմանոցների, խաչքարերի ու տապալանարների և վերջապես պարմության ամենաարժանահավար սկզբնաղբյուրների վիմագրերի ոչնչացման մասին լուրերն արդեն հնչում են ոչ թե իբրև ահազանգ կամ գույժ, այլ ամենատվորական ու առօրյա իրադարձություն: Կարծես այդպես էլ պետք է լիներ և անկախ, թե որ դարի պարմության հուշարձանի մասին է խոսքը, եթե այն Վրաստանում է և հայկական ուրեմն վերջը նույնն է՝ ոչնչացում: Այլևս անիմաստ է թվարկել այն բազմաթիվ Հայոց եկեղեցիների անունները, որոնք ավերվել կամ վրացացվել են վերջին 8-9 տարիների ընթացքում: Շուրջ 3 քառակուսի վրացացված եկեղեցիների որմերից ամենուր անհետացվել են պարմության ամենաթանկագին հիշարկները՝ հայերեն վիմագրերը: Զերված, ջնջված կամ պարզապես անհետացված վիմագրերի թիվն արդեն անցնում է 300-ի սահմանագիծը:

Դրանց ոչնչացումը համարարած է լինի եկեղեցիների կամ այլ շենքերի որմերին, կամ էլ գերեզմանաքարերին ու խաչքարերին: Համարարած է նաև ծրագրված վանդալիզմի աշխարհագրությունը: Դրանք անհետացվում են սկսած մայրաքաղաք Թբիլիսիից, վերջացրած հեռու և մութիկ շրջանների գյուղերով: Բավական է այցելել մի որևէ հնավայր, ուր վերջին անգամ միայն մի քանի տարի առաջ ենք եղել, և վանդալիզմի հետքերն ակնհայտ են ու թարմ: Չափազանց տխուր, պարզապես սոսկալի փաստ է, որ հայ մշակույթի բնաջնջման գործում թուրքերն անգամ վրացիներից միայն սովորել կարող են, քանի որ 1915 թվականից հետո ու առայսօր, հայ մշակույթի եղեռնով զբաղված Թուրքիայում դեռևս քիչ չեն պահպանված հայերեն վիմագրերն ու եկեղեցիները, իսկ ահա Վրաստանում այդպիսիք արդեն հազվագյուտ են: Բայց չէ՛ որ մի տասը տարի առաջ Վրաստանը լեցուն էր հայ մշակույթի և պարմության հուշարձաններով, որպիսիք ցանկացած քաղաքակիրթ երկրում ենթակա են պահպանության և վերականգնման:

Այժմ արդեն շար ուշ է, բայց և ոչ անիմաստ խնդրի առթիվ վերջապես պետական վերաբերմունք ցուցաբերելու: Մեր խորին համոզմամբ, անհանդուրժելի է հանուն բաղաբանական «ջերմ» հարաբերությունների կայացման՝ սեփական մշակույթի գոհաբերությունը:

Սամվել Կարապետյան
«Հայոց աշխարհ»

№ 111, երեքշաբթի, 18 նոյեմբերի 1997 թ.

ГРУЗИНСКИЕ "ПАТРИОТЫ" И ВОПИЮЩИЕ КАМНИ

В последнее десятилетие тема армян Грузии и созданных ими на протяжении столетий культурных ценностей - одна из излюбленных в грузинской журналистике, а жанр ответа на "посягательства" армянских ученых - один из самых популярных. Нет недостатка и в призывах больше заниматься этим вопросом. К примеру, совсем недавно редакция журнала "Артануджи" (N7, 1998) вновь призвала грузинских ученых отказаться от политики замалчивания и выступать против посягательств армянских историков, обильно снабжающих трудами "сомнительной ценности" и "низкопробного научного достоинства" как зарубежные научные крути, так и проживающих в Грузии армян.

Подвергая критике тех армянских ученых, сфера научных интересов которых так или иначе связана с историей, культурой, этнографией армян Грузии - от покойного академика С. Еремянна, составившего на основе "Ашхарацуйца" карту Армении VII века, до составителей "Словаря топонимов Армении и прилегающих областей", грузинские авторы, как правило, возмущаются и... ограничиваются выводами политического характера.

Особое внимание грузинских арменоводов (и не только арменоводов) в последнее время привлекают издания, подготовленные "Организацией по изучению армянской архитектуры" (RAA). Их крайне возмущает то обстоятельство, что RAA занимается изучением исторических памятников, находящихся на территории Грузии. Вероятно, они просто не знают, что RAA все свои силы и средства направляет исключительно на изучение армянских культурных ценностей, находящихся за пределами нынешней Республики Армении, т. е. на территории исторической Армении, а в Грузии армянские памятники сохранились не только на территории Гутаркской области (гр. Сомхити) исторической Армении, но и в других местах (Кахети, Картли и др.).

В 1995 году RAA, помимо других исследований, издала и карту-справочник "Армянские церкви в Грузии", содержащую краткие сведения о почти 650 церквях. И вот 3 года спустя некий Борис Бохуа в своей статье "Народ, искажают историю!" ("Асавал-дасавали", 1998 г., 27 апреля - 3 мая) возмущается тем обстоятельством, что

в Грузии зафиксировано 650 армянских церквей. Охарактеризовав этот несомненный факт как "великолепный образец фальсификации", он с неуместной иронией пишет: "Наши соседи" обнаружили "в Грузии ни много ни мало 650 армянских церквей, выясняется, что даже в Зугдиди есть армянская церковь (?)".

Признаемся, причины возмущения г-на Бохуа нам непонятны. Тот факт, что о множестве армянских церквей и монастырей, сохранившихся в Крыму, опубликован целый ряд исследований, не только не вызывает возмущения правительства и общественности Украины, но напротив, эта страна изыскала средства для их восстановления (к примеру, монастыря Сурб Хач). В свое время в Индии проживало немало армян, и сегодня об этом напоминают построенные ими многочисленные церкви и кладбища,

которые никак не раздражают ни власти, ни народ Индии. А вот г-н Бохуа никак не может смириться с историческими реалиями. Не знаем - то ли по невежеству, то ли из "патриотизма", но он считает, что число армянских церквей в Грузии преувеличено и что уж где-где, а в Зугдиди армяне своей церкви иметь не могли. К сведениям г-на Бохуа, подтверждаем: да, в Зугдиди действительно была армянская церковь. В архивах RAA хранятся документы, свидетельствующие о ее существовании в 1872, 1875, 1882 гг. Оригиналы этих документов хранятся в Государственном архиве истории Армении (фонд N53 "Армянская консистория Грузии и Имеретии" дело 3859, л. 192-193, дело 3866, д. 131-132, дело 2874, л. 147-148).

Сведения, сохранившиеся об армянских церквях в Грузии, исключительно богаты. О большей их части известны самые различные детали: начиная от времени их основания и кончая малейшими подробностями, относящимися к их ремонту или реконструкции (что именно реконструировалось, на чьи пожертвования, сколько средств затрачено и т. д.). Напомним, что все эти сведения можно найти не только в фондах ЦГАИА РА, но и на страницах армянской прессы досоветского периода.

Кстати, богатые сведения по этому вопросу содержат также архивы Грузии и грузинская пресса. К сожалению, грузинские авторы, пишущие на эту тему, не знакомы даже с ними (если, конечно, они не игнорируются намеренно).

Данные о количестве армянских церквей в Грузии можно почерпнуть и из нейтральных источников. Достаточно взглянуть на списки, составленные и опубликованные Министерством внутренних дел России (Министерство внутренних дел. Департамент духовных дел. Иностранных исповеданий. "Алфавитные списки Армяно-григорианских церквей и магометанских мечетей в империи". СПб, 1886 г.)

Кстати, количество только действующих армянских церквей, упомянутых в этом документе, в границах нынешней Грузии составляет 200 единиц (Ахалкалакский уезд - 57, грузинский часть Борчалинского уезда - 27, город Тифлис и одноименный уезд - 49, Сигнахский уезд - 10, Телавский уезд - 23, Душетский уезд - 4, Ахалцихский уезд - 11, Горисский уезд - 19). Короче говоря, материалов предостаточно, нужно только не пренебрегать ими.

Издание упомянутой карты вызвало гнев в редакции журнала "Артануджи" (1998, N7). Она, обращаясь к карте, на которой указаны места нахождения армянских церквей, пишет: "...охватывает единое чувство удивления и возмущения - возле населенных пунктов Восточной и Южной Грузии не оставлены места для нанесения даже опознавательных знаков грузинских церквей!" Авторам этих строк вынуждены напомнить, что карта-справочник называется "Армянские церкви в Грузии", они и обозначены на карте. Что касается грузинских и других церквей, находящихся на той же территории, то их обозначение не входило в задачу составителей карты.

Редакция журнала уверена (и пытается уверить в этом читателей), что помещенная в том же номере журнала статья Дэви Бердзенишвили имеет "чисто научную нагрузку - грузинскому и русскоязычному читателю предоставляется прекрасная возможность проследить истинную историю Ахалкалаки с древних времен до наших дней". Скажем сразу: статья эта содержит формулировки и утверждения, которые не имеют к науке никакого отношения. Так, Д. Бердзенишвили в отношении северных районов области Гугарк исторической Армении использует топоним "Квемо Картли", намерено избегая широко распространенного в средневековых грузинских источниках названия Сомхит (впоследствии Барчалу). По-

чему? Да потому, что "Сомхит" буквально означает "Армения" и использовать этот топоним опасно и невыгодно, ибо он отражает историческую реальность. Так появилась "Квемо Картли" ("Внутренняя Грузия").

Свою статью Д. Бердзенишвили сопровождал фотоснимками и планом одностолбчатой церкви в Ахалкалаки, датируемой 12-13 вв. На них ясно видны чистотесаные камни передней части алтаря, которые свидетельствуют о том, что алтарь явно выше уровня пола зала. Это - особенность, присущая храмам Армянской Апостольской Церкви. Напомним, что в церквях греческого обряда высокий алтарь отсутствует.

Стремясь уничтожить эту специфическую особенность армянских церквей, подтверждающую их несомненную армянскую принадлежность, в последние годы были разрушены или ликвидированы высокие алтари множества армянских храмов в Тбилиси и его окрестностях (Сб. Степаноса, Сб. Карапета, Верийской Сб. Хач. Шавнабадской Сб. Геворга, Телетийской Сб. Геворка, Сурамской Сб. Григора Лусаворича и др.). Не составляет исключения и упомянутая ахалкалакская церковь, высокий алтарь которой во время "раскопок" был также разрушен, но "по небрежности" передние камни алтаря были сохранены. Подобных примеров грузинской "небрежности" масса. Приведем только один пример, также относящийся к Джавахку. Лонгинос Сумбадзе в своей объемистой работе "Архитектура грузинского жилища дарбази" (Тбилиси, 1984) выдает армянские дома с шатровой кровлей в Джавахке за грузинские народные дома. Каждое представленное в книге жилище сопровождается комментарием: адрес дома, имя владельца. Исключение составляет лишь имя владельца дома в таблицах 78 - 80. Здесь лишь указано, что дом находится в селе Кумурдо Джавахка. Намеренно опущены имена построившего дом в 1898 г. Мартироса Вартамяна и его внука, нынешнего владельца дома Сарибека Вартамяна, а также армянских мастеров Саркиса и Тевоса из села Ломатурцх. Так армянский азарашен превращается в грузинский "дарбази".

О том, как только за последние 10 лет 200 армянских культурных памятников были превращены в грузинские, рассказывает выходящая на днях книга "Государственная политика Грузии и армянские культурные ценности. 1988 - 1998".

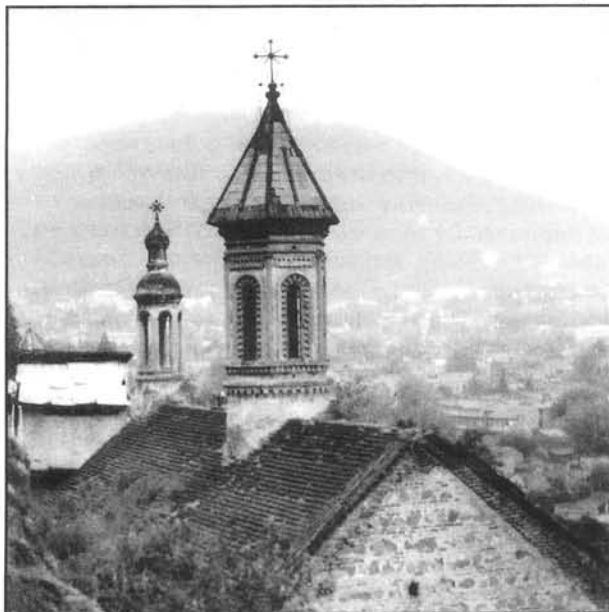
"ГОЛОС АРМЕНИИ", N66, 18 июня 1998 г.,
Самвел КАРАПЕТАН

Ереванское представительство РАА

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐ

ФОТОГРАФИИ

PHOTOGRAPHS

▲ Մինչև 1990թ. անվնաս պահպանվել էին գմբեթներին ամրացված մետաղածույլ խաչերը

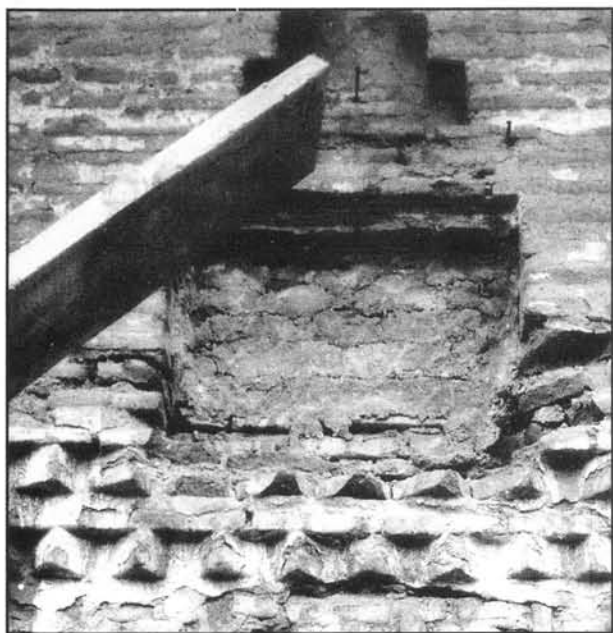
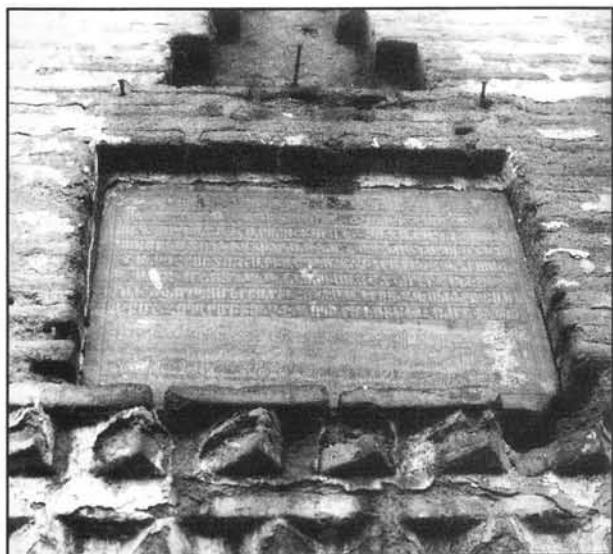
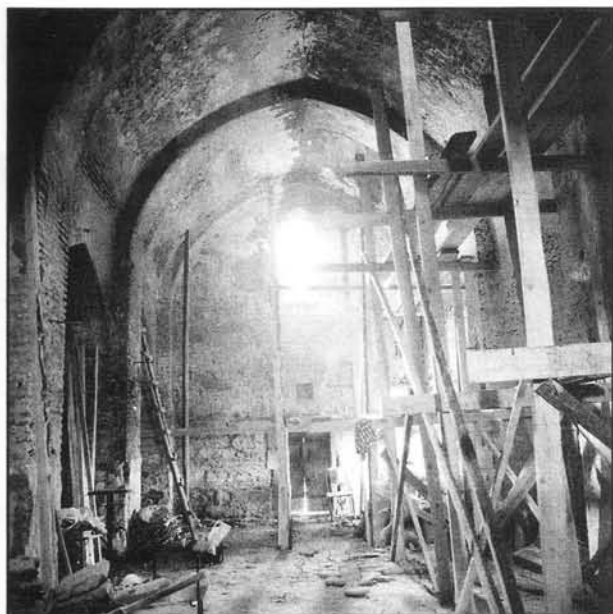
▶ 1990թ. ապրիլին ոչնչացվեց «հայկական» նկատված խաչերը

▼ 1990թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին քանդեցին եկեղեցու բարձր բեմը և մկրտարանը

▲ Եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պատի մեջ ագուցված արձանագիր խաչքարը, որն անհայտացվել է 1990-91թթ. ընթացքում

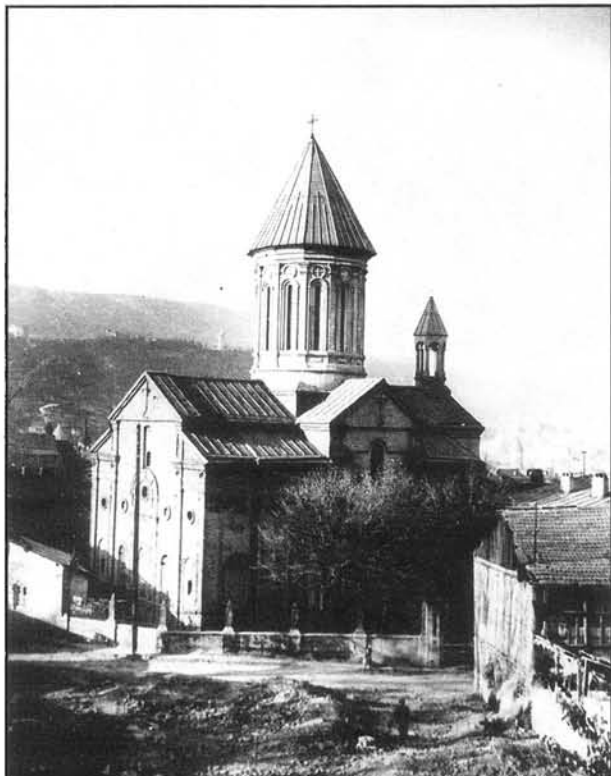
II ՔԱՐԱՓԻ ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

ԷԶՄԻԱԾՆԵՑՈՑ ՍՐ. ԳԵՎՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ

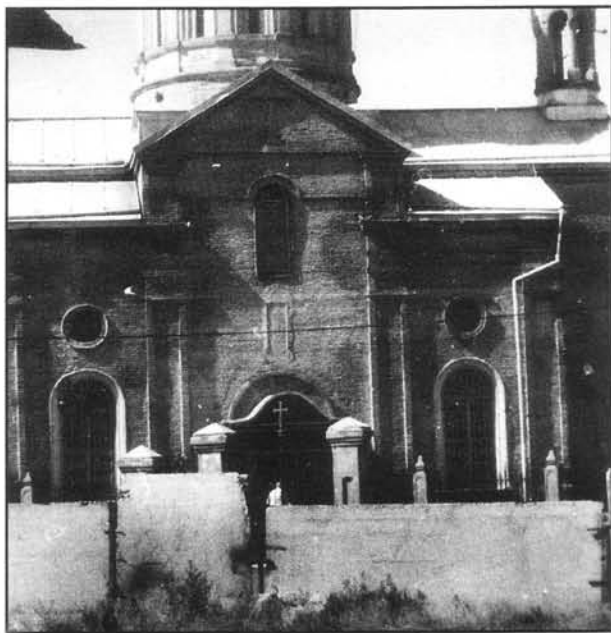
◀ Քարափի Սր. Գևորգ եկեղեցին ձևափոխությունների ժամանակ (ներքին տեսքը դեպի արևմուտք)

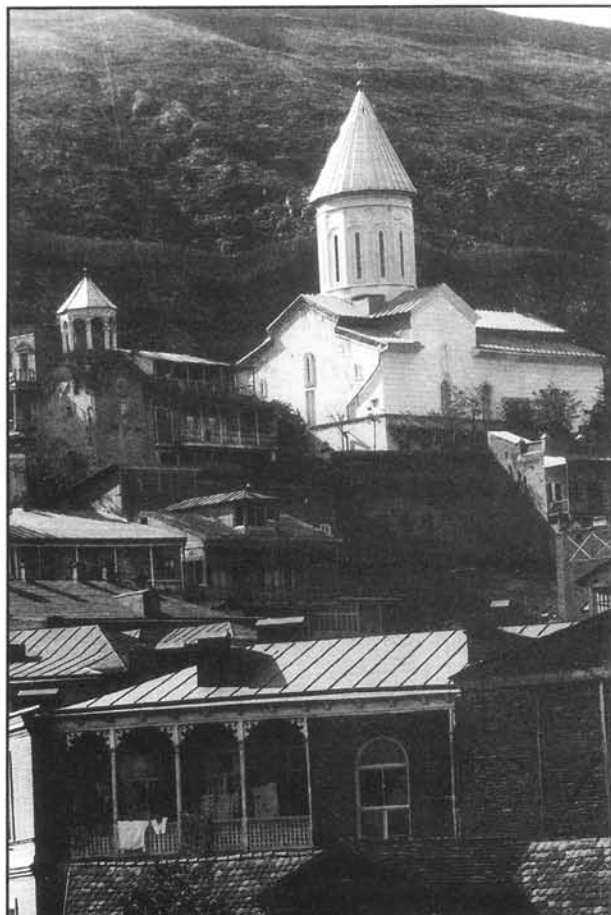
▼ Էջմիածնեցոց Սր. Գևորգ եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևելքից

◀ Քարափի Սր. Գևորգ եկեղեցու հյուսիսային ճակատից բացված մուտքի բարավորի 1753թ. շինարարական արձանագրությունը. ա) իր տեղում. բ) ոչնչացումից հետո (1990թ. վերջ)

▼ Էջմիածնեցոց Սր. Գևորգ եկեղեցուց հագիվ մի քանի մետր հեռավորությամբ բազմահարկ հյուրանոց կառուցելու առօրինակ կանգնեցված բետոնե պարսպապատը

▲ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևելքից

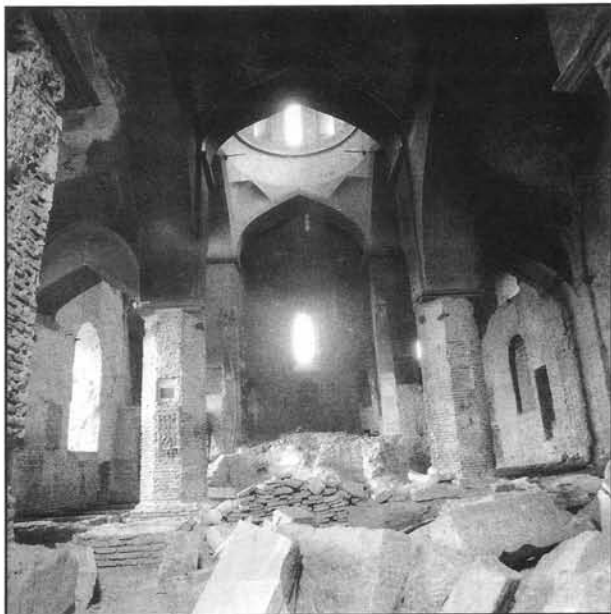
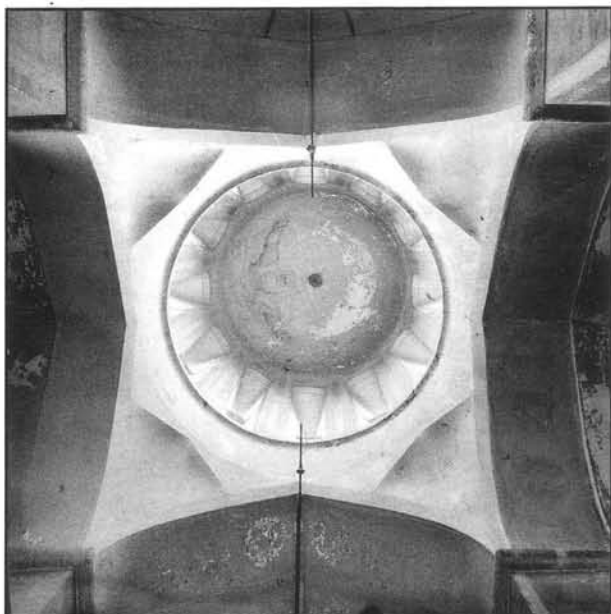

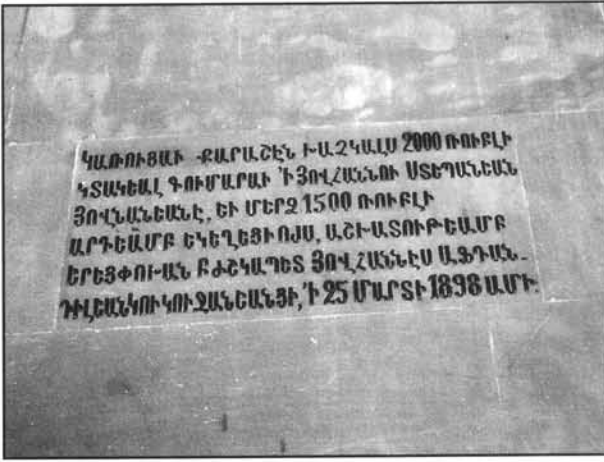
▲ 1990թ. հունվարի 15-ին եկեղեցու գմբեթից վայր զգված խաչը

▼ Եկեղեցու ներքին տեսքը դեպի արևելք. ա) խորանի կենտրոնում 1898թ. կառուցված խաչկալը (նկ. 1989թ.), բ) ամբողջությամբ ոչնչացվելուց հետո (1990թ. սկզբին)

▼ Գմբեթարդին Հայր Աստուծու որմնանկարը, որը ոչնչացվեց 1990-1991թթ. ընթացքում

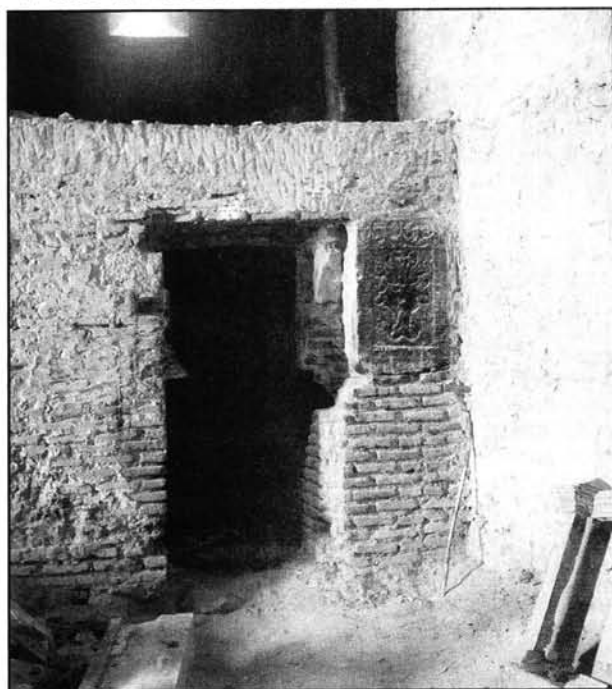

▲ Ներքուստ հյուսիսային պատի մեջ գտնված մկրտարանի ավազանը. ա) 1989-ին. բ) ավերումից հետո՝ 1990-ի գարնանը

▼ Ոչնչացված խաչկալի բեկորները խառնված շինադրի հետ (1990թ.)

▲ խաչկալի արևելյան պատին փորագրված արձանագրությունը. ա) իր սկզբնական տեղում (մինչև 1989-ի վերջ). բ) 1990-ի սկզբին՝ արդեն փլատակված և ընկած ավերակույտի մեջ. գ) տեղացիների ջանքերով պահպանման նպատակով փոխադրված գործող Սր. Գևորգ եկեղեցու բակը

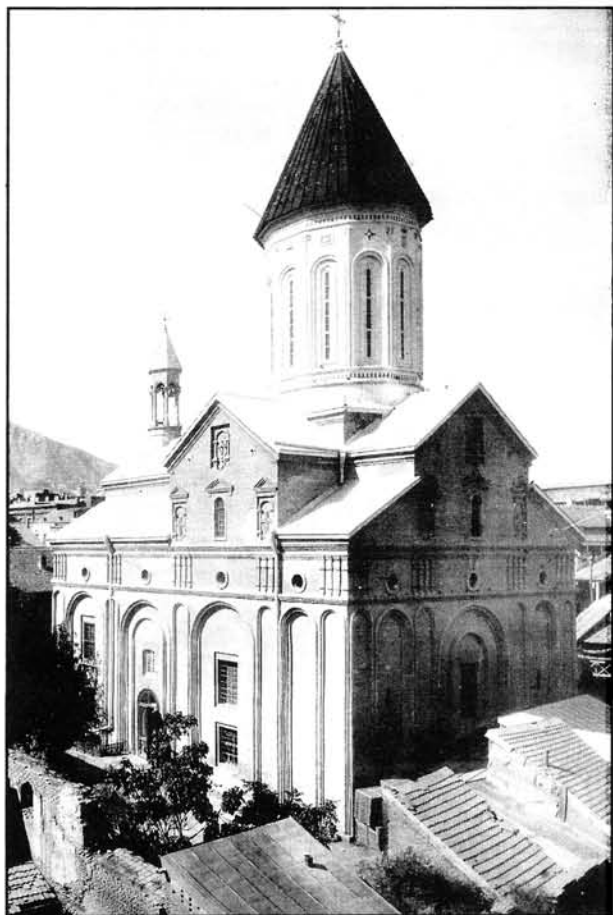
▼ Եկեղեցու ներքին ավերում-ձևափոխումները քողարկելու նպատակով աղյուսով պատված լուսամուտներ

◆ Եկեղեցու հարավային ավանդատան մուտքի աջ կողմում ագուցված արձանագիր խաչքար (XVII դարի վերջ). ա) իր սկզբնական տեղում. բ) 1990թ. զարնանը տեղահան արված, ընկած եկեղեցու մեջ: Ավելի ուշ անհետացված

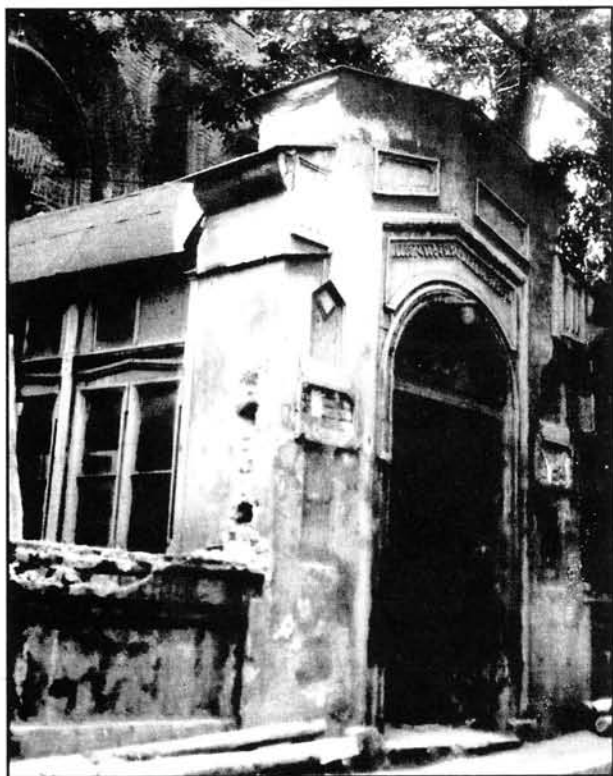

► Եկեղեցու հյուսիսային կողմում, ոչ հեռու՝ 1897թ. կառուցված աղյուսը (նկ. 1989թ.): Այժմ ավերված է, իսկ շինարարական արձանագրությունը անհետացված

▲ Եկեղեցու տեսքը հարավ-արևելքից

▼ Մինչև 1983թ. կանգուն շքամուտքը (հյուսիսային մուտքի առջև), որը նույն թվականին հիմնահատակ ավերվեց

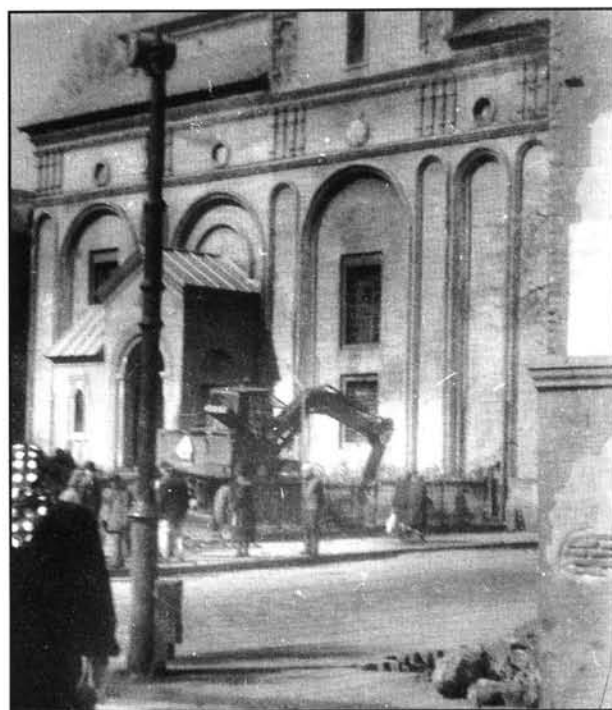
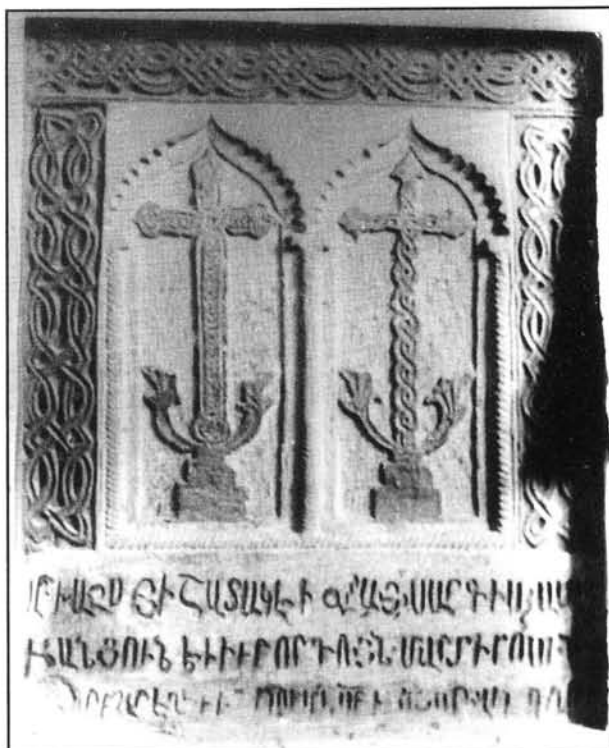
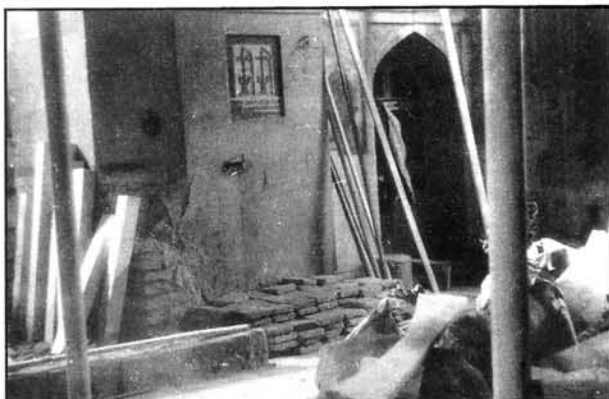

▲ Հատված 1983թ. ոչնչացված շքամուտքից

▼ Շքամուտքը քանդման ընթացքում (1983թ.)

▲ Եկեղեցու արևմտյան կողմում 1983թ. հայտնաբերված և անհետացված (հեռացվել է շինարարական աղբի հետ մեկտեղ) տապանաքարեր

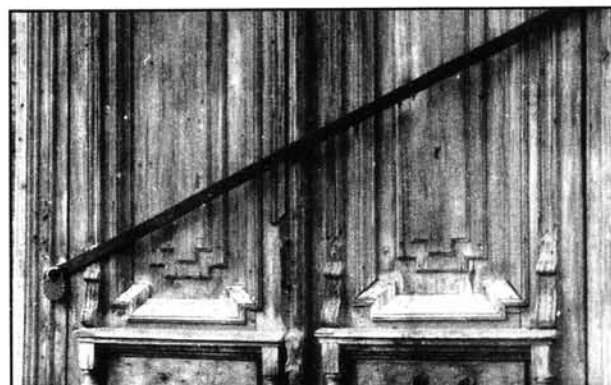
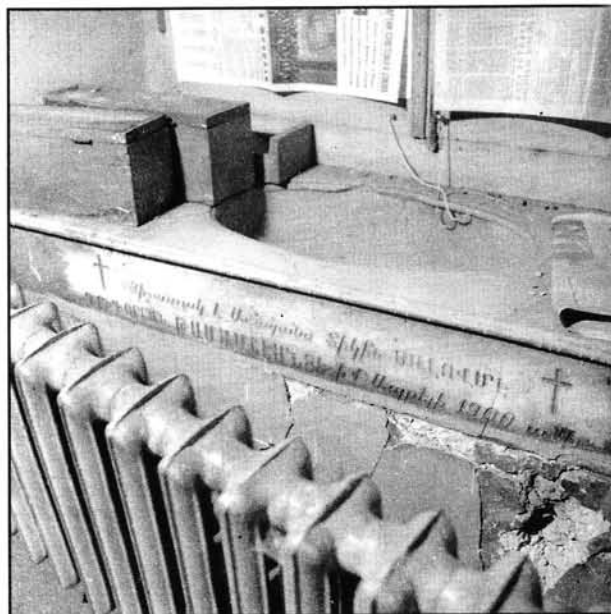
▲ Եկեղեցուց հագիվ մի քանի մետր հարավ շինարարական աշխատանքների ծավալումը (1995թ.)

▲ Ներքուստ եկեղեցու արևելյան պատին ագուցված արձանագիր խաչքարը (XVII դ.). ա) իր նախնական տեղում, մինչև 1995թ., երբ արդեն ավերվել և հողի հետ հավասարեցվել էր բարձր բեմը. բ) խաչքարը. գ) 1995-ին տեղահանված (ղժբախտաբար նաև անհեցված) խաչքարի տեղը

▲ Մի պահ եկեղեցու խորանի բարձր բեմը քանդելուց հետո հունածես եկեղեցիներին բնորոշ բեմառաջի պատմեշի կառուցման ընթացքից (1995թ.)

▼ Ներքուստ հյուսիսային պատի մեջ գտնված մկրտարանի ավազանը մինչև 1995-ի ոչնչացումը

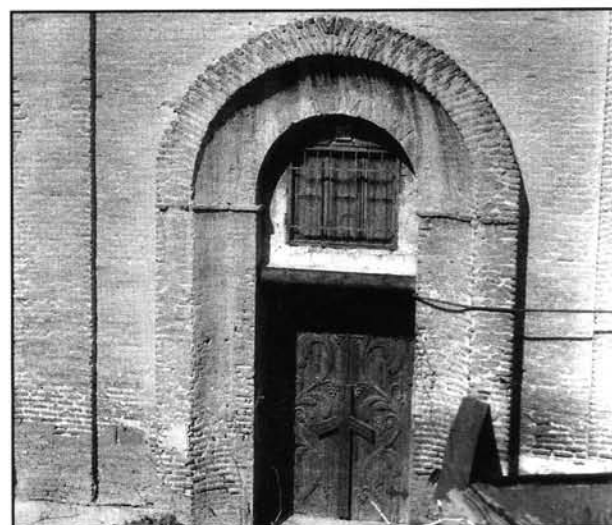
▲ Եկեղեցու քանդման-ձևափոխման-յուրացման աշխատանքների ամբողջ ընթացքում դռները փակ էին հատուկ «հոգածությամբ»

▶ Հին դռները փոխարինվեցին «վրացական խաչով» զարդարված դռներով

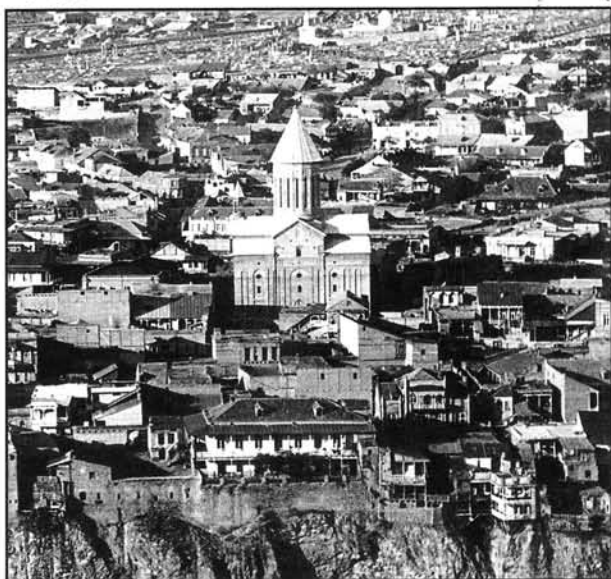

▲ Եկեղեցու ներսում ագուցված խաչքարերից ևս մեկը (1650թ.) ոչնչացված 1995-ին

▼ Եկեղեցու հյուսիսային մուտքի մոտ գտնված և ասֆալտապատված տապանաքար

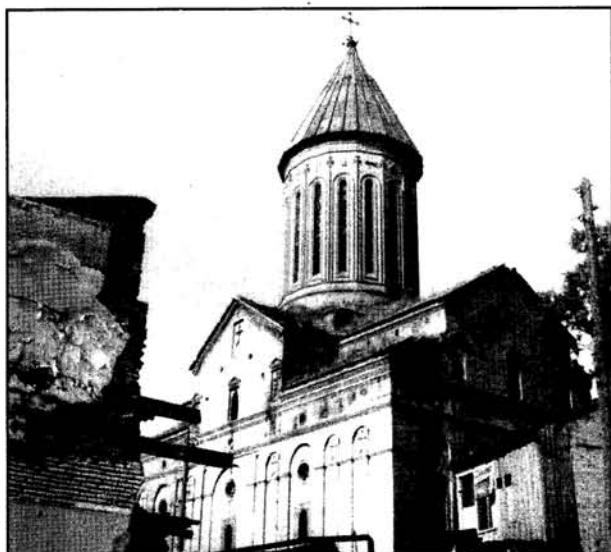
ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (ԿԱՐՄԻՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆ) ԵԿԵՂԵՑԻ IX

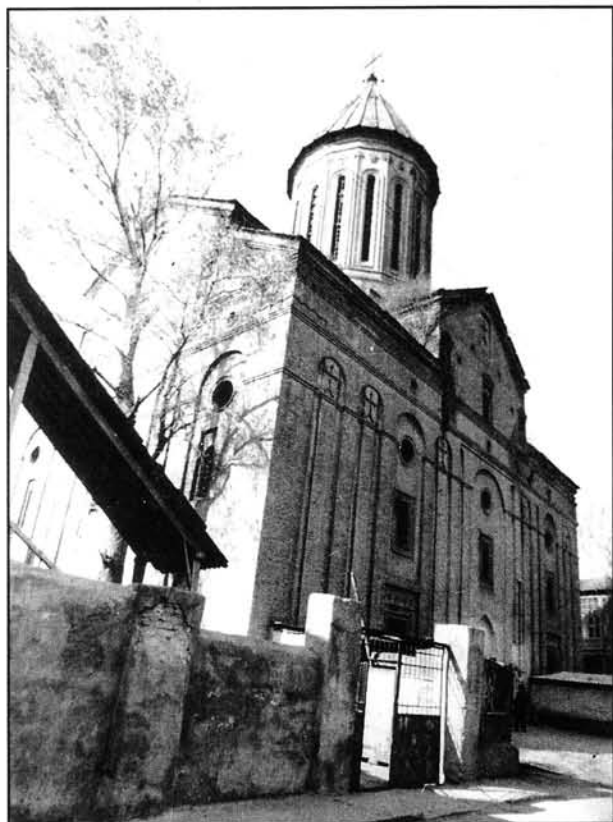
▲ Եկեղեցու տեսքը հարավից (նկ. XIX դ. վերջ)

▲ Հատված թմբուկը բոլորող բարձրաքանդակներից

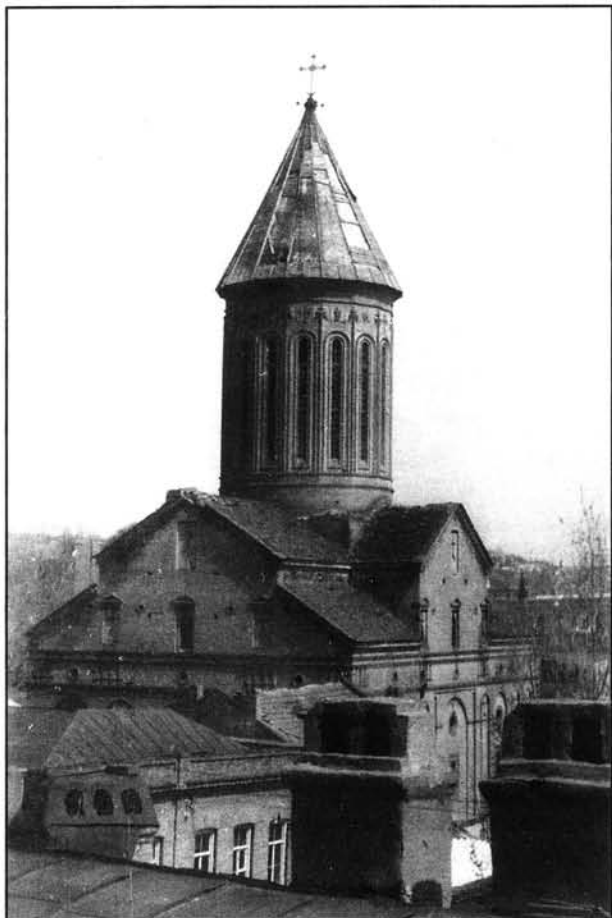
◆ Եկեղեցու տեսքը հարավ-արևելքից. ա) նկ. 1988թ. . բ) տեսքը 1989թ. ապրիլի 13-ի փլուզումից հետո՝ հաջորդ օրը

◆ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևելքից. ա) մինչև կործանումը (նկ. 1978թ.). բ) 1989-ի ապրիլի վերջին

X ՀԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ (ԿԱՐՄԻՐ ԱՎԵՏԱՐԱՆ) ԵԿԵՂԵՑԻ

▲ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևմուտքից, պայթեցումից առաջ և հետո (1990թ. գարուն)

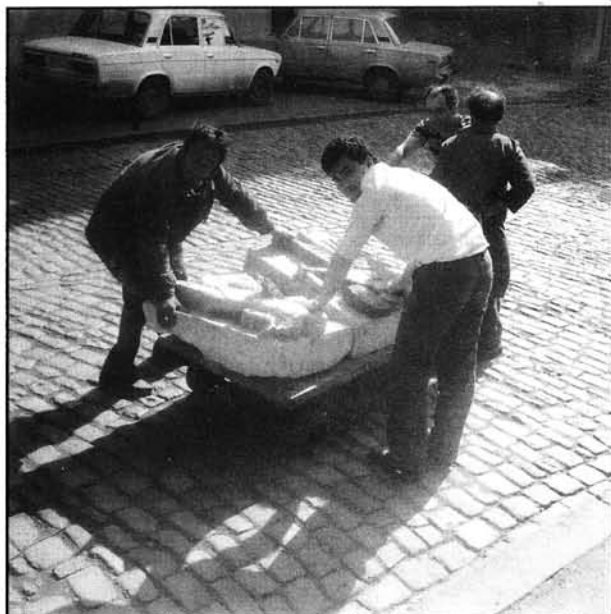

▲ Եկեղեցու տեսքը հարավ-արևմուտքից (պայթեցումից առաջ և հետո՝ ապրիլի 15-ին)

▶▶ Թմբուկի բարձրաքանդակները փլատակների մեջ

▲ Սեփական մշակույթին նախանձախնդիր առանձին անհատների նախաձեռնությամբ եկեղեցու փլատակներից ղուրս բերված և դեպի գործող Սր. Գևորգ եկեղեցի փոխադրվող բարձրաքանդակները

► Թմբուկի բարձրաքանդակները փլատակների մեջ

▲ Պահպանման նպատակով Կաթողիկե Սր. Գևորգ եկեղեցու բակ փոխադրված բարձրաքանդակներից մեկը

► 1995-6թթ. կատարվել են կիսավեր եկեղեցու տարածքի հողաբաժանումներ մասնավոր անձանց համար: Դատավոր, դատախազ, պաշտպանության նախարար, միլիցիայի կապիտան և այլ պաշտոնյաներ լծվել են մասնավոր տների կառուցման գործին

▲ Եկեղեցու հարավային ճակատի արևմտյան հատվածը, որը «անվտանգության» նկատառումներով փլուզեցին եկեղեցու կործանումից շաբաթներ անց

▲ Եկեղեցու տեսքը հարավից (նկ. XIX դ. վերջ)

▲ Եկեղեցին քանդման ընթացքում (1995թ., հունվար)

▼ Տեսքը հյուսիս-արևմուտքից (1989թ.)

▼ 1997թ. հուլիսի 2-ին արդեն իսպառ ավերված Ձորաբաշի Սր. Գևորգ եկեղեցու տեղում կատարվեց կառուցվելիք վրաց եկեղեցու հիմնօրհները: Հուլիսի 15-ի դրությամբ վրաց նոր եկեղեցու շինարարական աշխատանքները բուն ընթացքի մեջ էին

▲ Ներքին տեսքը դեպի արևելք (1989թ.)

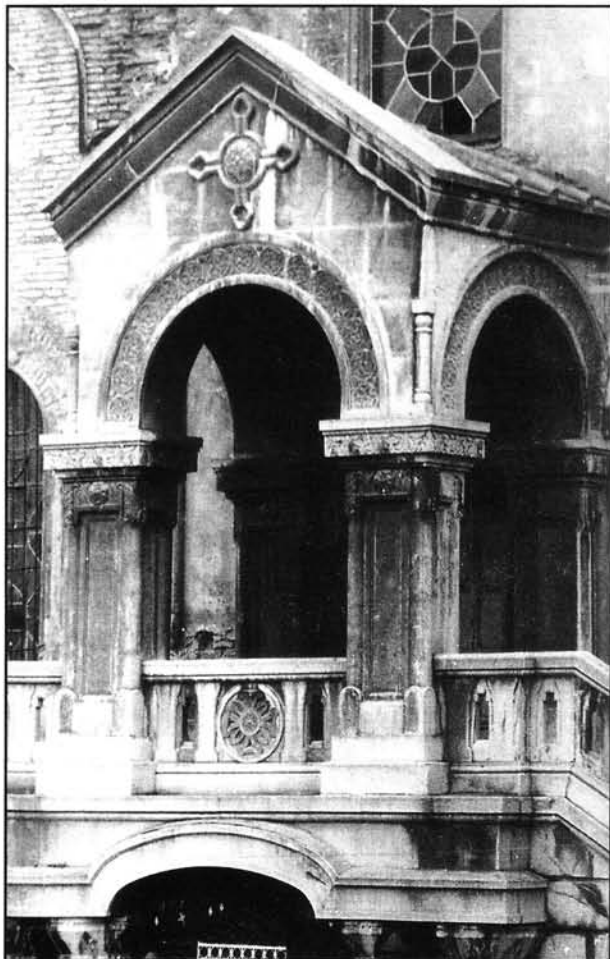
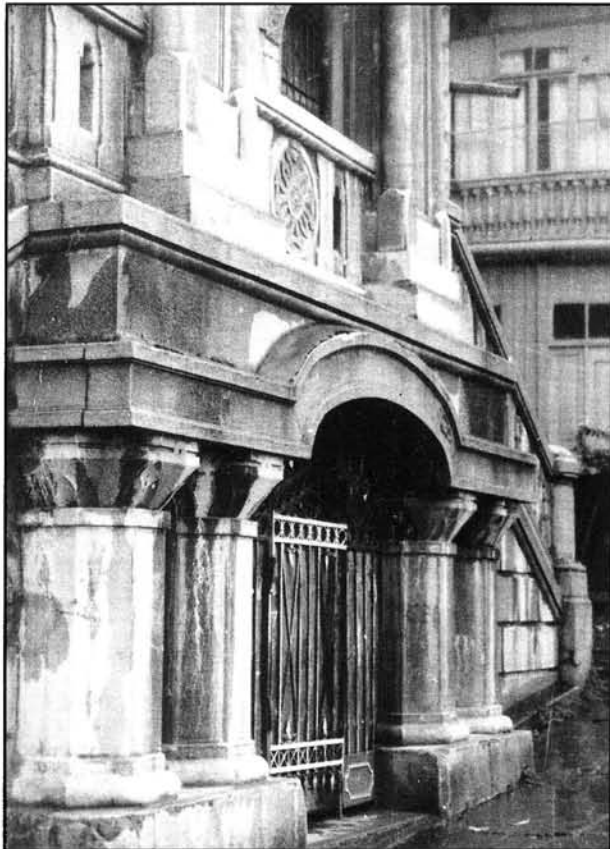
▲ 1884թ. Ալ. Խալաթյանցի նվիրատվությամբ նորոգված մկրտարանը. ոչնչացվեց եկեղեցու քանդման ժամանակ

▲ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևմուտքից (1989թ.)

▶ Շքամուտքի առաջին հարկը, որտեղ էր Փեփրոնե մայրապետի դամբարանը (1989թ.)

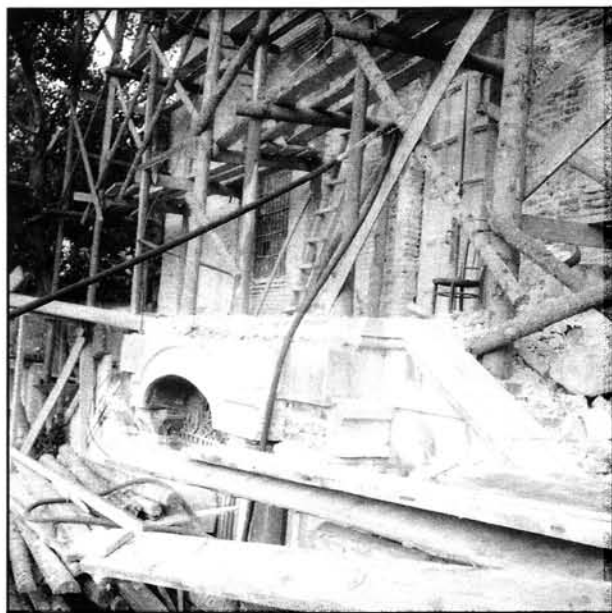
▼ Հատված հյուսիսային ճակատից բացված մուտքի առջև կառուցված կրկնահարկ դամբարան-շքամուտքից

▲ Շքամուտքը բանդման ընթացքում (1990թ.)

▼ Տեղահան արվեցին նաև լուսամուտների երկաթաձուլվանդակապատ ծաղերը (1995թ.), իսկ լուսամուտները ծածկեցին աղյուսապատով

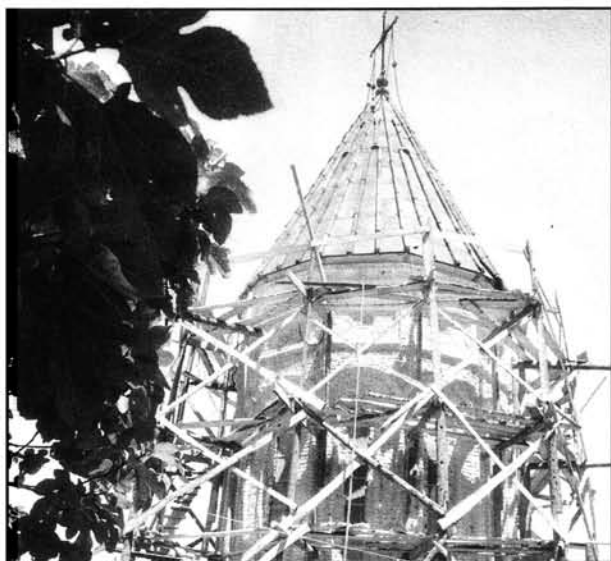

▲ Շքանուրդ-դամբարանը քանդման ընթացքում (1990թ.)

► Եկեղեցու թմբուկը. ա) մինչև «վերանորոգումը» (1989թ.). բ) «վերանորոգման» ընթացքում (1991թ.). գ) «վերանորոգումից» հետո (1993թ.), երբ քերվել, ոչնչացվել էին թմբուկը բոլորող պատկերաքանդակները, իսկ լուսամուտները աղյուսապատվել

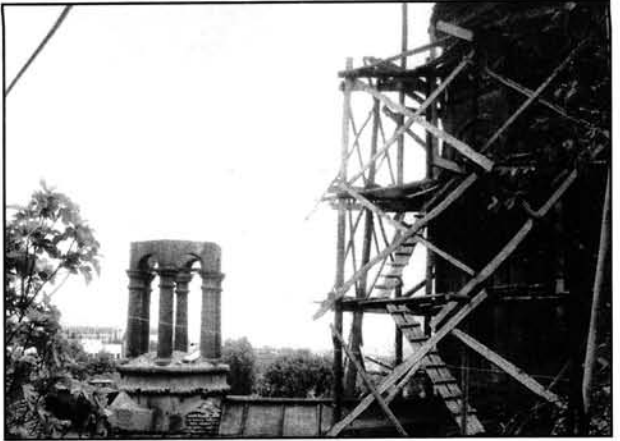

▼ Եկեղեցու թմբուկի շուրջ-բոլորը ձգվող բարձրաքանդակները մինչև վերանորոգման (իրականում՝ յուրացման) աշխատանքների սկսումը (1989թ.)

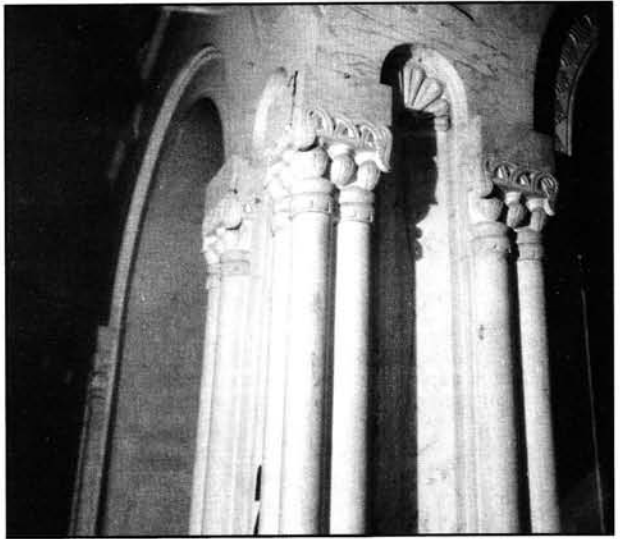

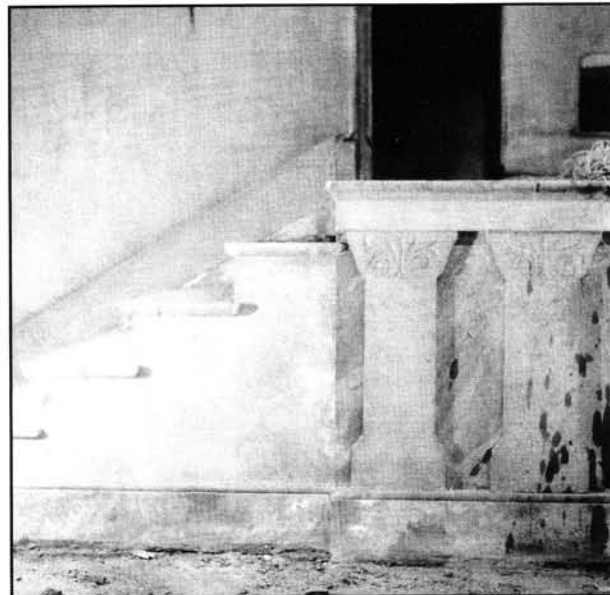
▲ Եկեղեցու արևմտյան ճակտոնի գագաթին կանգնած զանգակատունը, որը պայթեցվեց 1990-ի փետրվարի 9-ին

▲ Զանգակատունը քանդման ընթացքում

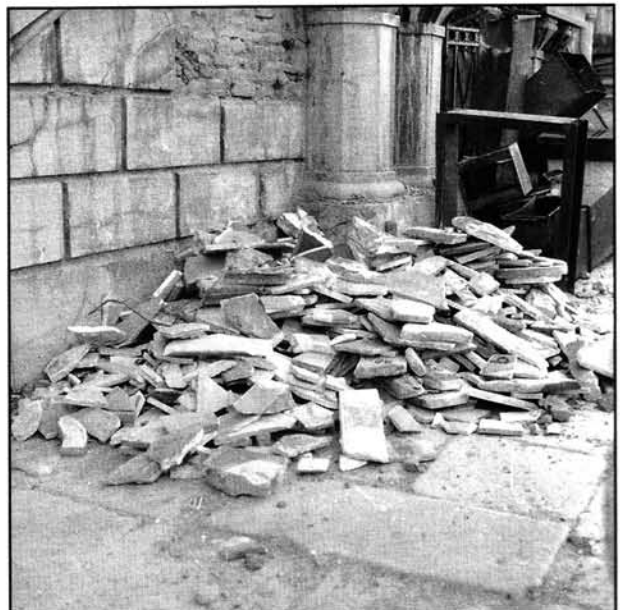

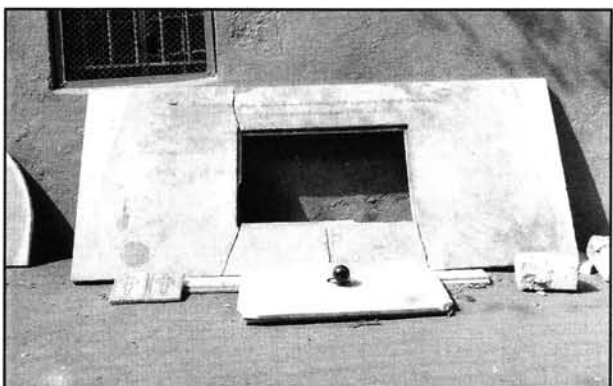
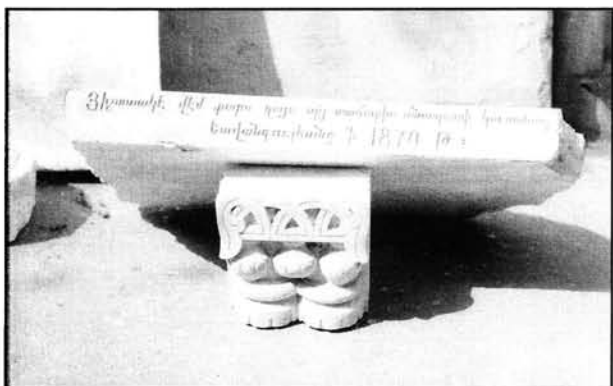
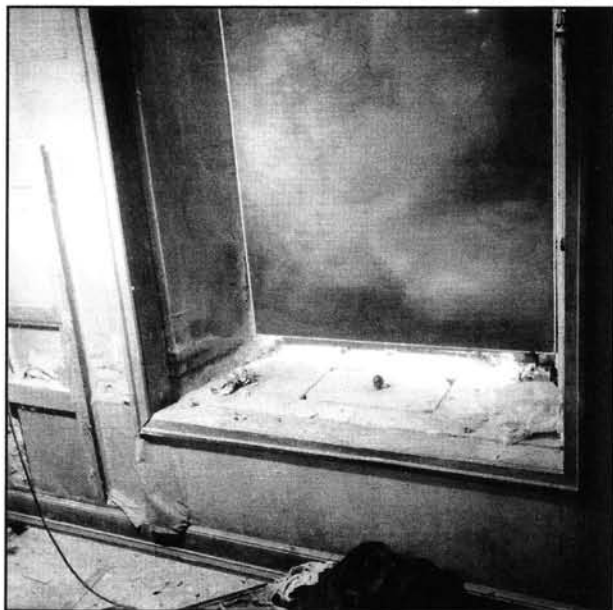
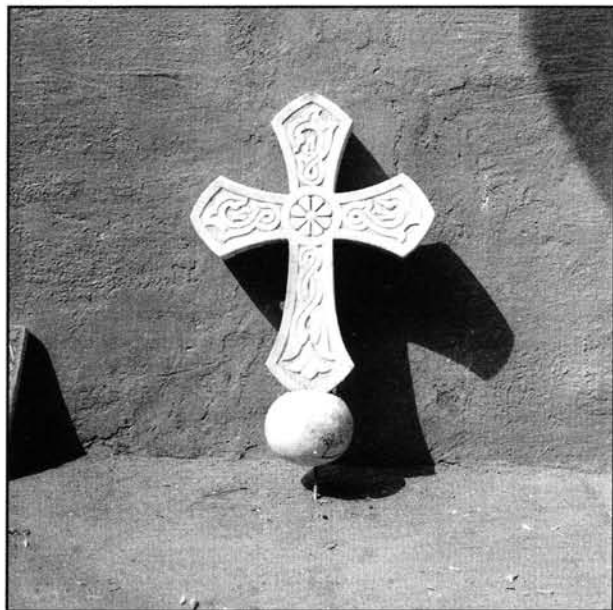
▲ Բարձր բեմի վրա, խորանի կենտրոնում կանգնած մարմարակերտ խաչկալը մինչ ավերելը (1989թ.)

▲ Հատվածներ բեմի մարմարակերտ բարձր ճակատամասից (1989թ.)

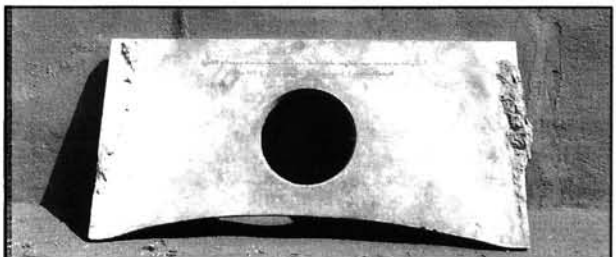
▼ Ոչնչացված և իբրև շինադր եկեղեցու բակում թափված խաչկալի և բեմի մարմարե բեկորները (1990թ.)

▲ Յյուսիսային պատի մեջ գտնվող մկրտարանի մարմարակերտ ավազանը՝ կափարիչով. ա) տեսքը՝ 1989-ին (մինչև ավերելը). բ) ավերելուց հետո բեկորները փոխադրված Կաթողիկե Սբ. Գևորգ եկեղեցի

▼ Արևելյան ճակատից բացված լուսամուտի մեջ գետեղված մարմարակերտ լվացարանը (1870թ.). ա) նախնական տեղում. բ) փոխադրված Սբ. Գևորգ եկեղեցի

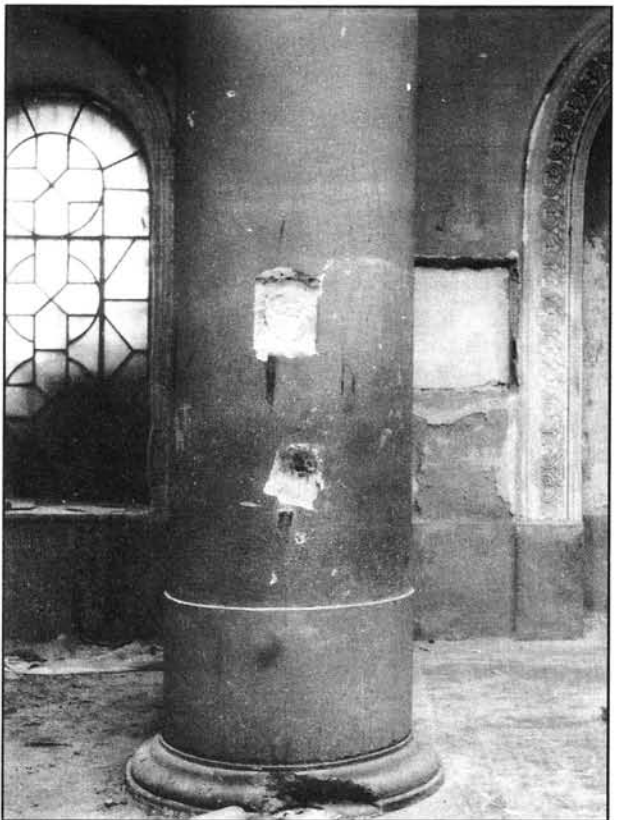
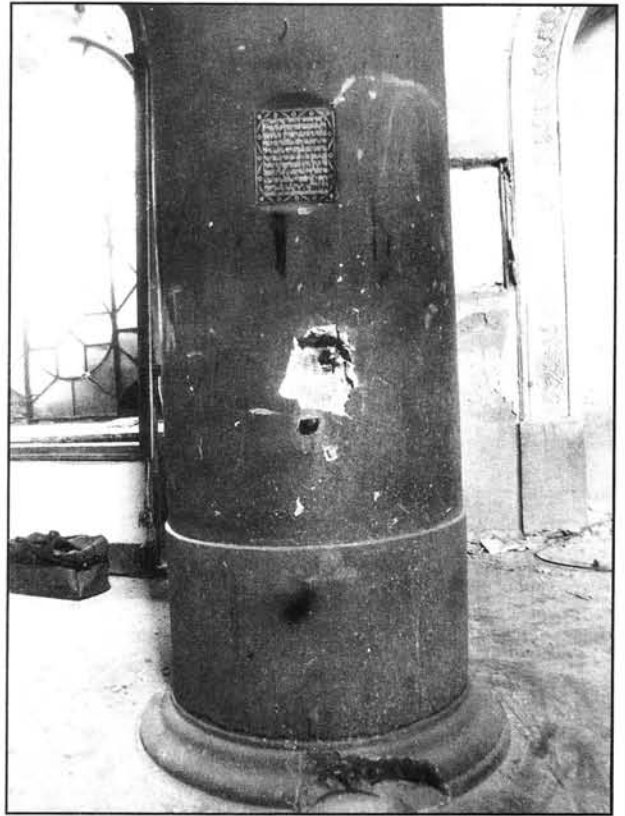

▲ Ոչնչացված խաչկալի գագաթից պահպանված մարմարակերտ խաչը, սեղանի վեմքարը (1870թ.) և այլ բեկորներ, 1990-ին՝ պահպանության նպատակով փոխադրված Կաթողիկե Սբ. Գևորգ եկեղեցի

▲ Եկեղեցու բարձր բեմն ու խաչկալը հիմնահատակ ավերելուց հետո (1990-91թթ.)

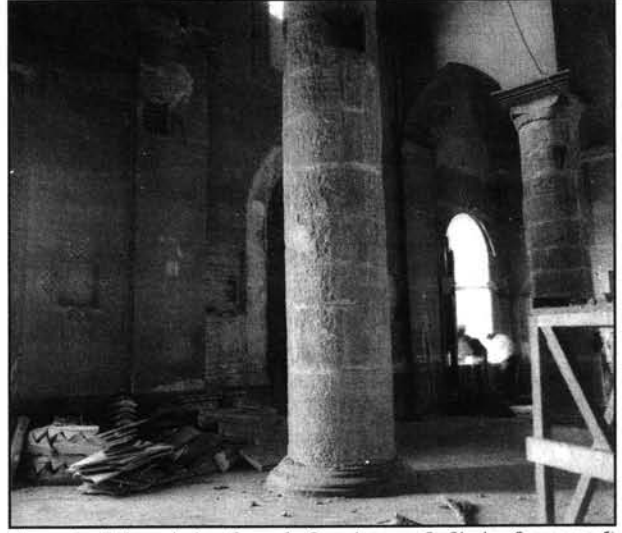

▲ 1885թ. գմբեթի ծածկերը նորոգելու մասին պատմող վիճագիրը թմբուկի մեջ՝ ներքուստ. ա) 1989թ-ին (մինչև ավերելը). բ) ոչնչացնելուց հետո

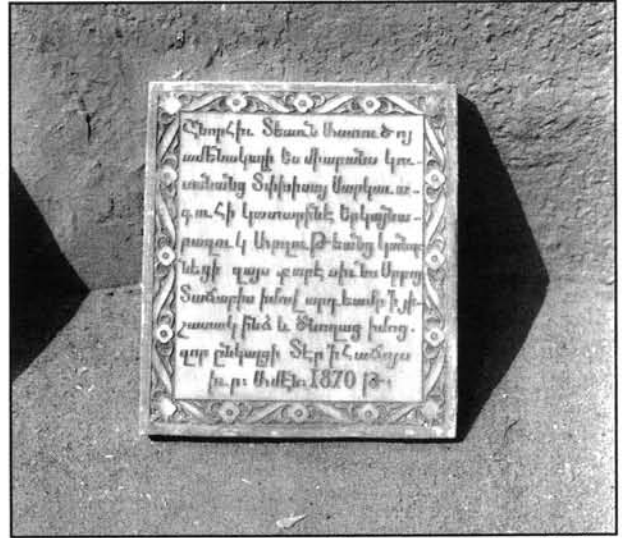

▲ Սարկավագուկի Հռիփսիմե Բեգբաբեգյանցի միջոցներով սյան կանգնեցման (1870թ.) մասին պատմող արձանագրությունը իր նախնական տեղում (1989թ.)

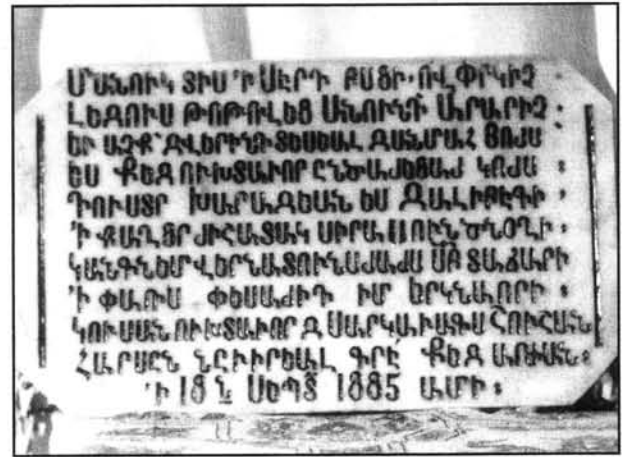
▲ Սարկավագուկի Հռ. Բեգբաբեգյանցի շինարարական գործունեության մասին պատմող արձանագիր մարմարե սալիկը իր նախնական տեղում (1989թ.) և ոչնչացվելուց հետո (1991թ.)

Հայկական նշանները (բարձր բեմ, խաչկալ, մկրտարանի ավազան, վիմագրեր) ոչնչացման աշխատանքների ընթացքում 1990-1991թթ.

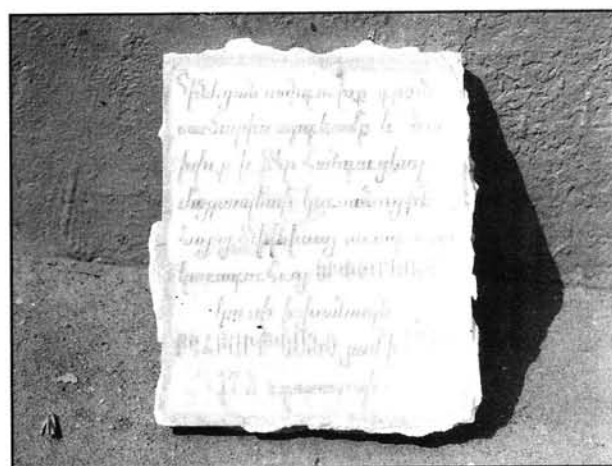
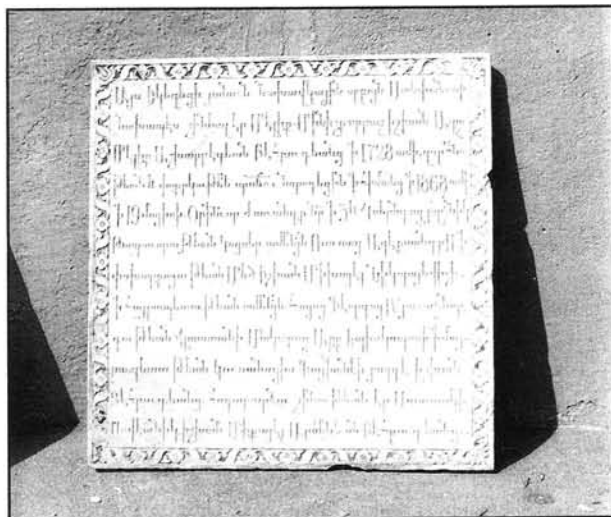

Սարկավագուհի Կատարինե Երկայնաբազուկ-Արղությանցի շինարարական գործունեության մասին պատմող (1870թ.) արձանագիր մարմարե սալիկը իր նախնական տեղում (1989թ.) և տեղահանվելուց հետո պահպանության նպատակով փոխադրված Կաթողիկե Սր. Ղևորդ եկեղեցի

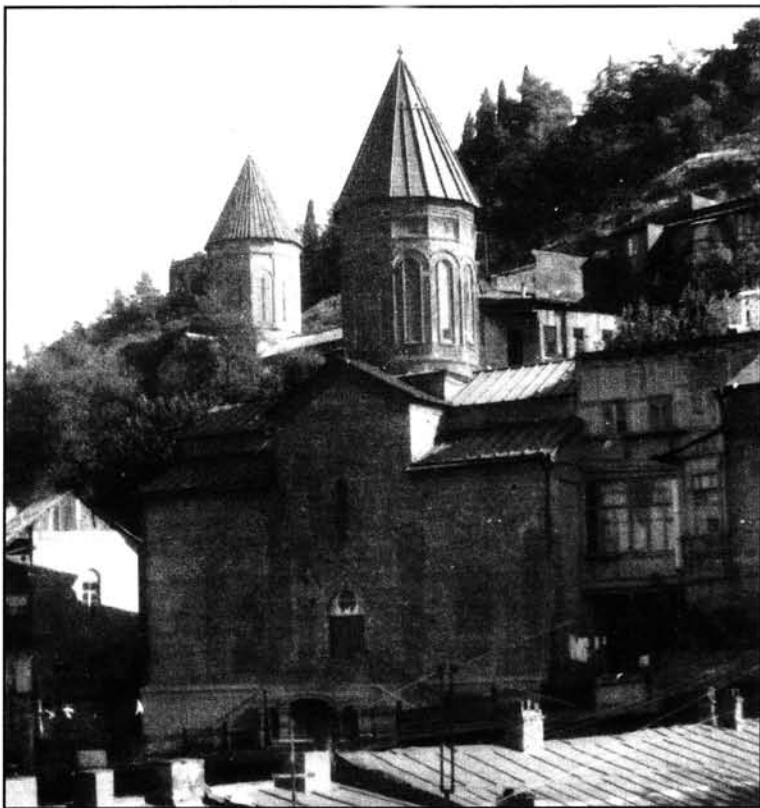
▲ Ուղղութեանց ամուսինների շինարարական գործունեության մասին վկայող արձանագիր մարմարե սալիկը, որը 1990-ին անհետ ոչնչացվեց (շինարարի հետ խառնված քեկորների մեջ մեր փնտրտուքը արդյունք չտվեց)

▲ Եկեղեցու վերնատան կառուցման մասին պատմող մարմարե արձանագիր սալիկը, որը տեղահանվելուց հետո ավերակների միջից դուրս է բերել և պահպանելու մտահոգությամբ իր տուն փոխադրել էր. Փափազյանը

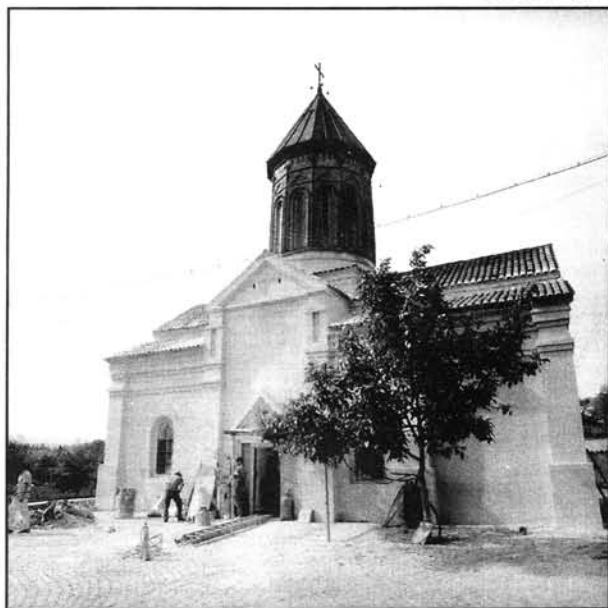
▲ Եկեղեցու վերնահարկ բարձրացող ոլորապտույտ մետաղյա սանդուղքի՝ 1885թ. ավագ սարկավագուհի Եվփիմյա Բեհրոբյանցի նախաձեռնությամբ և ծախսով կառուցված լինելու մասին պատմող արձանագրությունը. ա) և բ) իր նախնական տեղում (1989թ.). գ) տեղահան արվելուց հետո պահպանության նպատակով փոխադրված Կաթողիկե Սր. Գևորգ եկեղեցի

▲ 1990-1991թթ. ընթացքում եկեղեցու հայկական նշանների ոչնչացման նպատակով շինարարի հետ խառնած վիճագրեր, որոնք սեփական մշակույթին նախանախնդիր առանձին անհատների ջանքերով հայտնաբերվել և պահպանության նպատակով փոխադրվել են առաջնորդանիստ Կաթողիկե Սր. Գևորգ եկեղեցի

▲ Եկեղեցու հյուսիսային մուտքի առջև, շքամուտքի տակ գտնվող մայրապետ Յեփրոսիմեն Աբամելիքյանի դամբանատան հիշատակագիրը փորագրված մարմարե սալիկին. ա) իր նախնական տեղում (նկ. 1983թ.). բ) դամբարանի ավերումից հետո (1990թ.) արձանագիր սալիկի բեկորներից միայն երկուսը պահպանման նպատակով փոխադրված Կաթողիկե Սբ. Գևորգ եկեղեցի

▲ Եկեղեցու տեսքը հյուսիս-արևմուտքից (նկ. 1997թ.). ա) երբ ամբողջապես ավարտվել էին «վերանորոգման» պատրվակով իրականացված եկեղեցու հայկական նշանների ոչնչացման ու անհետացման, ի վերջո՝ վրացականացման աշխատանքները. բ) դամբարան-շքամուտքի ավերումից հետո ձևափոխված հյուսիսային մուտքի բարավորին 1995թ. հունիսին կատարված որմնանկարը

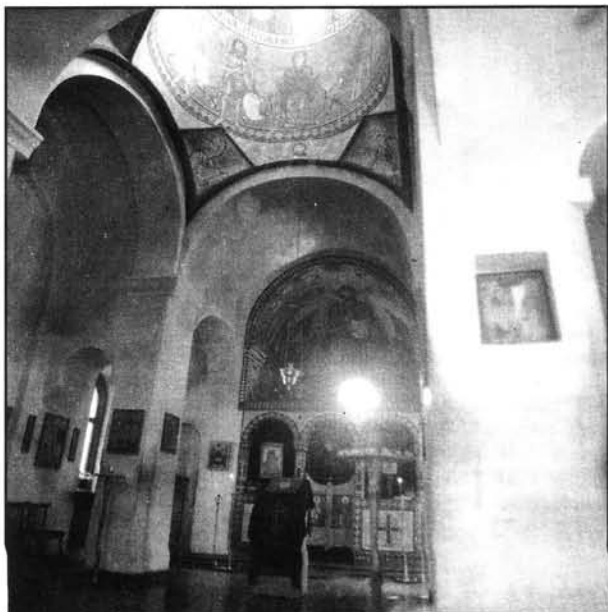
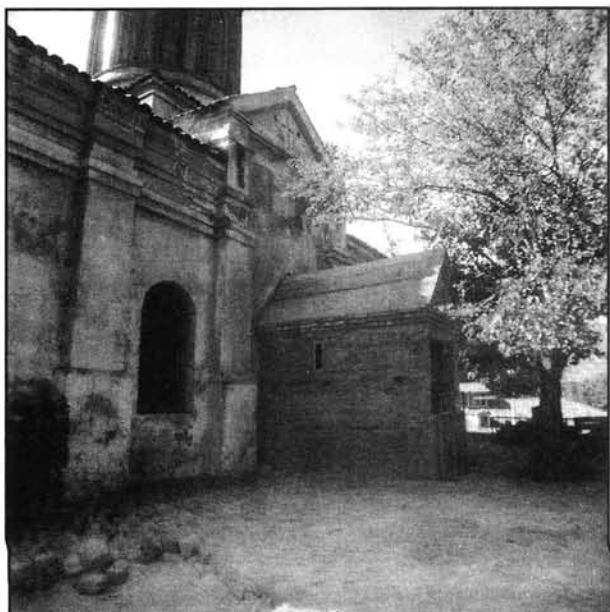

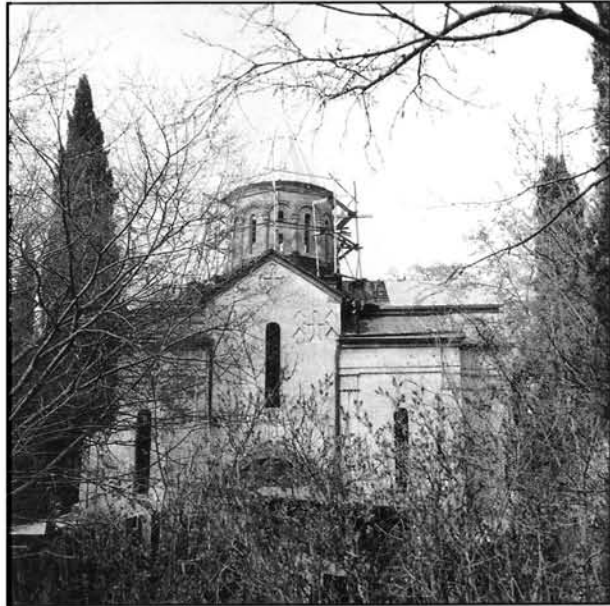
▲ Եկեղեցու տեսքը հարավից. ա) 1989թ. բ) արևմտյան ճակտոնի զագաթին կանգնած զանգակատան ոչնչացումից հետո՝ 1996թ.

◀ Եկեղեցու խորանի քանդման ժամանակ սեղանի վեմ-քարը միառժամանակ դրված էր հյուսիսային կողմում մի ծառի տակ՝ իբրև նստարան, բայց 1991-1993թթ. միջակայքում բոլորովին անհայտացվեց

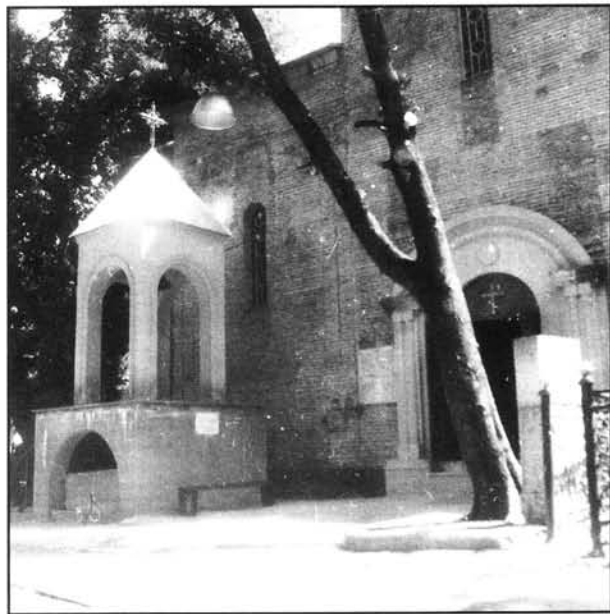
▼ ա) 1990-1996թթ. ընթացքում եկեղեցու հյուսիսային մուտքի առջև հավելվել է նորաշեն մի նախասրահ. բ) նույն ժամանակահատվածում հիմնիվեր քանդել են եկեղեցու բարձր բեմը, ոչնչացրել մկրտարանի ավազանն ու հայերեն վիճագրերը, իսկ որմերը պատել հունածես եկեղեցիներին հարազատ բովանդակությամբ որմնանկարներով

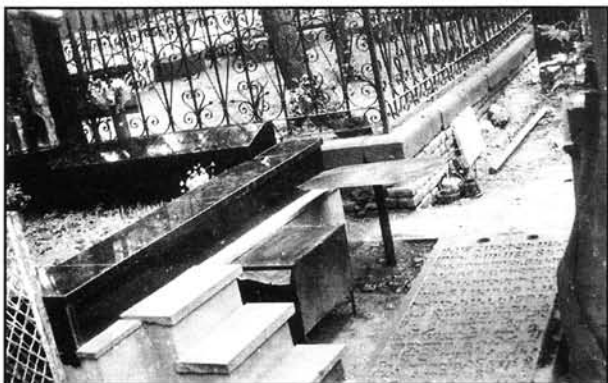
▲ Եկեղեցին «վերանորոգման» ընթացքում

◀ Եկեղեցին 1980-ականների սկզբին (անվնաս են շրջակայքի հայոց գերեզմանները, գմբեթին ամրացված խաչը)

▲ Յուրացված (1990թ. օծվել է վրաց եկեղեցու ծեսով Սբ. Պանտելեյմոն անվամբ) եկեղեցու հյուսիսային պատից ոչ հեռու, ավերված հայոց գերեզմանի տեղում կառուցվեց զանգակատուն-դամբարան (1996թ.)

◀ Եկեղեցու օտարման աշխատանքները սկսվեցին գմբեթի հայկական խաչի տապալումով

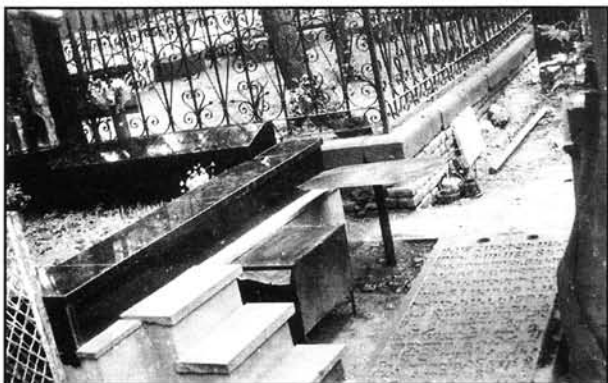
▲ 1990-1998թթ. ընթացքում ավերվել են և շարունակվում են ավերվել հայ հանգուցյալների հիշատակին կերտված բազմաթիվ տապանաքարեր, տեղահանվել և ցրվել են տրվել հանգուցյալների անուններն ու իրականացվել են նոր վրաց թաղումներ

▲ Պետական խորհրդական Հարություն Մարկոսյանի հիշատակին կերտված հուշակոթողը 1990թ. (նախնական տեսքով) և 1996-ին (ավերվելուց հետո)

▼ Գ. Տեր-Աբրահամյանի 1992-94 թթ. ոչնչացված գերեզմանաքարը:

▲ 1990-1998թթ. ընթացքում ավերվել են և շարունակվում են ավերվել հայ հանգուցյալների հիշատակին կերտված բազմաթիվ տապանաքարեր, տեղահանվել և ցրվել են տրվել հանգուցյալների անուններն ու իրականացվել են նոր վրաց թաղումներ

▲ Պետական խորհրդական Հարություն Մարկոսյանի հիշատակին կերտված հուշակոթողը 1990թ. (նախնական տեսքով) և 1996-ին (ավերվելուց հետո)

▼ Գ. Տեր-Աբրահամյանի 1992-94 թթ. ոչնչացված գերեզմանաքարը:

▲ Սր. Աստվածածին եկեղեցու տեսքը արևմուտքից՝ 1989թ. (մինչև «վերանորոգումը») և 1992թ., երբ ավարտվել էին եկեղեցու խորանի, մկրտարանի, հայերեն վիճագրերի ոչնչացման և եկեղեցու՝ Սր. Նինոյի անվամբ վրաց ծեսով վերածնունդի աշխատանքներն ու արարողությունը

▼ Պետական խորհրդական Ցուրինովի տոհմական դամբարանի շիրմաքարերը տապալված և ոչնչացման ենթակա (1995թ.)

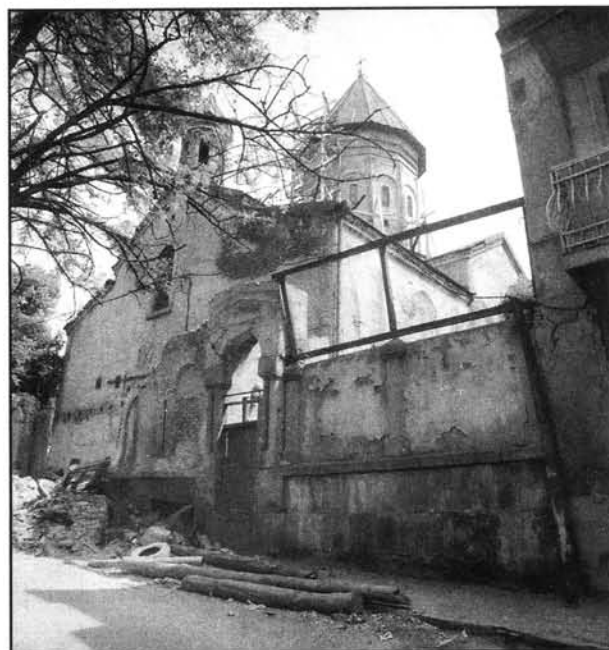

▲ Ոչնչացման ենթակա հերթական այն գերեզմանաքարերը, որոնց հողակտորներն արդեն վաճառված են

▲ Եկեղեցու արևմտյան ճակատին կից մախարահը՝ մինչև 1991թ.

▼ Նախարահը՝ 1991թ. մայիսի 12-ին (քանդման ընթացքում)

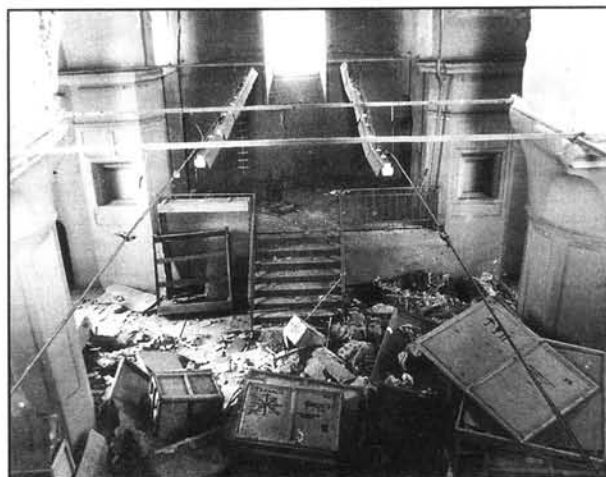

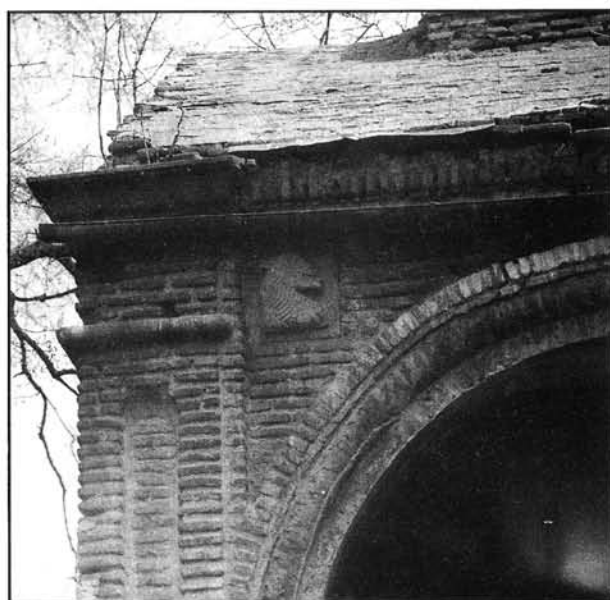
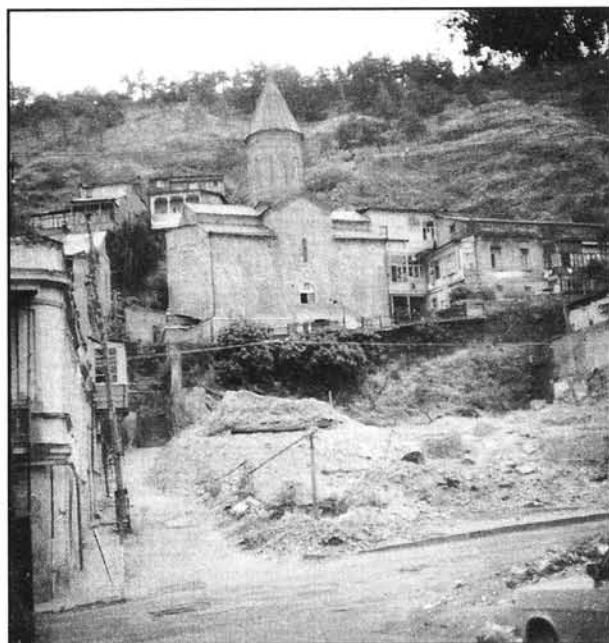
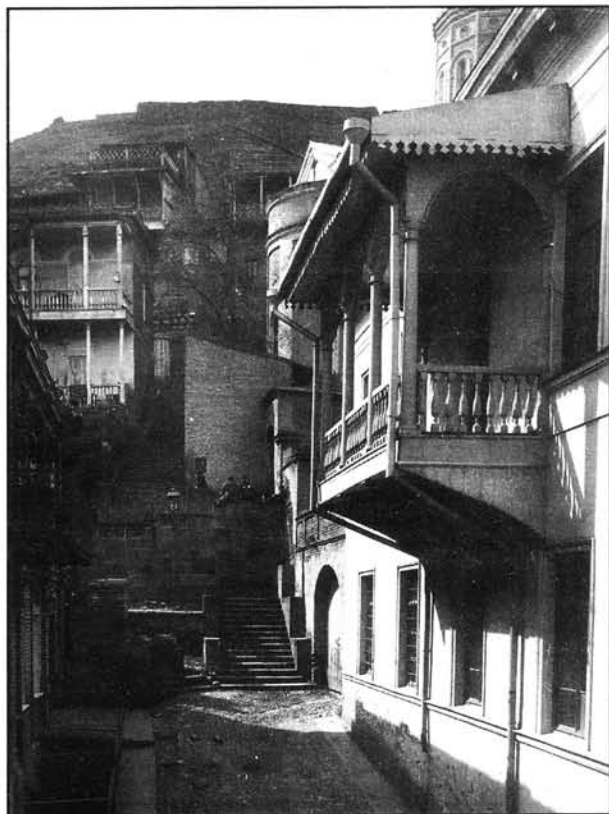
► Եկեղեցու տեսքը հյուսիսից (30.ապրիլ.1991): Նկատելի են իրոք վտանգավոր չափերի հասած ճաքեր, որոնք էլ վրաց մասնագետներին հիմք են տվել եկեղեցին իսպառ քանդելու որոշում կայացնել

▲ Եկեղեցու ներքին տեսքը մինչև 1980-ական թթ. կեսերը, երբ այն ծառայում էր որպես ժողովրդական արվեստի բանգարան

▼ Տեսքը՝ 1990-ին, երբ եկեղեցին այլևս բանգարան չէր

▲ Մարիամյան-Հովնանյան ուսումնարանի շենքը XX դարի սկզբին (կանգուն էր մինչև 1990թ.) և քանդելուց հետո (նկ. 1991թ.): Հեռվում՝ Կուսանաց Սր. Ստեփանոս եկեղեցին արդեն վրացականացված վիճակով

► Սր. Նշան եկեղեցի. ա) հարավային մուտքի առջև կառուցված նախամուտքը. բ) վազրակերպ բարձրաքանդակ՝ ազուցված նախամուտքի վերին մի անկյունում. գ) բարձրաքանդակը տեղահանված և ընկած եկեղեցու պատի տակ (1996թ.)

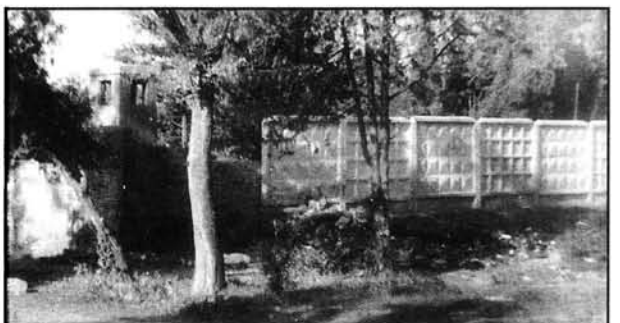

▲ Խոջիվանքի ընդհանուր տեսքը XX դարի սկզբին

▲ 1995թ. հոկտեմբերի 28-ին Մախագահ Էդ. Շևարդնաձեի մասնակցությամբ համայն Վրաստանի պատրիարք Իլիա 2-րդը օծեց Խոջիվանքի ավերված և «Բարեկամության» զբոսայգու վերածված հայոց գերեզմանատան տեղում կառուցվելիք վրաց նոր եկեղեցու հիմքը:

▼ 1938թ. Խոջիվանքի համալիրի (Սբ. Աստվածածին եկեղեցի, զանգակատուն, բազմաթիվ դամբարան-մահարձաններ և հազարավոր շիրմաքարեր) ավերումից հետո բազմաթիվ տապանաքարեր օգտագործվեցին այլ շենքերի կառուցման մեջ իբրև շինաքար: Տապանաքարերով կառուցվեց «Մարքսիզմ-Լենինիզմի» ինստիտուտի և գերագույն խորհրդի շենքերը, դեպի «Դեղա եմա» (մայրենի լեզու) հուշարձան տանող ճանապարհի մայթերի պատնեշներն ու աստիճանները և այլն: Նկարում մայթերի պատնեշի մեջ օգտագործված արձանագիր տապանաքարերից մեկը:

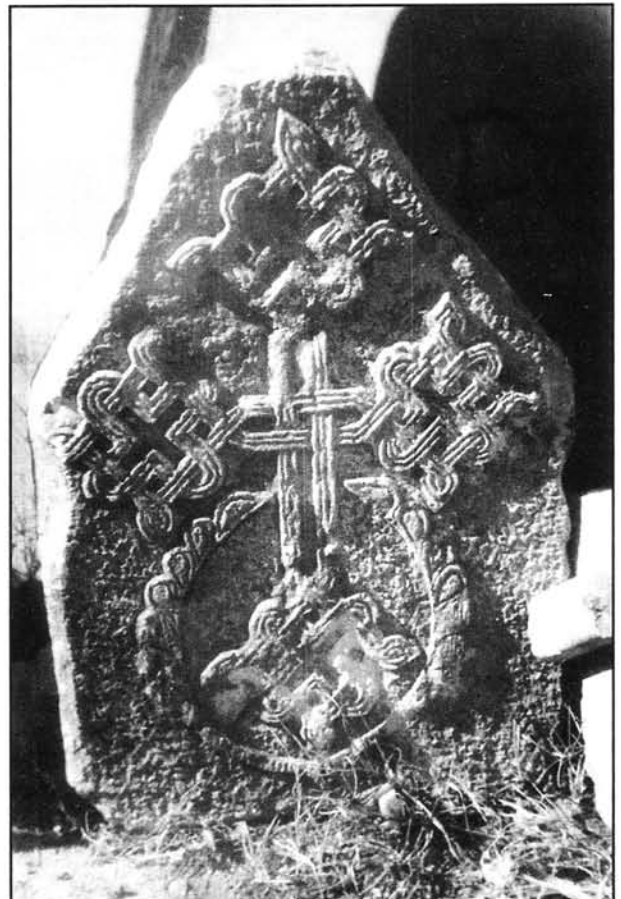

- ▶ Նախկին գերեզմանատան մի լայնարձակ մակերեսի վրա 1995թ.-ից սկսվեցին նոր և մեծաչափ եկեղեցու շինարարական աշխատանքները
- ▶ Տապանաքարերից կառուցված «զբոսայգու» հին շրջապարիսպը փոխարինվեց նորով, իսկ շիրմաքարերը շինաղբի հետ՝ որպես թափոն, հեռացվեցին

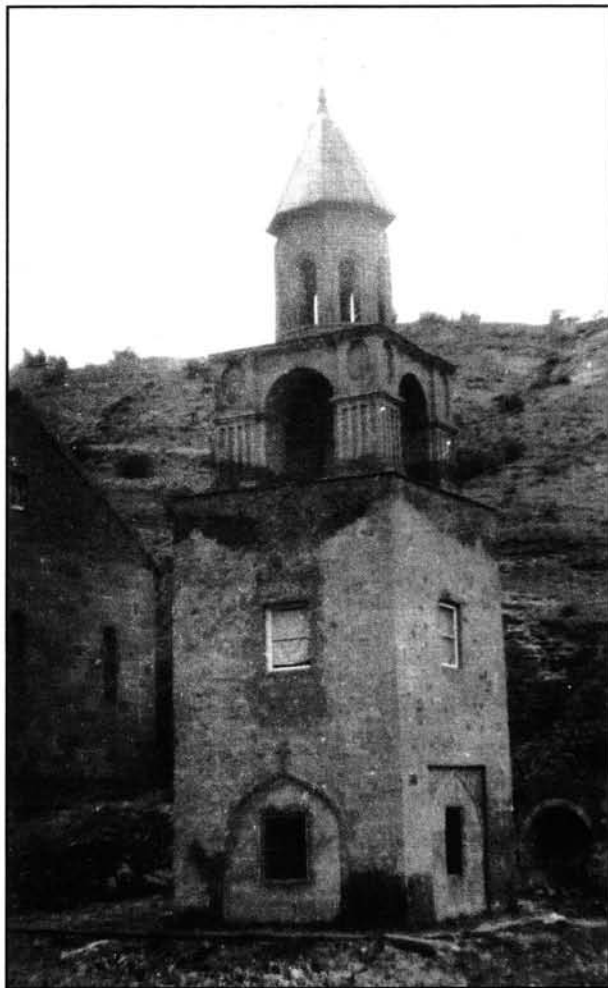
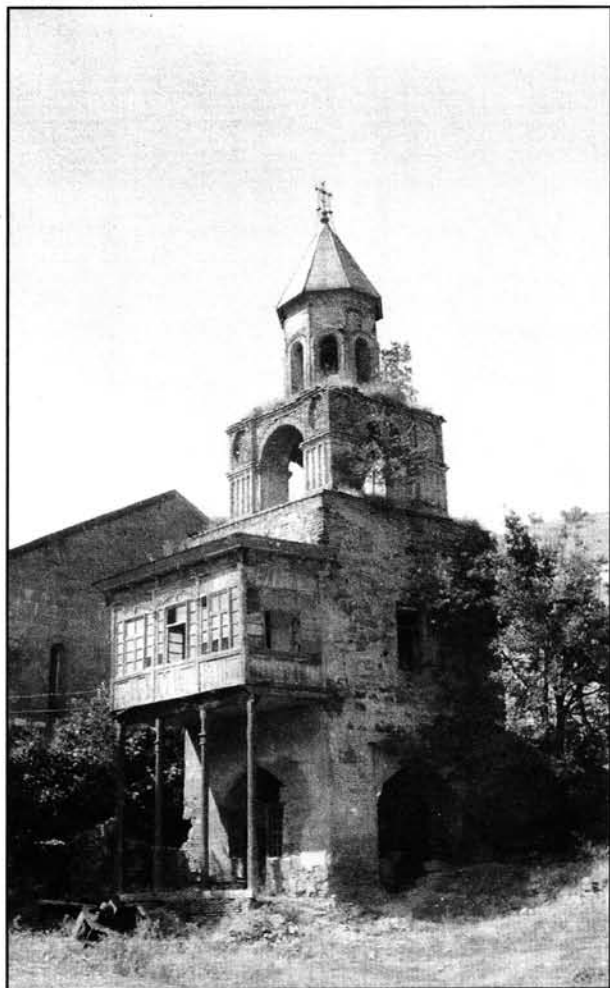

▲ Վրաց նոր եկեղեցու հիմքերի փորման աշխատանքների արդյունքում էքսկավատորներն ու բուլդոզերները դուրս բափեցին հազարավոր շիրիմներ ու շիրմաքարեր: Կառուցվելիք եկեղեցու շուրջ զանգերից ու ոսկորներից գոյացան ամբողջ բլրակներ

▼ Հողի երես հանված տապանաքարերն ու բեկորներն այդպես մնում էին միայն հաշված օրեր, իսկ այնուհետև շինադրի հետ խառնված՝ անհայտ ուղղությամբ բեռնատարներով հեռացվում «շինհրապարակի» տարածքից

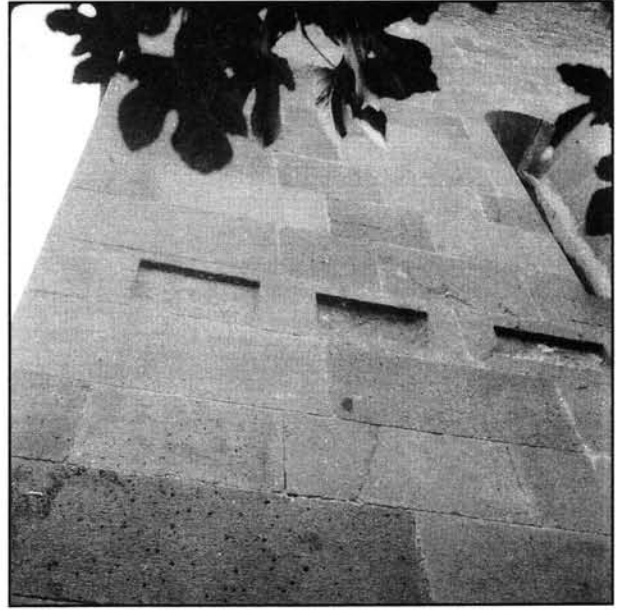
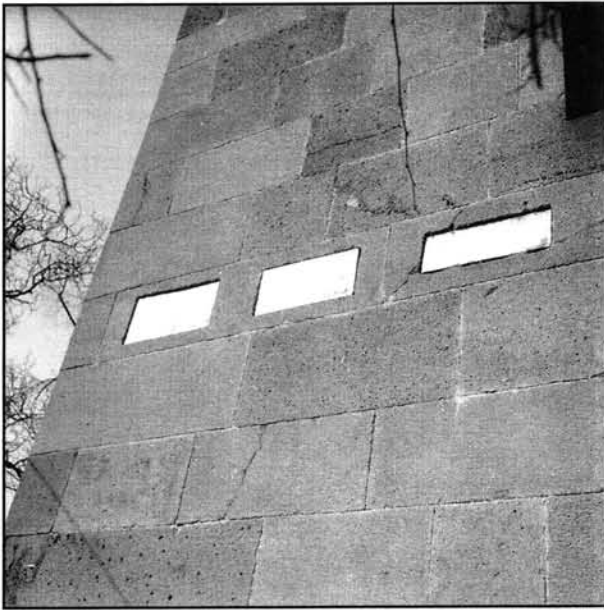
◀▲ Հողային աշխատանքների ընթացքում, 1995թ. դեկտեմբերին, ի հայտ եկած շիրմաքարեր, խաչքար

Թելեթի ՍՐ. Գևորգ վանքի զանգակատունը 1989 և 1995 թվականներին («վերանորոգումից» առաջ և հետո)

Սր. Գևորգ եկեղեցու խորանը՝ բարձր բեմով 1989թ. և 1992թ., երբ այն այլևս զոյություն չունեի: Փոխարենը՝ կառուցվել էր վրաց եկեղեցիներին (հունածես) բնորոշ բեմառաջի կամարաշար պատը

Վանքի Սր. Գևորգ եկեղեցու արևելյան ճակատում ագուցված մարմարակերտ արձանագիր սալիկները 1988-ին և ոչնչացված՝ 1990-ին

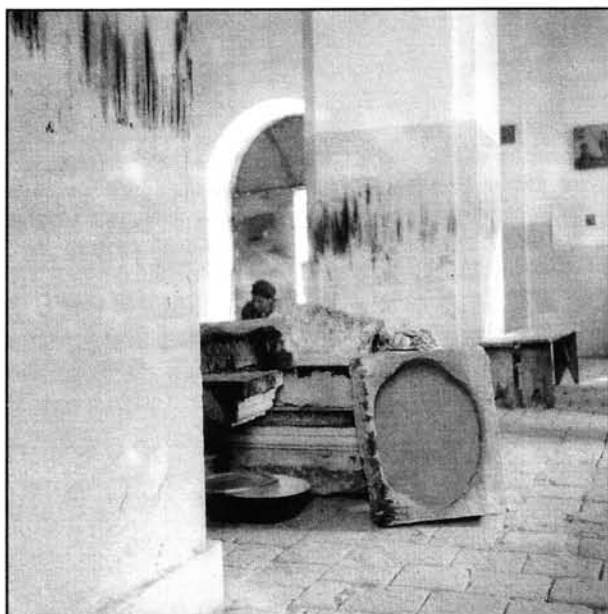
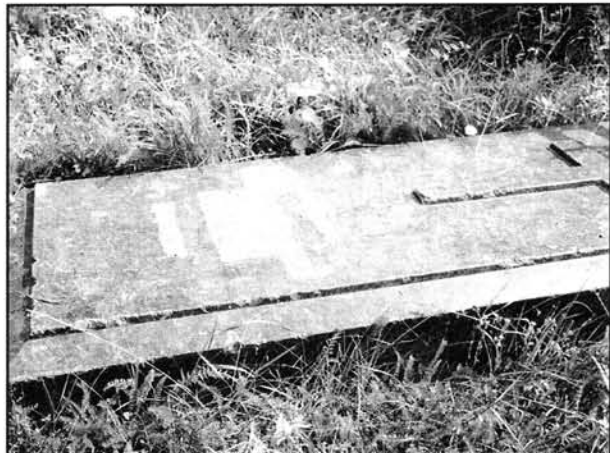

Եկեղեցու արևելյան ճակատում ագուցված վիմագրերից (1834) երկուսը՝ մինչև ոչնչացումը

▲ Եկեղեցու ավերված բարձր բեմի քիվագոտու քարերը հարավային մուտքի առջև՝ հարմարեցված իբրև սանդուղքներ (1992)

▲ Եկեղեցու ներքին տեսքը մինչև հայկական նշանների անհետացումը (1988): Ամխաթար է հայոց եկեղեցիներին հատկանշական խորանը ծածկող վարագույրը

▲ Քերված արձանագրությամբ տապանաքար Թելեթի վանքի բակում

▼ Տեղահան արված (1990թ.) և անհայտացված (1997թ.) տապանաքար եկեղեցու մերսում: Հանգուցյալն էր վանահայր Տեր-Ներսեսը՝ 1713թ.

▲ Սբ. Գևորգ վանքի եկեղեցու մկրտարանի ավազանը. ա) նախնական տեղում՝ հյուսիսային պատի մեջ (1989). բ) տեղահան վիճակում (1992). գ) եկեղեցուց ոչ հեռու դուրս թափված ուրիշ բեկորների հետ միատեղ (1997)

▲ Եկեղեցու հայկական նշանների ոչնչացման և անհետացման «աշխատանքների» ընթացքում իբրև ոչ պիտանի և ավելորդ մանրամասներ, դուրս են թափել ճարտարապետական զանազան բեկորներ, որոնք, ավելի ուշ, խառնելով շինադրին, հեռացրին վանքի տարածքից

- ▲ 1681թ. Տեր-Յակոբի հիշատակին կերտված խաչքարի արձանագիր հատվածները քերված վիճակում (1997թ.)
- ◀ 1681թ. խաչքար վանքի զանգակատան պատի մեջ մինչ վիճակի հատվածների ոչնչացումը (1992թ.)
- ◀▲ Չանգակատան պատի մեջ ագուցված և հողմնահար արձանագրությամբ մեկ այլ խաչքար

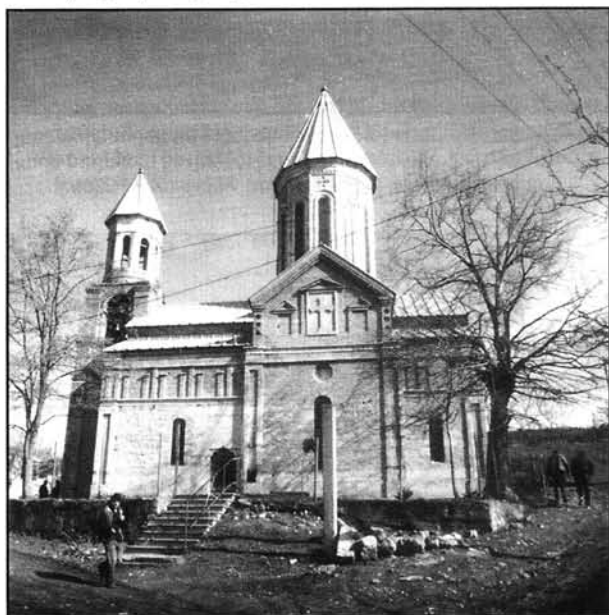
ԹԵԼԵԹԻ ՍՐ. ԳԵՂՈՐԳ ՎԱՆՔԻ ՍՐ. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ 1989-ԻՆ և ՎԵՐԱՆՈՐՈՂԴԱՆ ԱՆՎԱՆ ՆԵՐՋՈ՛ՎՐԱԳԱԳՈՒՄԻՅԵ ԻՆՏՈՒ (ՔԱՆՈՒՆ ԵՆ ԲԵՆՈՐ, ԱՎԵՐԵՆ ԲԱԿԻ ԳԵՐԵԳՄԱՆՈՐԴ)

▲ Ցիսինվալի Սր. Աստվածածին եկեղեցին (1718թ.) մինչ վրացականացումը

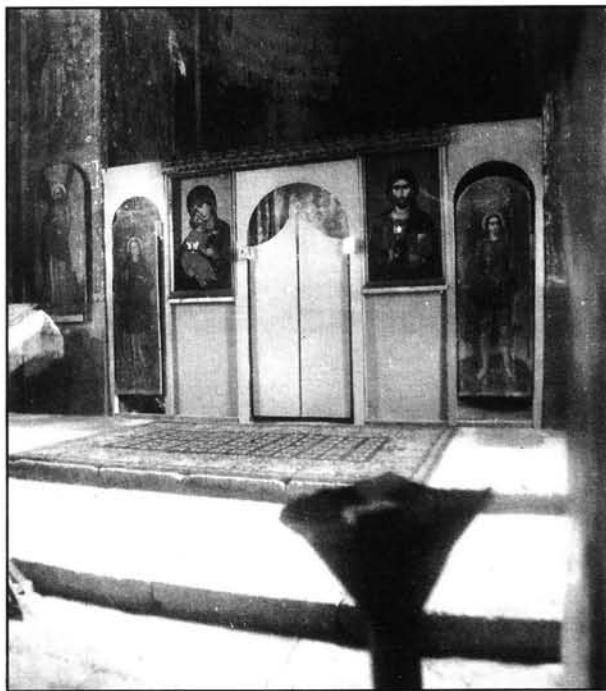

▲ Ախալգորի (Օսիա) Սր. Աստվածածին եկեղեցին մինչև վրացականացումը

◀ Սուրամի Սր. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին (հարավից), մինչ «վերանորոգման» պատրվակով վրացացնելը: 1996-1997թթ. ընթացքում քանդել են եկեղեցու բարձր բեմը, ոչնչացրել մկրտարանը, հայերեն վիմագրերը, քերել՝ որմնանկարները: 1997թ. հունվարի 20-ին եկեղեցին հակառակ տեղի վիրախոս հայերի ընդդիմության օժվել է վրաց եկեղեցու ծեսով՝ Ծմինդա Գիորգի անվամբ:

▼ ա) Սուրամում հաստատված վրացի հոգևորականը անձամբ մասնակցում է խորանի քանդման աշխատանքներին. բ) հայկական բարձր բեմը ոչնչացնելուց հետո փոխարենը այն պատվել է հունաձես եկեղեցիներին բնորոշ բեմառաջի պատնեշով

▲ Նախշիրգորայի Ննջման Ար. Աստվածածին եկեղեցու շինարարական (1835թ.) արձանագրությունը հարավային մուտքի բարավորին (մինչև ոչնչացումը)

▲ Ննջման Ար. Աստվածածին եկեղեցու հայերեն շինարարական արձանագրությունը ոչնչացնելուց և տեղում վրացագիր վկայագիր տեղադրելուց հետո (նկ. 1996թ.)

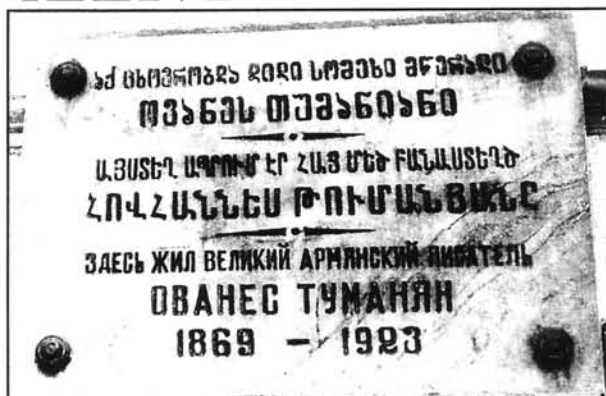
◀ Ննջման Ար. Աստվածածին եկեղեցին (տեսքը՝ հարավից) 1980թ., մինչ վրացականացումը

▲ Թբիլիսի քաղաքում Վերա թաղամասի Արագվիյսկայա փողոցի N3 տան պատից 1990թ. փետրվարի վերջին պոկված ցուցանակի տեղը, որը վկայում էր երգահան Արան խաչատրյանի՝ այդ տանը ապրած լինելու մասին:

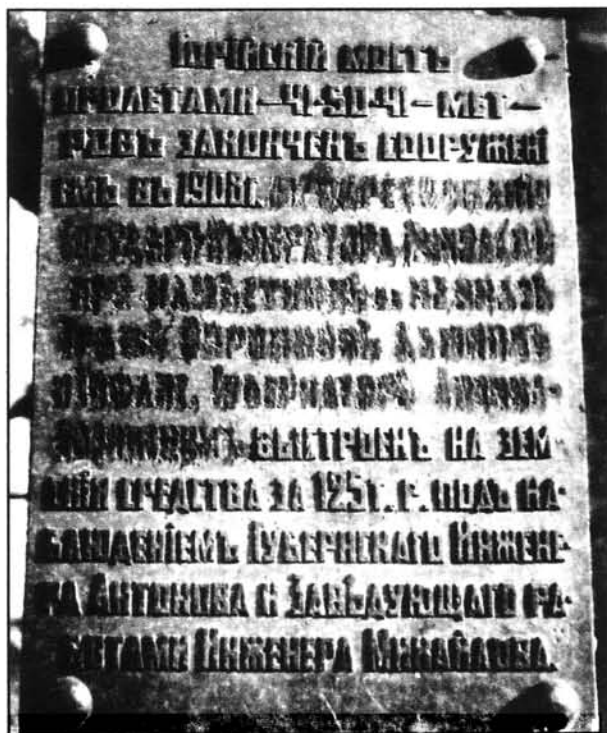
▶ Տեսարաններ Լիս գյուղի հայոց եկեղեցուց. 1981թ. և վրացացնելուց հետո՝ 1997թ.

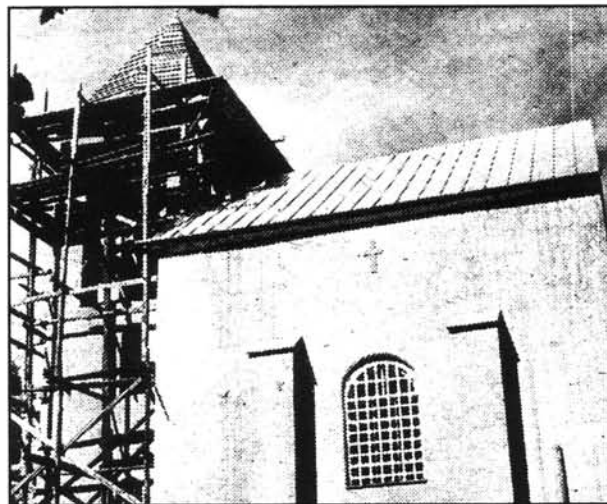

▲ ► Թբիլիսի. Դավիթաշվիլու փողոցում Յ. Թումանյանի ապրած տան ցուցանակը, որը 1982թ. փոխարինվեց նորով միայն այն պատճառով, որպեսզի չեզոքացվեր ցուցանակի հայազոր հատվածը

▼ Գորի քաղաքում, Կուր գետի վրա 1909թ. ինժեներ Ռոտին-
յանցի նախագծով կառուցված կամուրջն ու այդ մասին
պատմող ցուցանակը, որից բերվել է Ռոտինյանցի
(Ռոտինով) անվան հիշատակությամբ հատվածը

► Բոլնիս քաղաք. Ճաղկեվանք եկեղեցին 1988ին և 1995-ին վրագականազման ընթացքում:

ОБЪЯСНЕНИЯ К ФОТОГРАФИЯМ EXPLANATION OF PHOTOGRAPHS

I Церковь "Карапи Сурб Геворг"

Karapı ("on the top of the rock") Sourb (Saint) Gevorg church (Khikho's church)

- До 1990 г. на куполах оставались невредимыми литые металлические кресты.
Till 1990 the metallic crosses fastened to the cupolas had been safely preserved.
- В апреле 1990 г. были уничтожены кресты, усмотренные "армянскими".
In April, 1990, the crosses — considered as too Armenian — were abolished.
- В марте-апреле 1990 г. были разрушены алтарное возвышение и крещальная купель (типичные особенности армянской церкви).
In March-April, 1990, the high altar and the baptistery were destroyed.
- В 1990-91 гг. из северной стены интерьера церкви был изъят и унесен хачкар с надписью.
The cross-stone (khachkar) set in the northern wall inside the church disappeared during 1990-1991.

II Церковь "Эджмиацнецоц Сурб Геворг"

Karapı St. Gevorg church

- Церковь "Карапи Сурб Геворг" (Св. Геворга на утесе) во время "видоизменений" (вид интерьера на запад).
St. Gevorg church of Karap at the time of deformations (the internal view to the west).
- Вид с северо-востока на церковь "Эджмиацнецоц Сурб Геворг" (Эджмиадзинцевская церковь Св. Геворга).
The view of Ejmiatsneizotz St. Gevorg from the north-east.
- Строительная надпись 1753 г. на тимпане северного входа церкви "Карапи Сурб Геворг" на своем изначальном месте и ее следы после ликвидации (конец 1990 г.).
The construction inscription of 1753 on the tympanum of the entrance from the northern front of St. Gevorg church: a) on its spot, b) after the abolition (the end of 1990).
- Бетонная ограда, возведенная буквально в нескольких метрах от церкви "Эджмиацнецоц Сурб Геворг" по случаю строительства многоэтажной гостиницы.
The concrete boundary-wall erected when a multi-storey hotel was built just a few metres away.

III Церковь "Бетхемии Сурб Аствацацин"

Betghehemi (Bethlehem) Sourb (Saint) Astvatsatsin church ("the church of Our Lady")

- Вид церкви с северо-востока.
The view of the church from north-east.
- Фреска Бога-Отца на конхе. Была уничтожена в 1990 — 1991 гг.
The fresco of God the Father inside the cupola: abolished during 1990-1991.
- Крест, низвергнутый с купола церкви 15-го января 1990 г.
The cross thrown down from the cupola of the church on 15 January, 1990.
- Вид интерьера с восточной стороны. Хачкал (малая архитектурная форма для алтаря в центре главной апсиды), возведенный в 1898 г. в центре главной апсиды. Был уничтожен в начале 1990г.
The inner view of the church to the east. The khachkal (cross-carrier) in 1898, built in 1898 in the centre of the sacristy, which was entirely abolished in the beginning of 1990.

IV Церковь "Бетхемии Сурб Аствацацин"

Betghehemi Sourb Astvatsatsin church

- Надпись, высеченная на восточной стороне хачкала: а) на своем первоначальном месте (до конца 1989 г.), б) в

начале 1990 г., побитая, валяющаяся в грудах развалин, в) усилиями местных жителей в целях сохранения была перенесена на территорию двора действующей церкви Св. Геворга.

The inscription carved on the eastern wall of khachkal (cross-carrier): a) on its initial place (up to the end of 1989); b) at the beginning of 1990 — already ruined and fallen in a heap; c) removed to the yard of Sourb Gevorg, a functioning church, with the purpose of preserving it.

- Крещальная купель в северной стене интерьера: а) в 1989 г. и б) после уничтожения (весна 1990 г.).
The baptistery font situated inside, in the northern wall a) in 1989 and b) after being destroyed in the spring of 1990.
- Обломки побитого алтаря в строительном мусоре (1990 г.).
The fragments of the destroyed khachkal (cross-carrier) in the debris (1990).

V Церковь "Бетхемии Сурб Аствацацин"

Betghehemi Sourb Astvatsatsin church

- Южная ризница церкви.
The church's southern sacristy.
- Надписанный хачкар (кон. XVII в.), встроенный справа от входа: а) на своем первоначальном месте, б) извлечен из стены весной 1990 г., валяется внутри церкви. Позднее хачкар "исчез".
An inscribed khachkar set in the right side of the entrance (end of the XVII century): a) on its initial spot; b) removed from its place in spring 1990, fallen in the church. Later disappeared.
- В северной стороне церкви, неподалеку — построенный в 1897 г. родник, в 1989 г. ныне разрушен, а строительная надпись "исчезла".
In the north side of the church, not far from it, the spring (1897) built in 1897. Now destroyed, and the constructional inscription disappeared.
- Окна церкви, замурованные кирпичом в целях маскировки "видоизменений" в ее интерьере.
Windows covered with bricks to mask the internal destruction and alterations of the church.

VI Церковь "Норашени Сурб Аствацацин"

Norashen's Sourb Astvatsatsin church

- Вид церкви с юго-востока.
The church view from the south-east.
- Парадная арка (перед северным входом), которая сохранилась до 1983 г. Была разрушена до основания в упомянутом году.
The portal (in front of the northern door) which was standing up to 1983. Was razed to the ground in the same year.
- Фрагмент парадного входа, разрушенного в 1983 г.
A fragment of the portal destroyed in 1983.
- Парадный вход в ходе разрушения (1983 г.).
The portal during the process of being destroyed.
- Надгробные камни, обнаруженные в 1983 г. в западной стороне церкви, а затем, "исчезнувшие" (унесены вместе со строительным мусором).
Tombstones that were discovered in the western side of the church and "disappeared" (were removed with the debris) in 1983.

VII Церковь "Норашени Сурб Аствацацин"

Norashen's Sourb Astvatsatsin church

- Разворачивание строительных работ буквально в нескольких метрах южнее от церкви (1995 г.).
The development of a construction site scarcely a few metres south from the church (1995).

* Перевод с армянского Сергея Мкртчяна.

Translated from the Armenian by Laura Manoukian, edited by Carl Ulbricht.

- Надписанный хачкар (XVII в.) в восточной стене интерьера: а) сохранялся на своем первоначальном месте до 1995 г., когда уже было разрушено и сравнено с землей алтарное возвышение, б) хачкар, в) след, извлеченный из стены в 1995 г. хачкара (к несчастью, также, "исчез").
The inscribed cross-stone (XVII c.), set in the eastern wall inside the church: a) was in its initial spot till 1995, when the high altar had been already destroyed and razed to the ground; b) the cross-stone (khachkar); c) the spot from which the khachkar was removed in 1995 (and unfortunately has "disappeared").

VIII Церковь "Норашени Сурб Аствацациа" Norashen's Sourb Astvatsatsin church

- Момент возведения арочного иконостаса перед апсидой, характерного для греко-византийских церквей, после разрушения алтарного возвышения.
A moment from the construction process of the barrier in front of the altar (typical to the Greek Orthodox Church) after the destruction of the high altar of the church (1995).
- Крещальная купель в северной стене интерьера до ее уничтожения в 1995 г.
The baptismal font situated in the internal northern wall until its elimination in 1995.
- Надгробный камень, заасфальтированный около северного входа церкви.
In the process of the destruction and alteration works of the church the doors were closed with special "care".
- На всем протяжении искажения-присвоения-разрушения двери церкви оставались закрытыми с особой "заботливостью".
The old doors were replaced with doors decorated with a "Georgian cross".
- Вместо прежних дверей были установлены новые двери, украшенные "грузинским крестом".
Another cross-stone (1650) set in the wall inside the church, later destroyed in 1995.
- Очередной хачкар (1650 г.) в стене интерьера церкви, уничтоженный в 1995 г.
A tombstone situated near the northern entrance of the church, which was covered with asphalt.

IX Церковь "Шамкоретц Сурб Аствацациа" Shamkoretz St. Astvatsatsin (Karmir Avetaran - Red Gospel) church

- Вид церкви с юга (фото конца XIX в.).
The view of the church from the south (photograph dates from end of the XIX c.).
- Вид церкви с юго-востока:
The view of the church from the south-east.
- Фото 1988 г., б) вид церкви на следующий день после обрушения 13-го апреля 1989 г.
In 1988, b) the appearance on the day after the collapse (April 13, 1989).
- Фрагмент горельефов, охватывающих барабан купола.
A fragment of high reliefs encompassing the drum.
- Вид церкви с северо-востока
а) до разрушения (фото 1978 г.) и б) в конце апреля 1989 г.
The view of the church from the east: a) before the abolition (photograph dates from 1978) and b) at the end of April 1989.

X Церковь "Шамкоретц Сурб Аствацациа" Shamkoretz St. Astvatsatsin (Karmir Avetaran - Red Gospel) church

- Вид церкви с юго-запада (до и после разрушения, 15-го апреля).
The view of the church from the south-west before the abolition and after: April 15.
- Горельефы купола в горах развалин.
The bas-reliefs of the drum in ruins.
- Вид церкви с северо-запада: до и после разрушения (весна 1990 г.)
The view of the church from the north-west: before the abolition and after (spring, 1990).

XI Церковь "Шамкоретц Сурб Аствацациа" Shamkoretz St. Astvatsatsin church

- Были извлечены из гора развалин по инициативе ценителей собственной культуры и перенесены в действующую церковь Св. Геворга.
High-reliefs taken out from the ruins of the church and removed to the yard of the functioning St. Gevorg church by private individuals who cared for their own culture.
- Горельефы купола среди руин.
The high-reliefs of the drum of the cupola in the ruins.
- Один из горельефов, перенесенный во двор церкви Св. Геворга с целью сохранения.
One of the high-reliefs removed to the yard of the cathedral church St. Gevorg in order to save and preserve it.
- В 1995 - 96 гг. был произведен дележ территории полуразрушенной церкви между частными лицами. Судья, прокурор, министр обороны и другие вышестоящие чиновники "впряглись" в дело строительства своих особняков.
In 1995-96 the partition of the half-destroyed church by private persons. The judge, procurator, Defence Minister and other officials "dedicated" themselves to the work of building their private residences.
- Западный отрезок южного фасада, который спустя несколько недель после разрушения церкви был ликвидирован из соображений "безопасности".
The western fragment of the southern facade of the church which was destroyed for "safety" reasons, some weeks after the abolition of the church.

XII Церковь "Дзорабаш (Гандзакетц) Сурб Геворг" St. Gevorg (Gandzaketz) church of Dzorabash (at the edge of the gorge)

- Вид церкви с юга (фото конца XIX в.).
The view of the church (photograph dates from the end of the XIX c.).
- Вид с северо-запада (1989 г.).
The view from the north-west (1989).
- Восточная часть интерьера (1989 г.).
The internal view to the east (1989).
- Церковь в момент разрушения (январь 1995 г.).
The church in the process of being destroyed (January, 1995).
- На месте ликвидированной до основания (2 июля 1997 г.) Дзорабашской церкви Св. Геворга было "исполнено освящение" основания новой грузинской церкви. По состоянию на 15-е января строительные работы велись с бурным размахом.
In 1995, July 2 on the spot of the entirely razed Dzorabashi St. Gevorg church the foundation-blessing of the Georgian church (to be built) was carried out. As of July 15 the construction works of the Georgian church were in rapid progress.
- Крещальная купель, уничтоженная в ходе разрушения церкви (была обновлена в 1884 г. на средства, пожертвованные Ал. Халатянцем).
The baptismal font repaired with Al. Khalatiantz's donation in 1884 was destroyed when the church was abolished.

XIII Церковь "Кусанац Сурб Степанос" Koosanatz (Virgins') St. Stepanos church

- Вид церкви с северо-запада (1989 г.).
The view of the church from the north-west.
- Первый этаж портала, где была усыпальница игуменья Пепронэ (Феврония) (1989 г.).
The ground floor of the portal where the mausoleum of Mother-Superior Peprone was (1989).
- Фрагмент двухэтажного портала-усыпальницы, возведенного перед северным входом.
A fragment of the two-storey mausoleum built in front of the entrance of the northern facade.
- Портал в ходе разрушения (1990 г.).
The portal during the abolition.
- Были изъяты, также, металлические решетки окон (1995 г.), а окна были замурованы кирпичом.
The iron gratings of the windows were removed, too (1995) and the windows were covered with bricks.

XIV Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

Koosanatz St. Stepanos church

- Портал-усыпальница в ходе разрушения (1990 г.).
The portal-mausoleum being destroyed (1990).
- Купольный барабан церкви: а) до "обновления" (1989 г.), б) в ходе "обновления" (1991 г.), в) после "обновления": (1993 г.)
The drum of the church: a) before the "repairs" (1989); b) during the "repairs" (1991), c) after the "repairs" (1993).
- Горельефы вокруг купольного барабана до начала восстановительных (в действительности — присвоительных) работ (1989 г.).
The high-reliefs stretching all around the drum of the church before the beginning of the repair (in reality: misappropriation) works (1989).

XV Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

Koosanatz St. Stepanos church

- Звонница на щипце западного фронтона. Была взорвана 9-го февраля 1990 г.
The belfry erected on the top of the western pediment of the church: the former was blown up on February 9, 1990.
- Фрагменты фронтальной части алтарного возвышения (1989 г.)
Fragments from the high facade part of the altar.
- Звонница в ходе разрушения.
The belfry during the destruction process.
- На алтарном возвышении, в центре апсиды стоит хачкал (до разрушения, 1989 г.).
The marble khachkal erected in the middle of the apse (before being destroyed, 1989).
- Мраморные обломки уничтоженного хачкала, валяющиеся во дворе в виде строительного мусора (1990 г.)
The broken fragments and debris of the abolished marble khachkal (1990).

XVI Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

Koosanatz St. Stepanos church

- Мраморный крест, обломившийся с верхушки уничтоженного хачкала, алтарный камень (1870 г.) и другие фрагменты, перенесенные в 1990 г. в Соборную церковь Св. Геворга в целях охраны.
The marble cross removed from the top of the destroyed khachkal, altar stone (1870) and other fragments removed to St. Gevorg cathedral church for safety and preservation, 1990.
- Алтарное возвышение и хачкал после полного разорения (1990 — 91 гг.).
After razing the high altar and the khachkal to the ground (1990-91).
- Ванночка крещальной купели в северной стене с мраморной крышечкой: а) вид в 1989 г. (до разрушения), б) после разорения (обломки перенесены в Соборную церковь Св. Геворга).
The baptismal font which had been in the northern wall, with the marble cover: a) in 1989 (before destruction); b) after being destroyed — the fragments removed to the yard of St. Gevorg cathedral church.
- Мраморный умывальник, помещенный в проеме окна на восточном фасаде (1870 г.): а) на своем первоначальном месте, б) перенесен в церковь Св. Геворга.
The marble washing-basin (1870) placed in the window of the eastern facade: a) in its initial place; b) removed to St. Gevorg church.

XVII Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

Koosanatz St. Stepanos church

- Эпиграфическая надпись (1885 г.) на барабане купола (в интерьере), повествующая об обновлении кровли купола: а) в 1989 г. (до разорения), б) после уничтожения.
The inscription on the interior of the drum which recounts the repairs of the cover of the cupola: a) in 1989 (before being abolished); b) after the abolition.
- Надпись об установлении колонны (1870 г.) на средства дьяконки Рипсимэ Бектабегянц — на своем первоначальном месте (1989 г.).
The inscription, recounting the erection of the column with deaconess Hripsime Begtabegiantz's means, on its spot.

- Мраморная плита с надписью, повествующей о строительной деятельности дьяконки Рипсимэ Бектабегянц — на своем первоначальном месте (1989 г.) и после уничтожения (1991 г.).
The column with the marble inscribed slab (recounting deaconess Hr. Begtabegiantz's construction activity), on its spot (1989) and after destruction of the slab (1991).

XVIII Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

Koosanatz St. Stepanos church

- Ход "работ" по уничтожению армянской церковной специфики (алтарное возвышение, хачкал, крещальная купель, эпиграфика) в 1990 — 1991 гг.
In the course of "works" (1990-91) which abolished Armenian specific references (high altar, khachkal, baptismal font, lapidary inscriptions).
- Мраморная плита с надписью (1870 г.), повествующей о строительной деятельности дьяконки Катаринэ Еркай-набазук-Аргутянц: на своем первоначальном месте (1989 г.) и перенесенная в Соборную церковь Св. Геворга после ее изъятия из стены.
The marble inscribed slab, recounting deaconess Katarine Yerkainabazouk-Arghoutiantz's construction activity (1870), on its initial spot (1989) and after the removal to St. Gevorg cathedral church with the purpose of preservation.
- Мраморная плита с надписью, повествующая о строительной деятельности супругов Урдубекянц. В 1990 г. была бесследно уничтожена.
The marble inscribed slab, which recounts the construction activity of the Ourdoubekiantz couple, abolished without a trace in 1990.
- Мраморная плита с надписью, повествующей о строительстве церковного верхнего этажа, которая в целях сохранения была извлечена из груды развалин и перенесена к себе домой Эд. Папазяном.
The marble inscribed slab which recounts the construction of the upper floor of the church: after it was thrown away, Edvard Papazian picked it up and removed to his house with the purpose of preserving it.

XIX Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

Koosanatz St. Stepanos church

- Надпись, повествующая о строительстве металлической винтовой лестницы (1885 г.), ведущей на верхний этаж, по инициативе и на средства архидьяконки Евпимии Бебутьянц: а) б) на своем первоначальном месте (1989 г.), в) перенесена в Соборную церковь Св. Геворга из соображений безопасности.
The inscription which tells us that the metal spiral stairs leading to the upper floor were built in 1885 on the initiative and with the means of arch-deaconess Evpimia Behboutiantz: a) and b) on its initial spot (1989), c) after being detached and removed to St. Gevorg cathedral church for the purpose of preservation.
- Эпиграфические надписи, брошенные в строительный мусор в ходе уничтожения (1990—1991 гг.) особенностей армянской церкви, которые усилиями ценителей собственной культуры из соображений безопасности были перенесены в Епархиальную Соборную церковь Св. Геворга.
Lapidary inscriptions thrown into the debris during the abolition of the Armenian characteristics of the church in 1990-91, which were removed to St. Gevorg diocesan church with the purpose of preservation by private individuals who fervently cared for their own culture.

XX Церковь "Кусанац Сурб Степанос"

Koosanatz St. Stepanos church

- Мемориальная надпись на мраморной плите усыпальницы игуменьи Эпросимэ Абамякян, расположенной под порталом, что напротив северного входа церкви: а) на своем первоначальном месте (фото, 1983 г.), б) после разорения усыпальницы (1990 г.) лишь два фрагмента от надписанной плиты из соображений безопасности были перенесены в церковь Св. Геворга.
The memorial inscription carved on the marble slab on the wall of Mother-Superior Hephrosime Abamelian's burial-vault under the portal in front of the northern entrance of the church: a) in its initial place (photograph dates from 1983), b) after destroying the mausoleum (1990) only two of the fragments of the inscribed slab were removed to

the yard of St. Gevorg cathedral church for the purpose of preserving them.

- Вид церкви с северо-запада (фото 1997 г.): а) когда были полностью завершены работы по уничтожению и ликвидации армянских признаков и, наконец, ее грузинизации под предлогом "реставрации": б) фреска, сделанная в 1995 г. на тимпане видоизмененного северного входа после разорения портала-усыпальницы.
The view of the church from the west (photograph dates from 1997): a) when the works of abolishing and removing Armenian characteristics of the church, and, finally, Georgianising, under pretence of "repairing", were entirely finished; b) the fresco painted in June, 1995, on the tympanum of the altered northern entrance after the abolition of the mausoleum-portal.

XXI Церковь "Заривайр Сурб Карапет" St. Karapet church of Zarivayr (steep slope)

- Вид церкви с юга: а) в 1989 г., б) после уничтожения звонницы на шпилье западного фронтона — в 1996 г.
The view of the church from the south: a) 1989; b) after the abolition of the belfry erected on the top of the western pediment, 1996.
- Во время разрушения алтаря. Алтарный камень какое-то время лежал в северной стороне, под деревом (видимо служил скамейкой), а в промежутке 1991—1993 гг. он вовсе исчез.
During the destruction of the apse of the church the rock-stone of the table was removed for some while to the northern side, under a tree (serving as a bench), but during the period 1991-1993 disappeared completely.
- В 1990—1996 гг. перед северным входом церкви был пристроен новый притвор. В этот же период были полностью разрушены алтарное возвышение, крещальная купель и все армянские надписи, а стены же были покрыты фресками, с содержанием характерными для грекообрядных церквей.
During 1990-96 in front of the northern entrance of the church a newly-built vestibule was added. Meanwhile the high altar was razed to the ground, the baptistery font and Armenian lapidary inscriptions were destroyed, and the walls were covered with frescos — in content characteristic of Greek-ritual churches.

XXII Церковь "Вера Сурб Хач" St. Khatch (cross) church, Vera suburb

- Церковь в ходе "обновления".
The church during the "repairs".
- Церковь в начале 1980-х гг. (еще сохранены окрестное армянское кладбище, крест на вершине купола).
The church at the beginning of 1980s (the Armenian tombstones of the environs and the cross of the cupola are undamaged).
- Новая "колокольня-мавзолей", построенная (1996 г.) на месте армянской могилы близ северной стены присвоенной армянской церкви (в 1990 г. ... была освящена по обряду грузинской церкви именем Св. Пантелеймона).
Not far from the northern wall of the misappropriated church, on the spot of the destroyed Armenian tombstone a belfry-mausoleum was built (1996).
- Работы по отчуждению церкви начались с низвержения армянского креста с ее купола.
The works of estranging the church began with the overthrowing of the Armenian cross of the cupola.

XXIII Церковь "Вера Сурб Хач" и кладбище St. Khach church and the cemetery, Vera suburb

- Декабрь 1990 г. Композитор Нодар Гигаури, скрывающийся под рясой церковника, около входа церкви, уже освященной именем Св. Пантелеймона (впереди в груде обломков алтаря и хачкала валяется мраморная ванночка разоренной крещальной купели).
December, 1990. Former composer Nodar Guigaouri, now a clergyman, at the entrance of the church, which had already been re-consecrated after Saint Panteleymon (in front, among the fragments of the apse and khachkal (cross-carrier), discarded as debris, is the marble font of the destroyed baptistery).
- Март 1979 г. Посещение могил известного издателя-редактора Тиграна Назаряна и его матери Заруи Назарян (слева направо: — инженер-геолог Геворг Микаэлян,

педагог Петрос Гаспарян, художник-реставратор Борис Аликханов, писатель Ованес Давтян, ?, музыкант Аршалуйс Айвазян, писатель и общественный деятель Сурен Авчян, ?, химик-педагог Айк Акопян, инженер Карапет Мануков).

March, 1978. A visit to the tombstones of the editor-publisher Tigran Nazarian and his mother, Zarouhi Nazarian (from left to right: engineer-geologist Gevorg Mikayelian, pedagogue Petros Gasparian, painter-restorer Boris Alikhanov, writer Hovhannes Davtian, ?, musician Arshalouys Aivazian, writer and public figure Souran Avchian, ?, ?, chemist-pedagogue Haik Hakobian, engineer Karapet Manoukov).

- Обломки крещальной купели и хачкала в груде развалин (декабрь 1990 г.)
The fragments of the khachkal and baptistery in the heap of ruins (December, 1990).
- Надгробия издателя-редактора Тиграна Назаряна (1858 - 1926) и его матери — Заруи, "осажденные" новыми грузинскими захоронениями (1996 г.).
Editor-publisher Tigran Nazarian's (1858-1926) and his mother Zarouhi's tombstones hemmed in by new Georgian burials (1996).
- Новый вид церкви после завершения "грузинизационных" работ (фото 1996 г., полностью уничтожено алтарное возвышение и на его месте установлена аркада, характерная для грекообрядных церквей, апсида покрыта "новоиспеченными" фресками, пол покрыт шахматными рядами метлаха, навевающего образ общественной бани).
The new appearance of the church after the end of the Georgianising works (photograph dates from 1996, the high altar is razed to the ground and replaced with an iconostasis arcade which is characteristic of Greek ritual churches; the apse is covered with newly-discovered frescos; the floor is covered with chess rows of tiles resembling a public baths).

XXIV Верийское армянское кладбище The Armenian cemetery of Vera

- В 1990 - 1998 гг. были разорены многочисленные надгробия усопших армян, были разворочены и осквернены их останки, а на их местах осуществлены новые грузинские захоронения.
During 1990-1998 numerous tombstones of deceased Armenians and the remains of the deceased were removed and scattered, new Georgian burials have been built on their spot.
- Мемориальный обелиск государственному советнику Арутюну Маркосяну в 1990 г. (первоначальный вид) и в 1996 г. (после разрушения).
Memorial obelisk to state councillor Haroutyoun Markosian in 1990 (the initial appearance) and in 1996 (after being destroyed).
- Уничтоженный в 1992 - 94 гг. надгробный камень Г. Тер-Абрамяна.
G. Ter-Abrahamian's gravestone abolished in 1992-94.

XXV Верийское армянское кладбище и церковь "Чугурети Сурб Аствацацин" The Armenian cemetery of Vera and St. Astvatsatsin (St. Mary) church, Chougouret

- Очередные, подлежащие уничтожению надгробия, земельные отрезки которых уже проданы.
The next batch of gravestones to be subject to abolition, the land plots of which have already been sold.
- Вид церкви Сурб Аствацацин с запада в 1989 г. (до "обновления") и в 1992 г., когда были завершены "работы" по уничтожению алтарного возвышения, крещальной купели, армянских надписей и ритуал ее переосвящения по грузинскому обряду именем Св. Нино.
The view of St. Astvatsatsin church from the west in 1989 (before the "repairs") and in 1992 when the activity of destroying the apse, baptistery, Armenian lapidary inscriptions of the church and the ceremony of Georgianising and re-consecrating the church after Saint Nino were over.
- Надгробия родовой усыпальницы Цуриновых повалены на землю и подлежат уничтожению.
The gravestones of state councillor Tzourimov's family mausoleum: overthrown and subject to abolition (1995).

XXVI Церковь "Мугну Сурб Геворг"

Moughnou St. Gevorg church

- Притвор церкви, примыкающий к ее западному фасаду, до 1991 г.
The vestibule attached to the western facade of the church until 1991.
- Притвор 12-го мая 1991 г. (в ходе уничтожения).
The vestibule in 1991, May 12 (during destruction).
- Вид церкви с севера (30 апреля 1991 г.). Заметны трещины опасных размеров, которые явились поводом для вынесения решения о полном уничтожении церкви.
The view of the church from the north (30 April, 1991). Noticeable are the dangerously large cracks which served as the excuse to destroy the church entirely instead of repairing it.
- Вид интерьера церкви до половины 1980-х гг., когда она служила музеем народного творчества.
The internal appearance of the church until the mid 1980s when it served as a museum of folk art.
- Вид церкви в 1990 г., когда она отныне не была музеем. The appearance in 1990 when the church was not a museum any more.

XXVII Училище "Мариамян-Овнанян" и церковь "Сурб Ншан"

Mariamian-Hovnanian college and St. Nshan church (of the Holy Sign)

- Здание училища Мариамян-Овнанян в начале XX в. (пребывало в сохранности до 1990 г.) и после разрушения (февраль 1991 г.). Вдали — церковь Св. Степаноса женского монастыря ("Кусанац Сурб Степанос"), уже огруженная.
The building of Mariamian-Hovnanian college at the beginning of the XX c. (standing till 1990) and after the destruction (photograph dates from 1991). In distance the Kousanatz St. Stepanos church already in the Georgianised state.
- Церковь Сурб Ншан (Св. Знамения): а) преддверие перед южным входом, б) тигрообразный горельеф, встроенный в одном из верхних углов преддверья, в) горельеф изъят и брошен под стеной церкви (1996 г.).
St. Nshan church: a) the threshold built in front of the southern entrance; b) tiger-head high relief set in an upper corner of the threshold; c) the high relief — removed and lying at the foot of the wall of the church (1996).

XXVIII Ходживанк

Khojivank

- Общий вид армянского монастыря Ходживанк в начале XX в.
The whole view of Khojivank at the beginning of the XXc.
- После разрушения — в 1938 г. монастырского комплекса Ходживанк (церковь Аствацацин, колокольня, множество надгробий — усыпальниц, тысячи надгробных камней) несметное количество надгробных камней было использовано в качестве стройматериала для строительства зданий. Именно ими были сооружены здания Института "Марксизма-Ленинизма" и Верховного Совета, были сложены ступени лестниц и бордюров дороги, ведущей к памятнику "Дэда Эна" (по-груз. "Родная речь") и т. п. На фотографии — один из надписанных надгробных камней в бордюре тротуара.
After the abolition of the whole complex of Khojivank (St. Astvatsatsin church, belfry, numerous mausoleums and thousands of gravestones) a great number of tombstones were used in the construction of other buildings as building-material. The buildings of the "Marxism-Leninism" Institute, Supreme Soviet, the pavements and stairs of the road leading to the monument "Deda Yena (Mother Tongue)" and so on were built with tombstones. In the photo: one of the inscribed tombstones used in the border of a pavement.
- С 1995 г. на обширной территории бывшего армянского кладбища начались работы по строительству новой, крупномасштабной грузинской церкви.

From 1995 the works of the construction of a new and large church began on the vast area of the former cemetery.

- Ограда "парка", возведенная из армянских надгробных камней, была заменена новой, а надгробия вместе со строительным мусором с территории были удалены.
The round-fence of the "park" built with tombstones was replaced by a new one and the tombstones were removed away as garbage with the debris
- 28-го октября 1995 г. при участии президента Эд. Шеварднадзе патриарх всея Грузии Илия II освятил основание новой грузинской церкви, строящейся на месте древнего армянского кладбища, которое во времена беризма-сталинизма было "обращено" в парк "Дружбы". On the 28th of October, 1995, with the participation of President Shevardnadze, Georgian Patriarch Ilya II blessed the foundation of the new Georgian church to be built on the spot of razed Khojivank Armenian cemetery which some years previously had been renamed "Friendship" park.

XXIX Ходживанк

Khojivank

- Во время раскапывания основания для новой грузинской церкви экскаваторами и бульдозерами были выворочены тысячи могил и надгробий. Из черепов и костей усопших вокруг будущей церкви образовались целые холмы.
As a result of the foundation works of the Georgian new church excavators and bulldozers threw out thousands of human remains of Armenian deceased and tombstones. Around the future church hills of skulls and bones were formed.
- Вывороченные надгробия и обломки на месте оставались всего лишь считанные дни, после чего смешавшись со строительным мусором увозились со "строительной площадки" на самосвалах в неизвестном направлении.
The fragments of tombstones and skeletons thrown out on the surface of the ground were left there for a few days only, afterwards, mixed with the debris, they were taken away in motor-lorries in an unknown direction from the territory of the "construction site"
- Надгробия, хачкары, обнаруженные в декабре 1995 г. в ходе земляных "работ".
Tombstones and a cross-stone discovered during the foundation works, in 1995, December.

XXX Монастырь "Телети Сурб Геворг"

St. Gevorg monastery of Telet

- Колокольня Телетского монастыря в 1989 и 1995 гг. (до и после "ремонта")
The belfry of the monastery in 1989 and 1995 (before and after the "repairs").
- Алтарное возвышение церкви Св. Геворга в 1989 г. и в 1992 г., когда оно уже не существовало. Вместо него был установлен иконостас, характерный для грузинских (грекообрядных) церквей.
The apse of St. Gevorg church with the high altar in 1989 and in 1992 when it did not exist any more. Instead an iconostasis arcade was built which is characteristic of Georgian (Greek ritual) churches.

XXXI Монастырь "Телети Сурб Геворг"

St. Gevorg monastery of Telet

- Мраморные плиты с надписями, встроенные на восточном фасаде, в 1989 г. и уже уничтоженные — в 1990 г.
The marble inscribed slabs set in the eastern facade of the church in 1988 and vanished in 1990.
- Две эпиграфические надписи на восточном фасаде церкви — до уничтожения.
Two of the lapidary inscriptions set in the eastern facade of the church before the abolition.
- Камни фасадного фриза алтарного возвышения церкви — перед южным входом — приспособлены в качестве ступеней (1992 г.).
The stones of the cornice-belt of the ruined high altar of the church: adopted as stairs (1992).

- Вид интерьера до уничтожения армянских признаков (1988 г.).
The internal appearance of the church before the removal of Armenian references (1988).

XXXII Монастырь "Телети Сурб Геворг" St. Gevorg monastery of Telet

- Ванночка крещальной купели Телетской церкви Св. Геворга: а) на своем первоначальном месте — в северной стене (1989 г.), б) извлечена из стены (1992 г.), в) является с другими обломками неподалеку от церкви (1997 г.).
The font of the baptistery of St. Gevorg monastery: a) on its initial spot (in the northern wall) (1989); b) having been removed (1992); c) discarded, together with other fragments, not far from the church (1997).
- Надгробный камень с соскобленной надписью во дворе Телетского монастыря.
A rubbed out inscribed tombstone in the yard of Telet monastery
- Надгробие внутри церкви: извлечено из пола (1990 г.) затем исчезло (1997 г.). Надгробие было сглановлено в 1713 г. игумену Тер Нерсесу.
A tombstone in the church, replaced (1990) and "lost" (1997). The deceased was Father Superior Ter-Nerses (1713).
- В ходе "работ" по уничтожению и исчезновению армянских признаков в качестве непригодных деталей были выброшены многообразные архитектурно-декоративные элементы, которые позднее после смещения со строительным мусором были удалены с территории монастыря.
During the destruction and removal of Armenian characteristics of the church, various architectural fragments were discarded as unnecessary and superfluous details, and, later on, with the debris, were removed from the territory of the monastery.

XXXIII Монастырь "Телети Сурб Геворг" St. Gevorg monastery of Telet

- Участки с надписями хачкара, установленного в 1681 г. в память Тер-Акоба, выскоблены (1997 г.).
A cross-stone (khachkar) of 1681 in the wall of the belfry of the monastery before the abolition of the inscribed parts (1992).
- Хачкар 1681 г. в стене монастырской колокольни в 1992 г. (до уничтожения надписей).
The inscribed parts of the cross-stone, created in memory of Ter-Nakob in 1681 — already rubbed out (1997).
- В стену колокольни встроенный еще один хачкар с выветренной надписью.
Another khachkar, with weathered inscription, set in the wall of the belfry.
- Церковь Св. Геворга телетского монастыря в 1989 г. и после грузинизации под предлогом ремонта (было разрушено алтарное возвышение, разорено монастырское кладбище).
St. Asvatsatsin (St. Mary) church of St. Gevorg monastery of Telet. In 1989 and after Georgianising under the name of "repairs" (the high altar is razed to the ground, the cemetery is destroyed, the inscriptions are rubbed out).

XXXIV Цхинвал. Ахалгор. Сурам Tskhinval. Akhagor. Souram

- Цхинвальская церковь Сурб Аствацацин (1718 г.) до грузинизации.
St. Asvatsatsin church (the church of Our Lady) of Tskhinval (1718) before being Georgianised.
- Ахалгорская (Осетия) церковь Сурб Аствацацин до грузинизации.
St. Asvatsatsin church of Akhagor (Ossetia) before being Georgianised.
- Сурамская церковь Св. Григора Лусаворича (с юга) до грузинизации под предлогом "ремонта". В 1996—97 гг. были разрушены алтарное возвышение, крещальная купель. Были уничтожены армянские эпиграфические надписи, соскоблены фрески. 20-го января 1997 г. воп-

реки сопротивлению местных грузиноязычных армян она была освящена по грузинскому обряду именем Св. Георгия.

St. Grigor Lousavorich church of Souram (from the south), before being Georgianised at the pretence of "repairs". During 1996-1997 the high altar was razed, the baptistery and the Armenian inscriptions were abolished, the frescos rubbed out. On the 20th of January, 1997 the church was re-consecrated, according to the ritual of the Georgian church, after Tsminda Guiorgui, in the face of opposition of the Georgian-speaking local Armenians.

- Обосновавшийся в Сураме грузинский священнослужитель собственноручно участвует в разрушении алтарного возвышения, после разрушения последнего на его месте был установлен иконостас, характерный для грекообрядных церквей.

The Georgian clergyman, settled in Souram, personally takes part in the works of the destruction of the apse; after razing the Armenian high altar, in its place now exists an altar boundary with iconostasis which is characteristic of Greek ritual churches.

XXXV Нахшхиргора. Лис. Тбилиси Nakhshirgora. Lis. Tbilisi

- Армянская строительная надпись (1835 г.) на тимпане южного входа Успенской церкви (Сурб Аствацацин) (до уничтожения).
Nakhshirgora: the construction inscription (1853) of the Nnjan St. Asvatsatsin church (the church of the Assumption) on the tympanum of the southern entrance (before abolition).
- Армянская строительная надпись на Успенской церкви Сурб Аствацацин — после уничтожения и установления на ее месте грузинской надписи (февраль 1996 г.).
After the abolition of the Armenian construction inscription (1853) of the Nnjan St. Asvatsatsin church and the replacement of the former by a new Georgian-lettered inscription on the spot (photograph dates from 1996).
- Успенская церковь Сурб Аствацацин (вид с юга) в 1980 г., до грузинизации.
The Nnjan St. Asvatsatsin church (the view from the south) in 1980 (before Georgianisation).
- Место мемориальной таблички, сорванной в конце февраля 1990 г. со стены дома N3 по улице Арагвйская Верийского квартала г. Тбилиси, которая свидетельствовала о том, что здесь жил композитор Арам Хачатурян.
The spot of the memorial plaque removed in February, 1990 from the wall of 3, Aragviyskaya street in the Vera district of Tbilisi which indicated that the great composer Aram Khachaturian had lived in that house.
- Вид армянской церкви села Лис в 1981 г. и в 1997 г. (до и после грузинизации).
Views of the Armenian church of the village Lis in 1981 and after Georgianisation in 1997.

XXXVI Тбилиси. Гори. Болнис Tbilisi. Gori. Bolnisi

- Тбилиси: мемориальная табличка на доме по улице Давиташвили, в котором некогда жил великий армянский поэт Ованнес Туманян, была заменена только лишь для того, чтобы изъять из нее надпись на армянском языке.
Tbilisi: The memorial plaque of the house in Davitashvili street where the great Armenian poet Hovhannes Toumanian had lived; it was replaced by a new one only in order to eliminate the Armenian language inscription.
- Мост в городе Гори, построенный на р. Кура в 1909 г. по проекту инженера Ротинянца и табличка, с которой соскоблена часть, повествующая о Ротинянце (Ротинов).
In Gori town, across the river Kour: the bridge built in 1909 according to the design of engineer Rotiniantz and the plaque indicating this, from which the section with the name of Rotiniantz (Rotinov) has been rubbed out.
- Город Болнис: Церковь Цахкеванк в 1988 г. и в 1995 г. — в ходе грузинизации.
Town Bolnisi: the monastery Tsaghkavank in 1988; and in 1995, in the process of being Georgianised.

**ՎՐԱՅ ՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՆԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆՈՒՇԱՐՉԱՆՆԵՐԸ
(1988-1998)**

Կազմող՝ ՍԱՄՎԵԼ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

RAA Նրադարակչակազմ

Խմբագիր՝ ԼԱՌԻՐԱ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Նայերենից ռուսերենի թարգմանիչ՝ ՍԵՐՉԵՅ ՄԿՐՏՉՅԱՆ
Նայերենից անգլերենի թարգմանիչ՝ ԼԱՌԻՐԱ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Անգլերեն փոքսոփի խմբագիր՝ ՔԱՐԼ ՈՒԼԲՐԻԽԹ

Լուսանկարները՝ Պ.ԵՐՄԱԿՈՎԻ, ԱԼ. ՆԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՎԻ, Ս. ԴԱՐՉԻՆՅԱՆԻ,
Ն. ՍԱՆԱՍԱՐՅԱՆԻ, Ս. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆԻ

Շարվածքը և ձևավորումը՝ «ԱՆՏԱՐԵՍ» ՍՊԸ
Նապեղեն՝ Թամանյան 1/2, հեռ. 58 76 69
Ձևավորող՝ ԿԱՐԻՆԵ ՓԱՆՈՍՅԱՆ

Ստորագրված է տպագրության 18.06.1998թ.:
Տպագրությունը օֆսեթ, չափսը՝ 42x30 1/2:
Տպագրական 32 պայմանական մամուլ:
Տպաքանակ 500:
Գինը՝ պայմանագրային:

«Ռուբին» տպագրական ԱԶ
Երևան-84, Նր-արմ. զանգված, Ա-2 թաղ., 32/15